

**BÖLGESEL BARIŞ VE İŞBİRLİĞİ KAPSAMINDA
İKİNCİ KARABAĞ SAVAŞININ ETKİ VE
SONUÇLARI**

**2023
YÜKSEK LİSANS TEZİ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER**

Sevlan GASIMOV

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Ali ASKER**

**BÖLGESEL BARIŞ VE İŞBİRLİĞİ KAPSAMINDA İKİNCİ KARABAĞ
SAVAŞININ ETKİ VE SONUÇLARI**

Sevlan GASIMOV

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Ali ASKER**

**T.C.
Karabük Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalında
Yüksek Lisans Tezi
Olarak Hazırlanmıştır**

**KARABÜK
Temmuz 2023**

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	1
TEZ ONAY SAYFASI.....	4
DOĞRULUK BEYANI	5
ÖNSÖZ	6
ÖZ.....	7
ABSTRACT.....	8
ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ.....	9
ARCHIVE RECORD INFORMATION	10
KISALTMALAR	11
ARAŞTIRMANIN KONUSU	12
ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ.....	12
ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ.....	12
ARAŞTIRMA HİPOTEZLERİ / PROBLEM	13
KAPSAM VE SINIRLILIKLAR/KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER	13
1. KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE	14
1.1. Kavramsal ve Kuramsal Çerçevenin Önemi	14
1.2. Kimlik Kavramı ve Türleri	16
1.2.1. Kimlik Tanımı, Bireysel ve Topluluk Kimliği.....	16
1.2.2. Topluluk/Kolektif Kimlik Türleri	18
1.2.2.1. Etnik Kimlik.....	18
1.2.2.2. Milli/Ulusal Kimlik.....	20
1.2.2.3. Dini Kimlik.....	22
1.3. Egemenlik.....	26
1.4. Üniterlik Kavramı ve Üniter Devlet	28
1.5. Federal Devlet.....	29

1.6. Ulus-Devlet Kavramı	31
1.7. Özerklik.....	32
1.8. Self Determinasyon	33
1.9. Azınlıklar	34
1.10. Toprak Bütünlüğü ve Sınırların Dokunulmazlığı.....	37
1.11. Güvenlikleştirme	38
1.12. Savaş.....	40
1.13. Çatışmaların Çözümü ve Arabuluculuk	42
1.14. Barış İnşa Süreci	43
2. İKİNCİ KARABAĞ SAVAŞI VE SONUÇLARI.....	46
2.1. “Karabağ Sorunu” ve Azerbaycan-Ermenistan Savaşı’nın Arka Planı. 46	
2.2. Birinci Karabağ Savaşı ve Azerbaycan Topraklarının İşgali.....	50
2.2.1. Haydar Aliyev`in İktidara Gelmesi ve Bişkek Antlaşması	55
2.2.2. Nisan Çatışması.....	58
2.2.3. Tovuz Savaşı.....	60
2.3. İkinci Karabağ Savaşı Öncesi Statüko, Dönüşüm ve Savaş Kronolojisi. 61	
2.4. Uluslararası Aktörlerin Tutumu	63
2.4.1. Türkiye.....	63
2.4.2. Rusya Federasyonu.....	66
2.4.3. İran	70
2.4.4. Fransa	72
2.4.5. ABD	73
2.4.6. Gürcistan	75
2.4.7. Birleşmiş Milletler.....	76
2.4.8. Avrupa Birliği	78
2.4.9. İslam İşbirliği Teşkilatı	79
2.4.10. Türk Devletleri Teşkilatı	81
3. SAVAŞ SONRASI DÖNEMDE YAŞANAN GELİŞMELER VE BARIŞ İNŞA SÜRECİ.....	82
3.1. Savaşın Sonlandırılması ve Üçlü Bildiri’nin İmzalanması.....	82
3.2. Savaş Sonuçlarının Azerbaycan Üzerinde Etkisi	85
3.3. Savaş Sonuçlarının Ermenistan Üzerinde Etkisi	91
3.4. Barış ve İstikrarın Sağlanmasında Azerbaycan’ın Öncelikleri.....	97

3.5. Sınırların Düzenlenmesi ve Açılması.....	104
3.6. Ulaşım Yollarının Açılması ve Zengezur Koridoru	106
SONUÇ	109
KAYNAYKÇA.....	114
ÖZGEÇMİŞ	132

TEZ ONAY SAYFASI

Sevlan GASIMOV tarafından hazırlanan “BÖLGESEL BARIŞ VE İŞBİRLİĞİ KAPSAMINDA İKİNCİ KARABAĞ SAVAŞININ ETKİ VE SONUÇLARI” başlıklı bu tezin Yüksek Lisans Tezi olarak uygun olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Ali ASKER

.....

Tez Danışmanı, Uluslararası Siyaset Anabilim Dalı

Bu çalışma, jürimiz tarafından Oy Birliği ile Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir. 03/07/2023

Ünvanı, Adı SOYADI (Kurumu)

İmzası

Başkan : Dr. Öğr. Üyesi Abdül Samet ÇELİKÇİ (KBÜ)

.....

Üye : Prof. Dr. Ali ASKER (KBÜ)

.....

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Ali Samir MERDAN (ÇKÜ)

.....

KBÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulu, bu tez ile, Yüksek Lisans Tezi derecesini onamıştır.

Prof. Dr. Müslüm KUZU

.....

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

DOĞRULUK BEYANI

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum bu çalışmayı bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı herhangi bir yola tevessül etmeden yazdığımı, araştırmamı yaparken hangi tür alıntılarım intihal kusuru sayılacağını bildiğimi, intihal kusuru sayılabilecek herhangi bir bölüme araştırmamda yer vermediğimi, yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden olduğunu ve bu eserlere metin içerisinde uygun şekilde atıf yapıldığını beyan ederim.

Enstitü tarafından belli bir zamana bağlı olmaksızın, tezimle ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak ahlaki ve hukuki tüm sonuçlara katlanmayı kabul ederim.

Adı Soyadı: Sevlan GASIMOV

İmza :

ÖNSÖZ

Tez çalışmasının her aşamasında engin bilgi ve tecrübesiyle bana destek olan, her daim öneri, uyarı ve telkinleriyle motive eden, tez danışmanım, kıymetli hocam Prof.Dr. Ali ASKER'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Yüksek lisans eğitimi aldığım süre boyunca kıymetli bilgilerinden faydalandığım, tez çalışmasında akademik disiplin ve kıstaslar konusunda önemli tavsiyelerini şahsımdan esirgemeyen Doç.Dr. Ersin MÜEZZİNOĞLU hocama, çalışmam sırasında akademik yazılarından faydalandığım, savunma jürisinde yer alarak mühim önerilerde bulunan jüri üyesi Dr. Ali Samir MERDAN hocama teşekkürü bir borç bilirim. Tez çalışmasında teknik sorunlarla karşılaştığımda her zaman destek olan arkadaşım İhsan Haşim KUTLUK'a ne kadar teşekkür etsem azdır.

Hayatta, her zaman maddi ve manevi desteğini, bilgi ve beceresini yakından hissettiğim, sayesinde her türlü zorluğun üstesinden geldiğim sevgili anneme teşekkür eder, ellerinden öperim. Bu çalışmayı gözünü kırpmadan vatan için canından geçen şehitlerimizin aziz hatırasına ithaf etmekten gurur duyarım.

ÖZ

20. yüzyılda iki kez bağımsızlık mücadelesi veren Azerbaycan, her defasında Ermeni saldırganlığıyla karşı karşıya kalmış, büyük insani ve toprak kayıpları vermiştir. 1991’de bağımsız Azerbaycan’ın toprak bütünlüğünü hiçe sayarak, savaşı başlatan, soykırım dahil kanlı cinayetler işleyen, Ermenistan ordusu, yabancı güçlerin de desteğini alarak Azerbaycan topraklarının beşte birini işgal etmiştir. 1994’ten başlayan ateşkes süreci Ermenistan tarafından, işgali kalıcı hale getirmek için bir araç olarak kullanılmıştır. Ateşkes rejimi Ermenistan tarafından açık bir şekilde çok kez ihlal edilmiş olup, 2016’da Nisan Savaşı olarak bilinen büyük çaplı bir çatışmayı doğurmuştur. 2020 yılına gelindiğinde Ermenistan, Karabağ dışındaki başka bir bölge olan Tovuz’a saldırmıştır. Bu gidişat Azerbaycan ve Ermenistan arasında yakında yeni bir savaşın başlayacağı ihtimalini kuvvetlendirmiştir. 27 Eylül 2020’de Ermenistan ordusunun saldırısı ve Azerbaycan ordusunun karşı taarruzu sonucunda 44 gün devam eden İkinci Karabağ Savaşı Ermenistan’ın yenilgiyle sonuçlanmıştır. Savaş sonrası dönemde barışın sağlanması, sınırların kesinleştirilmesi, ulaşım yollarının açılması, bölgede huzur, sükûnet ve kalkınmaya neden olacak bir ortamın oluşturulması gündeme gelmiştir. Fakat Ermenistan tarafı, nihai barış anlaşmasını imzalamama konusunda ısrar ederken, yeniden saldırı ve terör eylemlerinde bulunmaya devam etmiştir. 1991’den bu yana binlerce insanın hayatını kaybettiği, yüz binlerce insanın yurtlarından edildiği, ayrıca büyük ekonomik ve sosyal tahribatların yaşandığı savaşın yaralarının bir an önce sarılması her iki tarafın lehine olacaktır.

Bu hususları, özellikle savaş sonrası dönemde yaşanan gelişmeleri ele alan tez çalışması üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm teorik çerçeveyi belirlerken, ikinci bölümde savaşın etki ve sonuçları, üçüncü bölümde ise savaş sonrası döneminde yaşanan gelişmeler ve barış inşa süreci incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Karabağ Savaşı; Toprak Bütünlüğü; Silahlı Çatışma; İşgal; Barış İnşa Süreci

ABSTRACT

Having struggled for independence twice in the 20th century, Azerbaijan was confronted with aggression from the Armenians in both instances and suffered greatly in terms of lives and territory. In 1991, disregarding the territorial integrity of Azerbaijan, the Armenian army instigated war, committed bloody murders including genocide, and occupied one fifth of Azerbaijan's territories with the help of foreign forces. The ceasefire process that started in 1994 was used by Armenia as a tool to turn the occupation into a permanent situation. The ceasefire regime was openly violated by Armenia on many occasions, eventually leading to the large scale clashes in 2016 known as the April War. In 2020, Armenia attacked another region called Tovuz that is outside Karabakh. This development strengthened the possibility of a new war breaking out soon between Armenia and Karabakh. On 27 September 2020, the attack by Armenia's army and the counter offensive by Azerbaijan's army triggered the Second Karabakh War that lasted 44 days and resulted in Armenia's defeat. In the period after the war, topics such as ensuring peace, defining borders, opening transportation routes, and establishing an environment conducive to tranquility, stability, and development have come to the fore. However, Armenia has insisted on not signing the final peace agreement and has continued perpetrating acts of aggression and terror. Since 1991, this state of war has resulted in the death of thousands of people, displaced hundreds of thousands of people, and caused major economic and social damage. It will be to the benefit of both sides if the wounds of this war are healed as soon as possible. This dissertation study that reviews these issues (especially the developments that have taken place since the war) consists of three parts. The first part discusses the theoretical framework, the second part examines the effects and results of the war, while the third part examines the developments that have taken place in the post-war period and the peace building process.

Keywords: Karabakh War; Territorial Integrity; Armed Conflict; Occupation; Peace Building Process

ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ

Tezin Adı	Bölgesel Barış ve İşbirliği Kapsamında İkinci Karabağ Savaşının Etki ve Sonuçları
Tezin Yazarı	Sevlan GASIMOV
Tezin Danışmanı	Prof. Dr. Ali ASKER
Tezin Derecesi	Yüksek Lisans
Tezin Tarihi	03/07/2023
Tezin Alanı	Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı
Tezin Yeri	KBÜ/LEE
Tezin Sayfa Sayısı	132
Anahtar Kelimeler	Karabağ Savaşı; Toprak Bütünlüğü; Silahlı Çatışma; İşgal; Barış İnşa Süreci

ARCHIVE RECORD INFORMATION

Name of the Thesis	Effects and Results of the Second Karabakh War in the Context of Regional Peace and Cooperation
Author of the Thesis	Sevlan GASIMOV
Advisor of the Thesis	Prof. Dr. Ali ASKER
Status of the Thesis	Master's Degree
Date of the Thesis	03/07/2023
Field of the Thesis	Department of International Relations
Place of the Thesis	UNIKA/IGP
Total Page Number	132
Keywords	Karabakh War; Territorial Integrity; Armed Conflict; Occupation; Peace Building Process

KISALTMALAR

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AGİK	: Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı
AGİT	: Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
AHC	: Azerbaycan Halk Cumhuriyeti
BDT	: Bağımsız Devletler Topluluğu
BM	: Birleşmiş Milletler
BMGK	: Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi
DKÖV	: Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti
KGAÖ	: Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü
KP	: Komünist Parti
MK	: Merkezî Komite
ÖSSC	: Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
p.	: page
pp.	: pages
RF	: Rusya Federasyonu
RK(B)P	: Rusya Komünist (Bolşevikler) Partisi
s.	: sayfa
SİHA	: Silahlı İnsansız Hava Aracı
ss.	: sayfalar (veya sayfadan sayfaya)
SSC	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TSFSC	: Transkafkasya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti

ARAŞTIRMANIN KONUSU

Araştırmanın konusunu; Azerbaycan-Ermenistan çatışmasının kısmen tarihi arka planı, bu çatışmayla ilgili teorik bilgiler, kavramsal ve kuramsal çerçeve, İkinci Karabağ Savaşı sonrası bölgede yaşanan gelişmeler, savaşın etki ve sonuçları, ayrıca barış inşa süreci oluşturmaktadır. İkinci Karabağ Savaşı sadece Ermenistan'ın hezimetleriyle sonuçlanmamış, aynı zamanda statükoyu yıkmış, ülkelerin Azerbaycan-Ermenistan Savaşı'na bakış açısını değiştirmiştir. Savaşın gidişatının, etki ve sonuçlarının, ayrıca barış inşa sürecinin farklı boyutlardan irdelenmesi bu konuda sağlıklı sonuçlara varılmasını sağlayacaktır.

ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Çalışmanın genel amacı alan yazını ve literatürün zenginleşmesine katkı sağlamaktır. Bir başka amacı, özelde; Azerbaycan-Ermenistan Savaşı sonrası gelinen noktada, barış inşa sürecini kolaylaştıracak olguları, ayrıca bu sürece engel olan hususları belirlemek, süreci yorumlamak, sonuçları ortaya çıkarmak ve tespitlerde bulunmaktır.

İkinci Karabağ Savaşı üzerine son dönemde çok sayıda araştırma yapılmıştır. Bu araştırmalar kitap, sempozyum bildirileri, lisansüstü tezler ve makaleler şeklinde yayımlanmıştır. Çalışmalar daha çok savaşın gidişatı, devletlerin ve uluslararası kuruluşların tutumu, Türkiye-Azerbaycan ilişkileri alanında yaşanan gelişmeler, Rusya'nın bir ölçüde şaşkıncı tutumu, ayrıca basın ve savaş konusu üzerine yoğunlaşmıştır. Bu yüzden, tez çalışması barış inşa sürecine ilişkin fırsat, olanak ve engellerle ilgili tespitlerde bulunmak açısından önemlidir. Çalışma aynı zamanda, savaş sonrası dönemde, bölgedeki yeni jeopolitik durum, ekonomik ilişkilerin yeniden inşası ve devletlerarası ilişkilerin yeniden şekillendirilmesi sürecinin irdelenmesi bakımından önem taşımaktadır.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Tez çalışması, nitel araştırma türünden olup, ağırlıklı olarak tarama-inceleme metodundan yararlanılmıştır. Öncelikli olarak, konuyla ilgili Azerbaycan Türkçesi,

Türkiye Türkçesi, Rusça ve İngilizce kaynaklara başvurularak, literatür çeşitliliği sağlanılmaya çalışılmıştır; bugüne kadar yayımlanan belgeler, bilimsel makale, kitap, tebliğ, rapor, gazete haberleri ve resmi internet sayfalarında yer alan verilerden yararlanılmıştır. Bunun dışında, lüzum üzerine konuya ilişkin ulusal ve uluslararası mevzuat belgelerine başvurulmuştur.

ARAŞTIRMA HİPOTEZLERİ / PROBLEM

Tez çalışması ön araştırma ve yapılan okumalar sonrası birkaç hipotez üzerine kurulmuştur. Öncelikli olarak, bugüne kadar yaşanan savaşı başlatan taraf Ermenistan olmuştur; Azerbaycan savunan, Ermenistan ise saldıran taraf olmuştur. Bunun dışında, Ermenistan'ın işgal ettiği bölgelerden çekilmesine yönelik uluslararası kuruluşlar ve büyük devletlerin pasif tutumu, barış sürecini olumsuz etkileyen en önemli faktörlerdendir. Bu bağlamda Azerbaycan'ın meşru savunma hakkını kullanması tek seçenek olarak kalmıştır. İkinci Karabağ Savaşı sonrası bölgede yaşanan esaslı jeopolitik ve jeoekonomik değişiklikler iki ülke arasında pek çok sorunun çözümünde önemli rol oynayacaktır.

KAPSAM VE SINIRLILIKLAR/KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER

Tez çalışmasının kapsamı teorik kısım, İkinci Karabağ Savaşı'nın etki ve sonuçları, savaş sonrası dönemde yaşanan gelişmeler ve barış inşa sürecini içermektedir. Bu yüzden sorunun ortaya çıkıp gelişmesine ilişkin süreçler tez çalışması kapsamında ana hatlarıyla ele alınmış olup, Çarlık dönemi, Sovyet dönemi ve sonraki dönemle sınırlandırılmıştır. Teorik kısımda, konuya ilişkin kavramlar ve ilgili kuramlara yer verilmiştir. Ermenistan'ın ileri sürdüğü iddialara, Azerbaycan'ın argümanları ve alan yazınındaki tarihi, siyasi ve hukuksal tartışmalara bu kısımda yer verilmiş olup, ilerleyen bölümlerin teorik alt yapısının daha iyi anlaşılmasına çalışılmıştır. Azerbaycan-Ermenistan Savaşı ile ilgili uluslararası aktörlerin tutumları tez çalışması kapsamına alınmıştır. Burada konuyla doğrudan ilişkisi olan devlet ve kurumların yanı sıra dolaylı yoldan tutum sergileyen aktörlere de kısaca yer verilmiştir. Çalışmanın ele aldığı süreç, en son gelişmeleri de kapsayacak şekilde sınırlandırılmıştır.

1. KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE

1.1. Kavramsal ve Kuramsal Çerçevenin Önemi

Sosyal bilim alanında yapılan çalışmalar farklı boyutlarda belli kavram ve kuramlar üzerinden yapılmaktadır. Genelde araştırılan konunun niteliği hangi kuramsal yaklaşımın tercih edileceğini belirler. Bu doğrultuda belli bir olay bir ve daha fazla teorik çalışma kapsamında ele alınarak incelenebilir. Azerbaycan ve Ermenistan arasında yaşanan Karabağ Savaşı'nın tarihi kökleri iki yüz yıldır devam eden bir siyasetin, Rusya'nın emperyal politikasının devamı niteliğindedir. Kafkasya'da Osmanlı ve İran'a karşı bir tampon bölge oluşturmayı stratejik planlarına dahil eden Rusya İmparatorluğu'nun tertibiyle, başlangıçta Ermeni-Müslüman çatışması olarak meydana gelen bu savaş, yüzyıl boyunca dünyada yaşanan gelişmelere, ayrıca siyasi tarih, uluslararası ilişkiler ve hukukta yaşanan değişikliklere paralel olarak farklı boyutlarda gündeme gelmiştir. "Ermeni Meselesi" olarak adlandırılan yapay sorun ve 20. yüzyıl boyunca zaman zaman patlak veren Türk/Müslüman-Ermeni çatışması, Sovyet sonrası dönemde yaşanan iki çatışma bilimsel düzlemde farklı kuramsal temellere oturtularak incelenmiştir. Bu yüzden Karabağ Savaşı'nın mahiyetini daha iyi anlama, geçmişini irdeleme, bugününü yorumlama ve geleceğine ilişkin tahminlerde bulunma bakımından çalışmanın tek bir kuramsal çerçeveye oturtulmasından ziyade, süreç boyunca Ermenistan'ın ileri sürdüğü tezleri de dikkate alarak değişik kavram ve kuramlar üzerinden ilerlemek isabetli olacaktır. Zira, Ermeniler "Ermeni Meselesi" ve "Karabağ sorunu"nu siyasi konjonktüre ve gelişmelere uygun olarak farklı şekillerde yorumlamaya ve kendilerinin haklı olduklarını kanıtlamaya çalışmışlardır. Örneğin, 1980'lerin ortalarında Sovyetler Birliği'nde perestroyka ve glasnost siyaseti siyasetinin uygulamaya konduğu sırada "tarihi adaletsizliğe" referans yaparak sınırların yeniden çizilmesi gerektiğini savunan Ermeniler, Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a katılması talebinde bulunmuşlardır. Bu talep Azerbaycan sınırları içinde yer alan ve onun ayrılmaz bir parçasını teşkil eden Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti'nin Ermenistan'a katılması gerektiğini savunmuş olup, hukuki temele oturtulmaya çalışılmıştır. Dahası, gayri resmi düzlemde, sivil toplum örgütleri, siyasi parti ve gruplar, milliyetçi örgütler ve sözde bilim insanları tarafından ileri sürülen söylemlerde Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ dışındaki topraklarına yönelik iddialar da gündeme getirilmiştir. İlerleyen süreçlerde

böyle bir yaklaşımın ülkelerin toprak bütünlüğü ve sınırların dokunulmazlığı ilkelerinin açık ihlali olarak değerlendirilmesi Ermenileri taktik değiştirmeye mecbur etmiştir. Ermenistan Cumhuriyeti'nin Azerbaycan'a yönelik bir toprak iddiasının olduğu dile getirilmeden Dağlık Karabağ Ermenilerinin “uluslararası kendi kaderini belirleme ilkesi” öne sürülmüştür. Fakat fiiliyatta bu talepler Ermenistan'ın silahlı saldırıları eşliğinde ileri sürülürken, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü ihlal edilmiş, topraklarının yüzde yirmisi işgal altına alınmış, halkına karşı soykırım dahil ağır cinayetler işlenmiştir. Görüldüğü üzere Karabağ Savaşı ile ilgili bilimsel bir çalışma tarihsel süreçleri de barındıran son derece girift ve karmaşık olayların ele alınmasını kaçınılmaz kılmaktadır. Bu yüzden tez çalışmasının teorik temelini pek çok kavram üzerinden şekillendirilmesi önem taşımaktadır. Kimlik ve türleri bağlamında Ermeni kimliği bir etnik, dini ve ulus kimliği kapsamında yorumlanacaktır. “Ermeni Meselesi” ve “Karabağ sorunu” Azerbaycan Cumhuriyeti'nin egemenlik haklarına kastetmeye yöneliktir. Azerbaycan sınırları içinde uzun süre varlığını sürdürmüş olan Dağlık Karabağ bölgesinin tesis edilmesiyle Ermenilere özerklik hakkı vermiştir. Fakat Ermeniler söz konusu hakkı kötüye kullanarak bu bölgeyi kelimenin gerçek anlamında bir terör yuvası haline getirmişlerdir. Ermenilerin ısrarla üzerinde durduğu “self determinasyon” hakkı, özünde Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü ve sınırlarının dokunulmazlığı ilkesinin ihlaline yöneliktir. Böyle bir hakkın tanınması, Azerbaycan'ın ülke bütünlüğünün zedelenmesine ve topraklarının bir kısmının yeniden kaybına neden olacaktır. Bu durum, Azerbaycan'ın milli çıkarlarına aykırı olduğu gibi, uluslararası hukukun açık şekilde ihlali anlamına gelmektedir. Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Ermenilerin hakları bir ulusal azınlık hakkı olarak temin edilmiş olup, dini, milli, etnik ve ana dili (ikinci resmi dil) olarak kullanılması yasal çerçevede karşılanmıştır. Bu hakkın ihlal edildiğine dair Ermeni iddiaları tarihi, siyasi, hukuki ve sosyolojik anlamda kendisini doğrultmamıştır. Çalışma kavramsal boyutta ele alınması gereken bir başka husus, savaş ve savaşla ilgili kavramların açıklanmasıdır. Burada savaş, soykırım, çatışmaların çözümü ve barış süreci Karabağ Savaşı ile doğrudan ilgili kavramlardır. Nitekim 1980'lerin ortalarından başlayan Ermenistan-Azerbaycan uyuşmazlıkları kısa sürede çatışma ve saldırılara, ardından büyük çaplı savaşa dönüşmüştür. Bu süre zarfında Ermenistan ordusu ve Karabağ'daki yasa dışı Ermeni birlikleri Azerbaycan Türklerine karşı etnik temizleme siyaseti uygulamış, Karabağ'ın çevresindeki yedi ilçeyi işgal etmiş, bazı ilçeleri (Ermeni ordusunun ileride çekilebileceği muhtemel ilçeleri) yakıp

yıkarak hayalet şehre dönüştürmüştür. Savaş sırasında pek çok insanlık aleyhine cinayetler işlemiş olan Ermenistan, 1992’de Hocalı’da soykırım yapmıştır. 1994’ten itibaren uygulamaya konan ateşkes rejimi defalarca Ermenistan tarafından ihlal edilmiş, yine Ermenistan ordusunun saldırısı sonucunda 2016 Nisan Çatışması ve 2020 Tovuz Çatışması yaşanmıştır. 27 Eylül 2020’de Ermenistan ordusunun saldırısıyla başlayan İkinci Karabağ Savaşı 44 gün devam etmiş ve Ermenistan’ın yenilgisiyle sonuçlanmıştır. Savaş sonrasında barış görüşmeleri başlatılmış olsa da bu konuda henüz kalıcı bir barış anlaşmasına varılmamıştır. Tüm bu gelişmeler Azerbaycan-Ermenistan Savaşı’yla ilgili kavramların geniş yelpazede ele alınması zaruretini doğurmaktadır.

1.2. Kimlik Kavramı ve Türleri

1.2.1. Kimlik Tanımı, Bireysel ve Topluluk Kimliği

Günümüzde kimlik kavramı üzerine çok sayıda bilimsel makale yazılmış olup, bu kavram felsefe, siyaset bilimi, sosyoloji, sosyal psikoloji ve siyaset bilimi alanlarında farklı boyutlarıyla ele alınan önemli kavramlardan biridir. Kimlik kavramıyla ilgili bahsi geçen bilim dallarında sayısız tanımlamalar yapılmıştır. Tanımlamadaki bu zorluğu aşmak için kimlik kavramının hangi boyutuyla ele alınmasını belirlemek önemlidir.¹

Kimlik kavramındaki çok boyutluluk ve çeşitliliğe rağmen, bu kavramın merkezinde her zaman bir “özne” vurgusunun olması onun tanım ve çözümlenmesini kolaylaştırmaktadır.² 20. yüzyıla kadar kimlik kavramı Avrupa’da “benlik” anlamına gelen *self* sözcüğü ile ifade edilmiştir. Fakat 20. yüzyılda bu kavramın *idem* teriminden türeyen *identity* kavramı kullanıma girmiştir.³ Sürekliliği içeren bu kavram Latincedeki “idem” kökünden tüerken, Türkçede de benzeri durumla karşılaşmaktayız: Kimlik kavramı “kim” sözcüğünden türeyerek aynı anlamı ifade etmektedir.⁴ Türk Dil Kurumu Sözlüğündeki açıklaması “*toplumsal bir varlık olarak insanın nasıl bir kimse olduğunu*

---

¹ Ramazan Saim Dalbay, “Kimlik’ ve ‘Toplumsal Kimlik’ Kavramı”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 2, Sayı:31,2018, (ss. 161-176), s. 162.

² Hüseyin Aydoğdu, “Modern Kimlikte Öznenin Ölümü”, *Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt: 0, Sayı:10, 2004, (ss. 115-147), s.116-117

³ Süleyman Yurttaş, “Toplumsal Kimlik Okuryazarlığı”, *BAİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 19, Sayı: 3, 2019, (ss. 825-842), s. 828.

⁴ Hüseyin Aydoğdu, s. 117.

gösteren belirti, nitelik ve özelliklerin bütünü”, “*herhangi bir nesneyi belirlemeye yarayan özelliklerin bütünü*” veya “*benliğimiz ile ilgili bütünlük, tutarlılık ve süreklilik duygusu*”⁵ şeklindedir. Kimlik kavramını daha iyi anlamak için bu kavramı kimliğin farklı türleri ve benzeri terimlerle karşılaştırmak gerekir. Öncelikli olarak bireysel kimlik kavramına değinmekte yarar vardır.

Kimlik kavramının taşıyıcısı olan bireyler toplum halinde yaşadıkları zaman toplumsal kimlik tanımlaması devreye girer. Toplumsal kimlik;

Bireyin ait olduğu toplumsal çevrenin değerlerine, normlarına, akıl yürütmesine, sanatına, diline, dinine, geleneğe ve göreneklerine ve diğer kurumlarına karşı geliştirdiği bir aidiyet bilincini ifade eder. Birey kendi toplumu ve diğer toplumlar arasındaki benzerlikleri, farklılıkları, çatışmaları toplumsal kimliğine yüklediği anlam sınırları çerçevesinde tanıyıp ve bu doğrultuda bir eylem stratejisi geliştirir. Birey, toplumsal kimlik aracılığıyla yaşam pratiklerine katılır. Toplumsal kimlik, çoğu zaman, bilinç ötesinde bir işlev yüklenerek bireyin bütün varlığına hükmeder.⁶

Kolektif kimlik “*belirli bir alanda (territoire) kök salmış birtakım grupların (etnik toplulukların) diğer gruplardan farklarını ortaya koyma, vurgulama talebi*” olarak tanımlanmaktadır.⁷ Kolektif kimlik belli değerler etrafında bir araya gelen bireylerin kimliğidir. Bu anlamda, bireyleri bir araya getiren değerlerin mevcudiyetine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu değerler dil, din, kültür, vatan, ortak tarihi geçmiş ve yaşamışlıklardır. Bu değerler uzun zaman diliminde ortaya çıkarak şekillenmekte ve varlığını sürdürmektedir. Demek, kolektif kimliğin inşasında toplumsal belleğin en azından bir miktar dolmasına fırsat veren zaman dilimine ihtiyaç vardır. Bu durumda, toplumsal/kültürel kimlik inşasının uzun vadeli bir proje olması kaçınılmazdır.⁸

Topluluk kimliği çok sayıda bireysel kimliğin karşılıklı etkileşimi sonucunda oluşur. Topluluk kimliği ve bireysel kimlik arasındaki ilişkiler değişen ortama, koşullara ve dengelere uygun olarak sürekli şekilde yeniden üretilen dinamik bir yapıya sahiptir.

---

⁵ <https://sozluk.gov.tr/>

⁶ Cevdet Özdemir, “Kimlik ve Söylem”, *Osman Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 2, 2001, (ss. 107-122), s.108.

⁷ Nuri Bilgin, *Kolektif Kimlik*, Sistem Yayıncılık, İstanbul, 1999, s. 59-62.

⁸ Ramazan Saim Dalbay, s. 70.

Normal koşullarda bireysel ve toplumsal örüntüler arasındaki ilişkiler karşılıklı etkileşime uygun olarak istikrarlı bir sürecin oluşumuna yol açar.⁹

Bireysel kimliklerden farklı olarak topluluk/kolektif kimlikleri belli bir kültüre veya grup aidiyetine vurgu yapılarak şekillenir. Bu durum, kolektif kimliğin din, siyasi ve ulusal kriterlere göre tasnif ederken belirli sınırlara tabi olma sonucunu da doğurmaktadır.¹⁰

Bireysel, topluluk, sosyal, ulusal, kültürel vs. kimlikler arasında durum, şart, algı ve çıkarlardan ileri gelen uyumazlık ve çatışmaların meydana gelmesi kaçınılmazdır. Bu durumda toplumu bir arada tutan ortak değerlerden sapma, şiddete başvurma ve karşı koyma gidi durumlar istikrarsızlığa yol açar. Grup farklılıkları her zaman uyumazlık doğurabilir. Fakat burada önemli olan husus, uyumazlığı bertaraf etmek ve barışılı çözüm yöntemlerini kullanmakla toplumun bir arada tutulmasıdır. Bir diğer husus, söz konusu uyumazlığı körükleyen ve derinleştiren i ve dış faktörlerin ne kadar etkin olmasıdır. Bireysel kimlik, modern ve post modern kimlikler olarak ayrışmaktadır. Toplumsal/kolektif kimlik ise dini kimlik, etnik kimlik, milli/ulusal kimlik gibi türlere ayrılır.

1.2.2. Topluluk/Kolektif Kimlik Türleri

1.2.2.1. Etnik Kimlik

Etnik kimlik ve etnisite kavramları birbiriyle doğrudan ilgili kavramlardır. Etnik sıfatı “etni” kökünden türemiştir. Ortak dil, müşterek kutsal değerler ve evrensel bir algıdan hareketle ortak yaşam ritüelleri etrafında organize olabilen insan grubu “etnisite” olarak tanımlanır.¹¹ Etniklik, daha ziyade ırk kavramına referansta bulunur. Etnikliğe anatomik nitelikleri baz alan ırk teriminden farklı anlam yüklenmeye

---

⁹ Sefa şimşek, “Günümüzün Kimlik Sorunu ve Bu Sorunun Yaşandığı Temel atışma Eksenleri”, *U.. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 3, 2002, (ss. 29-39), s.35.

¹⁰ Muhammed zdil, “Kolektif ve Bireysel Kimlikler Bağlamında Sosyal Bütünleşme”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:28, 2017, (ss. 383-400), s.391.

¹¹ Erol Göka, *İnsan Kısım Kısım (Topluluklar, Zihniyetler, Kimlikler)*. 2. baskı. Aşına Kitaplar, Ankara, 2006, s.311.

çalışılmaktadır. Fakat etnik grup teriminin yaygın kullanımı ırk niteliklerini ihtiva eder.¹²

Etnik kimliğin oluşumuna ilişkin ilkçi (primordialist) yaklaşım, araçsalci yaklaşım, inşacı (konstrüktivist) yaklaşım ve asimilasyonist yaklaşım olmak üzere dört yaklaşım bulunmaktadır.¹³ İlkci yaklaşıma göre etnisite, koşullardan bağımsız olup topluluğun şekillenmesini sağlayan en önemli unsurdur. Bir aileye benzer, kan bağıyla bağlı şekilde ortaya çıkan etnisite önce aile, ardından daha kalabalık toplumsal yapıların şekillenmesinde başlangıç noktasını teşkil eder.¹⁴ Araçsal yaklaşıma göre etnisite, bir siyasî inşanın eseri olarak ortaya çıkan ve bir takım siyasi amaçlara ulaşması için kullanılan araçtır.¹⁵ İnşacı yaklaşıma göre etnisite ulus devletin bir kurgusu olarak ortaya çıkmıştır; hiçbir ulus devlet gerçekte etnik bir temele sahip değildir.¹⁶ Asimilasyoncu yaklaşıma göre topluluklar arasındaki sınırlar sabit değildir, o yüzden etnisite de değişkendir. Etnisite, çevresel etkenlerin tesiri altında yeniden üretilen bir olgudur. Burada, azınlıkta kalan toplumun hâkim kültüre karşı rekabet, çatışma, uyum ve asimilasyon evrelerinden geçmektedir.¹⁷ Tarihsel gelişim sürecinde azınlık toplumların asimilasyon ve görmezden gelinmesi onların kimlik algılamaları ve tanıtımalarında etkili olmuştur.¹⁸

---

¹² Nuri Bilgin, s. 55.

¹³ Zeynep Ekşi, “Etnik Kimlik İnşası ve Dönüşümü” Sancaktepe’de Yapılan Niteliksel Bir Araştırma, 2010 (Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2012, s. 25-29.

¹⁴ Umut Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış*, Doğu Batı Yayınları, İstanbul, 2008, s. 83-85.

¹⁵ Abdulvahap Akıncı, “Milliyetçiliğin Kökenleri: Etnisite/Ulus (Millet) İlişkisi”, *İnsan&İnsan*, Cilt: 6, Sayı:21, 2019, (ss. 413-430), s.418.

¹⁶ Étienne Balibar, “İrkçilik ve Milliyetçilik”, Balibar, E. & Wallerstein, I. (ed). *İrk Ulus Sınıf; Belirsiz Kimlikler*, (ss. 51-86) Metis Yayınları İstanbul, 2007, (ss. 51-86), s. 66.

¹⁷ İnan Keser, *Kent Cemaat Etnisite*, Ütopya Yayınları, Ankara, 2008, s.44.

¹⁸ Celalettin Yanık, “Etnisite, Kimlik ve Milliyetçilik Kavramlarının Sosyolojik Analizi”, *Kaygı Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, Sayı: 20, 2013, (ss. 225-237), s. 226.

1.2.2.2. Milli/Ulusal Kimlik

Kimlik kavramında olduğu gibi millet kavramının tanımlanmasında da ciddi zorluklar yaşanmaktadır. Bunun temel nedeni tarihsel gelişim süreci boyunca millet devlet halk kavramlar birbirlerinin yerine kullanılmasıdır. Ayrıca milliyetçilik olgusunun çok farklı şekillerde tezahür etmesi söz konusu tanımlamayı zorlaştırmaktadır. Milliyetçiliğin ne zaman ortaya çıktığı konusunda çeşitli tartışmalar süregelmektedir.¹⁹ Bu konuda herkes tarafından kabul edilen ve üzerinde herkesçe mutabık kalınan tek bir kuram bulunmamaktadır.

1874 yılında Larousse bu kavramı iki şekilde tanımlamıştır. Bunlardan ilki ‘mensup olunan millete özgü her şeyi körü körüne tercih etmek’ şeklinde yaptığı tanımdır. Bu tanımda ulusçuluğu, şovenizmin sinonimi olarak ele almıştır. ‘Halkların, bağımsız milletler biçiminde var olması’ şeklinde yapmış olduğu ikinci tanımda ise 19. yüzyıl Avrupası’nda yaşanan ulusçuluk eylemlerine vurgu yapmaktadır. Barres ve Mourras’ın tanımında ise ulusçuluk, ulusal değer ve çıkarların siyasal alanda kendine yer buluşunu ifade etmektedir.²⁰

Milliyetçilik üzerine çalışmalarıyla ün kazanmış kuramcılar, millet olgusunu farklı şekilde tanımlar. Smith “*bir millet, tarihî bir toprağı/ülkeyi, ortak mitleri ve tarihî belleği, kitleyi bir kamu kültürünü, ortak bir ekonomiyi, ortak yasal hak ve görevleri paylaşan bir insan topluluğunun adı*” der.²¹ Hobsbawm ise milleti “*kolektif egemenlikleri kendilerinin politik ifadesi olan bir devlette somutlaşan, bir yurttaşlar topluluğu*” olarak tanımlar.²² Benedict Anderson, Hayali Cemaatler’de “*ulus hayal edilmiş bir siyasal topluluktur-kendisine aynı zamanda hem egemenlik hem de sınırlılık içkin olacak şekilde hayal edilmiş bir cemaattir*” şeklinde bir fikir serdetmektedir.²³ Ernest Gellner’e göre bireyler sadece ortak bir kültürü paylaştıklarında aynı ulustan kabul edilebilir; iki bireyin aynı ulustan olması için kendilerinin aynı ulustan olduklarını

---

¹⁹ Abdulvahap Akıncı, s. 414.

²⁰ Mehmet Kılıç, “Milliyetçilik Algısında Yaşanan Değişim Üzerine Bir Deneme”, *The Journal of Europe- Middle East Social Science Studies*, Cilt: 1, Sayı: 1, 2015, (ss. 49-58), s. 49-52.

²¹ Anthony D. Smith, *Milli Kimlik*, İletişim Yayınları, (Çev.: Bahadır Sina Şener), İstanbul, 1994, s.32.

²² Eric J. Hobsbawm, *1780’den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik: “Program, Mit, Gerçeklik”*, (Çev.: Osman Akınhay), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1995, s. 33-34.

²³ Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, Metis Yayınları, (Çev. İskender Savaşır), İstanbul, 1995, s. 20.

kabul etmeleri gerekir. Bu bağlamda, bireyleri ulus yapan etken; diğer uluslardan farklı olan yönleri değil, birbirlerini aynı grubun üyesi olarak görmeleridir.²⁴

Görüldüğü gibi, bu tanım ve tespitlerden her hangi birinin mutlak anlamda ve istisnai şekilde gerçek olduğu söylenemez; keza milliyetçilik, bu tanımlarda birbirini tamamlayan nitelikleriyle ortaya konmuştur. Milliyetçiliğin ne zaman ve nasıl ortaya çıktığına dair üç farklı kuram bulunmaktadır. Bunlar 1) İlkci Primordialist 2) Modernist 3) Etno-Sembolcü yaklaşımlardır.²⁵

Bazı yazarlar tarafından özcü (essentialist) adıyla tanımlanan ilkci kurama göre milletler, eski çağlardan beri varlığını sürdüren doğal sabit ve değişmez bir olgudur. *“Ulus ve ulusçuluğun modern bir olgu olduğunu savunanların aksine ilkçiler bu kavramların saf, devamlı ve doğuştan olduklarını öne sürmektedir. Bu anlayışa göre, bu iki fenomen tarihin her evresinde var olmuştur.”*²⁶ Bu yaklaşım kapsamında 3 farklı bakış açısından bahsedilebilir: doğalcı, kültürel ve biyolojik yaklaşım. Bu yaklaşımlar arasında ciddi farklar söz konusudur. Doğalcı yaklaşıma göre etnik kimlikler insanın duyu organı kadar doğaldır; insanların hangi etnik kökenden oldukları önceden belirlenmiştir. Biyolojik yaklaşıma göre etnik bağlılıkların kökeni genetik özellikler ve içgüdülerde saklıdır. Kültürel işçiliğe göre ise birey içinde bulunduğu toplumun alışkanlığına bağlılık duyar. Bu bağlılık bir çıkar eksensiz olmayıp, heyecan ve duygu bağlıdır.²⁷

Kuramcılardan Gellner, Hobsbawm, Anderson, Balibar, Breuilly, Bhabba, Brass, Nairn, Hroch ve Chatterjee'in savunduğu modernist yaklaşıma göre milletler, sanayileşme, merkezî devletlerin ortaya çıkması, kentleşme, laikleşme gibi faktörlerin etkisiyle modern çağın bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Bu yaklaşıma göre milletler kendi devletlerini kuramamış bilakis devletler milletlerini inşa etmişlerdir.²⁸

---

²⁴ Ernest Gellner, *Uluslar ve Ulusçuluk*, İnsan Yayınları, (Çev. Büşra Ersanlı Behar; Günay Göksoy Özdoğan), İstanbul, 1992, s. 28.

²⁵ Bkz: Abdulvahap Akıncı, s. 414-415.

²⁶ Süleyman Özdil, “Kimlik ve Ulusal Kimlik Kavramlarının Toplumsal Niteliği”, *Millî Folklor*, Sayı: 74, 2007, (ss. 9-16), s.13.

²⁷ Abdulvahap Akıncı, s. 414-415.

²⁸ Abdulvahap Akıncı, s. 415.

Modernizm öncesi dönemde var olduğu iddia edilen ulusal kimlik modern dönemdeki ulusal kimlikten çok farklı olup, “*kimlik inşası hâkim kültürün sınırları içerisinde bulunmayan bireyleri dışlama neticesinde gerçekleşir.*”²⁹

Etno sembolü yaklaşım ise ilkçiler ve modernistler arasında yer almaktadır. Bu kuramın en önemli temsilcisi Anthony D. Smith’tir. Smith’e göre milletler bir ideolojik olgu haline 19. yüzyılın sonrasında gelmişlerdir. Orta Doğu’da etnik topluluklar yüzyıllar önce de vardır ve bu topluluklar ile modern milletler arasında bir bağ bulunmaktadır. Milliyetçiliğin ve modern milletlerin meydana gelmesinde eskiden gelen etnik toplulukların etkisi büyüktür. Aynı etnik kökten gelen toplumlarda uluslaşma süreci daha başarılı şekilde gerçekleşmiştir. Milliyetçiler kendi milletlerinin çok eskiden ortaya çıktıklarını ispatlamak için milli mitoloji ve tarih gibi araçlara başvurmuşlardır.³⁰

1.2.2.3. Dini Kimlik

Din olgusu insanlık tarihinin kendisi kadar eskidir. Dinin ne zaman ortaya çıktığı, ayrıca hangi koşullarda geliştiğine dair değişik tezler ileri sürülmektedir. Din olgusuyla ilgili ateist, deist ve dini inancı savunan bilim insanları ve düşünürler arasında farklı görüşlerin olması gayet doğaldır. Din sadece metafizik boyuta sahip değildir; din toplumda son derece hayati rol oynayan temel ve belirleyici bir olgudur.³¹ Buradan yola çıkarak en eski çağlardan günümüze kadar din olgusu yönetici kesimlerin elinde bu veya diğer derecede kullanılmıştır. Din kuralları ayrıca toplumsal düzenin inşasında ve istikrarın sağlanmasında hukuk ve örf adet kuralları ile birlikte önemli normlardan birini teşkil etmektedir.

Din Arapça’da “deyn” kelimesinden türemiş mastar veya isimdir. Kelime anlamı olarak adet, ceza, mükâfat, itaat şeklinde anlamlara gelmektedir. Kısaca tanımlamak gerekirse din, insanların yaratıcı olarak kabul ettikleri üstün güce olan imanlarını, ona yapacakları ibadetlerin bütünü ve bu imana göre davranışlarının nasıl olması gerektiğini düzenleyen inanış yolu demektir.³²

²⁹ Akif Pamuk, *Kimlik ve Tarih: Kimliğin İnşasında Tarihin Kullanımı*, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul, 2014, s.141.

³⁰ Abdulvahap Akıncı, s. 416.

³¹ Ali Coşkun, “Din ve Kimlik”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 24 (2003/1), (ss. 5-23), s. 15.

³² Abdülcelil Bilgin, “Din, Dindar, Dindarlık: Özeleştirel Bir Değerlendirme”, *Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:2, Sayı: 2, 2014, (ss.75-84), s. 76-77.

Marksist sosyologlar başta olmak kaydıyla pek çok kuramcı dinin dört işlevinden bahsetmektedir: anlam verme işlevi, kimlik kazandırma işlevi, yapısal işlev ve kültürel işlev. Anlam verme işlevi adaletsizlik, acı çekme ve ölüm gibi olguların insanlara anlamlı kılınmasına dayalı bir dünya görüşü sağlar. Yapısal işlev toplumsal bütünleşme istikrar ve meşrulaştırma aracı olarak görülmektedir. Değer yargıları ve kültürel değerleri kutsallaştırmakla bireylerin yaşamında devamlılık ve istikrar açısından katkı sağlayan işlevsellik ise kültürel işlevsellik adlandırılmaktadır.³³

Kültürel işlevsellik dini işlevsellikle yakından ilişkilidir. Zira dinler sadece insanların inanç dünyasını değil, aynı zamanda toplumsal yaşamı üzerinde de etkilidir. Bu bağlamda, “*din ve beraberinde gelen kurumsal yapı, en küçük bir birim olan aileden başlayarak; hukuk, siyaset, sanat ve hatta ekonomi anlayışına kadar çok geniş bir yelpaze içinde insanı şekillendirmektedir.*”³⁴ Din aynı zamanda insanlara kimlik ve aidiyet duygusu kazandırma bakımından da önemlidir. Burada kimlik bireysel olduğu gibi kolektif anlam da taşımaktadır. Dini kimlik bağlamında aidiyet duygusu çok farklı boyutlarda tezahür eder. Bu konuda pek çok örnek vermek mümkündür. Örneğin buldukları ülkeden başka bir ülkeye göç edenler açısından din bir kimlik kaynağı olarak önemli rol oynar.³⁵

Dünü ve yarını açıklamaya çalışan dini kimlik, aynı zamanda bireyi belirli bir dinsel topluluğun içine dahil eder ve ona aidiyet duygusunu aşılır. Keza, dinsel aidiyet duygusu o topluma mensup bireyler arasında birleştirici; topluluk dışında kalanlara yönelik ötekileştirici ve parçalayıcı bir role sahiptir.³⁶ Bu yüzden, dinin toplumsal açıdan sadece düzenleyici ve istikrar sağlayıcı bir araç olduğunu düşünmek yanlış olacaktır. İnanç, insanların duygularıyla doğrudan bağlantılı olduğu için bireyleri ve toplumları harekete geçirmede önemli bir etkidir. İncanın gücü bireyler ve toplulukları ait oldukları dini kimlikleri savunmak güdüsüyle çatışmaya sürükler ve böylece düzen ve istikrarın ihlali sonucunu doğurur. Burada toplumların gelişmişlik düzeyi ve hoşgörü kültürü dini bağnazlık ve çatışmalara karşı adeta bir panzehir görevini üstlenmektedir.

---

³³ Ali Coşkun, s. 15-16.

³⁴ Muhittin Aşkın, “Kimlik ve Giydirilmiş Kimlikler”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 2, 2007, (ss.213-220), s. 217.

³⁵ Ali Coşkun, s. 15.

³⁶ Muhammed Özdil, s.394.

Yeryüzünde çok sayıda dinlerin ortaya çıkışı bu dinlerin içinde baş gösteren ayrışmalar, hizipler ve aralarındaki çatışmalar tarihin değişik dönemlerinde sert ve şiddetli bir şekilde kendini göstermiştir. Günümüzde Orta Doğu coğrafyasında yaşanan çatışmalar bu durumu ne kadar vahim sonuçlar doğurduğunu ortaya koymaktadır.³⁷

Geçmişte din üzerine düşünce geliştiren filozofların görüşlerine bakacak olursak; ilk olarak Hegel'in din felsefesi tanımı, "*Tanrı bilgisi ve O'nun varlığının bilgisidir. Dinin bulunabileceği yer ise sadece akıldır*", "*din, hakikatin insana verdiği lezzetin şuur ve Tanrının methedilmesidir.*"³⁸ Hegel, dinsel öğretilerinde antropolojik özelliği ön plana çıkarmış, sosyolojik analizini insan üzerine temellendirerek insan davranışları üzerinden yola çıkarak değerlendirmiştir.³⁹ Hegel diğer düşünürlerden farklı olarak din öğretisini, yani tanrı olgusunu tarihsel bir bakış açısıyla birey ve özgürlükleri açısından değerlendirmiş ve din öğretisini felsefi tarzda ele alarak modern düşünce yönünde öncülük etmiştir.⁴⁰

Jaspers ise din olgusu hakkında;

Birbirlerini eleştiren ve biri diğerini yok sayan, her kötülüğü onaylamış, yalanı, insan adamayı, Haçlı savaşlarını doğru olaylar diye gösterebilmiş, cehennem azabı, Tanrı'nın insanlığa öfkesi, ölüm korkusu ile insanları korkutan, insan eliyle düzenlenmiş, kutsallaştırılmış sistemlerdir.⁴¹

Bu konuda düşünceleri popüler olan bir başka filozof ise David Hume'dur. Ona göre din içsel bir kavramdan çok daha çok dışarıdan baktığımız şeylerin yansımada görebileceğimiz bir olgudur, ona göre Tanrı'nın varlığı doğal olaylar yahut tabiatta bulunan mahlûkattan ya da doğal güzellik olarak adlandırabileceğimiz nesnelere yola

---

³⁷ Bkz: Tuba Yalaman, Orta Doğu'daki Mezhepler ve Bu Mezheplerin Bölgesel Güvenlik Üzerindeki Etkileri, (Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Bölge Çalışmaları Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Karabük, 2022.

³⁸ Yakup Akyüz, Ütopyalarda Din ve Siyaset İlişkisi (Necmettin Erbakan Üniversitesi SBE Felsefe ve Din Bilimleri Ana Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya, 2013, s. 19-20.

³⁹ Cevat Özyurt, "Hegel'in Din Yorumunun Sosyolojik Analizi, Dinin Tin ile İmtihani", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 2, 2014, ss. (137 -174), s. 171.

⁴⁰ Doğan Göçmen, "Hegel'de Tanrı ve Din Üzerine Kısa Bir Deneme", *Sofist*, Sayı: 2, 2021, (ss. 45-82) s.46.

⁴¹ Yakup Akyüz, s. 19-20.

çıkarak ulaşabileceğimiz ve doğada var olan şeyle ile ilişkilendirerek Tanrı hakkında bilgi edinebileceğimiz görüşündedir.⁴²

...din düşüncesi doğada olup bitenleri seyretmekten değil, yaşamın olaylarıyla ilgili bir kaygıdan ve insan zihnini işleyen bitmek tükenmek bilmeyen umut ve korkulardan doğmuştur. O'na göre insanlığın ilk dini çoktanrıcılık olup, yaygın dini yapılar toplumun ahlaki öğretilerini olumsuz etkilemiştir.⁴³

Din insanları hem hayatları süresince yaptığı ve yapacakları davranışları yontmaya daha iyiye yönlendirmeye ve kendi içinde oluşmuş kurallarına inanan ve uyan bir topluluğun olduğu düşüncesine baktığımızda belli bir topluluğa aidiyet hissini oluşturduğu aşikardır. Bireylere hem sosyal açıdan duygu boşluğu durumunu doldurarak davranışlarına yön vermesine ve bunu davranışları din adı altında bir norma dayandırması güven hissini yaratır. Aynı zamanda ulusçuluk anlayışının da örnek aldığı iddia edilen dinin birtakım kurallarla sınırlanan ya da ön görülen davranışların hem bireyin mevcut yaşamını sürdürdüğü hayatında hem de çoğunlukla dinlerin ölümden sonraki yaşamı baz alarak din öğretisi kuralları dışına çıkmayan bireylerin mükafatlandırılacağına yahut uymayanların cezalandırılacağına dair vaatler mevcuttur.⁴⁴

Din kimlik inşası ve bireyin yaşantısındaki konumu ile doğrudan bağlantılıdır. Fakat burada din, tek başına kimlik inşasında belirleyici bir unsur değildir. Dini mutlak anlamda soyutlayan bir kimlik inşası ne kadar zor ise de dinin mutlak anlamda kimlik inşa etmede yeterli olduğunu söylemek bir o kadar çetindir.⁴⁵

Geleneksel toplumda birincil konuma sahip olan din olgusu modern toplumlarda ikincil konuma itilmiştir. Bu durum, toplumların modernleşmesine bağlı olarak gelişmiştir. Postmodern toplumlarda dini cemaatlerin varlığına göz yumulduğu için din hem birincil hem de ikincil konumdadır.⁴⁶

---

⁴² Habib Şener, "David Hume'un Tanrı Anlayışı ve Antropomorfizm Eleştirisi", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:5, Nisan, 2017, (ss. 241-269), s.2 46-250.

⁴³ Yakup Akyüz, s. 19-20.

⁴⁴ R. Saim Dalbay, Nazmi Avcı, "Kimlik İnşasına İlişkin Temel Yaklaşımlar ve Bu Yaklaşımların Türkiye'ye Yansımaları", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 23, Sayı: 1, 2018, (ss. 17-39), s. 29.

⁴⁵ Erol Erkan, "Postmodern Dönemde Ontolojik Anlam Aracı Olarak Dinî Kimlik", *Journal of Turkish Studies*, Sayı 8, 2013, (ss. 1825-1837), s. 1833-1834.

⁴⁶ Muhammed Özdil, s. 387.

Günümüzde birtakım devletlerin anayasalarında sekülerizm ilkesine yer verilmesine rağmen çoğunluğun sahip olduğu dini ayrıcalıklı konuma getirdiği gözlemlenmektedir. Bu durum demokratik toplum düzeninin temel ilkelerine aykırı olmakla birlikte diğer inançların mensuplarını veya inanmayanlara karşı ötekileştirme ayrıştırma bir baskı sonucunu doğurmaktadır.

1.3. Egemenlik

Devleti ortaya çıkaran başlıca unsurlar şöyle sıralanmaktadır: belirli bir toprak parçası, birlikte yaşama gayesi bulunan bir insan topluluğu ve siyasal otorite. Egemenliği iç ve dış olmak üzere iki şekilde tanımlamak gerekir. Dış egemenlik devleti oluşturan ana unsurlardan biri olan toprak parçasının bağımsızlığını korumaya yönelik toprak parçası üzerinde hakimiyet istikrarını diğer devletlere karşı müdafaa etmek ve bağımsızlığını koruması anlamına gelmektedir. İç egemenlik ise devletin devleti yönetenler tarafından siyasal otoriteyi istikrarlı bir şekilde idare etmesi demektir. *Egemenlik kavramı devletin insanlar üzerindeki meşrulaştırılmış hükmetme yetkisidir.*⁴⁷ 1648'de Vestfalya Antlaşması'nın en önemli sonucu olan ulus devletin inşası 1789 Fransız İhtilali ile daha da yükselmiş olup egemenlik anlayışını yeniden şekillendirmiştir. İç egemenlik hukuki bir dayanak olarak karar verme yetkisini siyasal otoriteye vermektedir, ancak bu durum aynı zamanda totaliter rejimlerinde ortaya çıkmasına olanak sağlayacaktır.⁴⁸

Modern anlamda egemenlik kavramını ilk kez kullanan Floransa'lı Nicolo Machiavelli'dir. Machiavelli, Orta Çağ düşüncesi ile bağlantının kesilmesi noktasında önemli bir konumdadır. ...Machiavelli'ye göre egemenlik 'insanların güvenlik arayışı' neticesinde ortaya çıkmıştır.⁴⁹

Fakat egemenlik kavramını literatür terimi olarak ilk kez Jean Bodin kullanacaktır. Bodine göre egemenlik sınırlandırılmaz; tanrıya, ilahi güce karşı olamaz ve bu sınırsız güç hükümdara aittir. Egemenlik süreklilik içinde olmalıdır, bu Bodine göre egemenliğin temel kaidelerinden biridir. "*İnsanlar üzerinde yüce bir otorite olan*

---

⁴⁷Mevlüt Alper Kaya, "Egemenlik Kavramı ve Siyasi Düşünürler", *Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi (NEÜHFD)*, Cilt: 5, Sayı: 1 2022, (ss.213-235), s. 214.

⁴⁸H. Emrah Beriş, "Egemenlik Kavramının Tarihsel Gelişimi ve Geleceği Üzerine Bir Değerlendirme", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 63, Sayı: 01, 2008, (ss.55-80), s. 63.

⁴⁹Selcen Erdal, "Siyasal Düşünürler ve Modern Egemenlik", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt:18, Sayı:2, 2010, (ss.83-115), s. 88.

*egemenlik; mutlak ve sınırsızdır. Aynı zamanda tektir; devredilemez ve bölünmezdir. Hükümet, yönetim biçimi gibi araçlar değişse bile, egemenlik süreklidir ve hiçbir zaman değişmez.*⁵⁰ Egemenlik bütündür, parçalanamaz çünkü gücünü teklikten alır. Egemenliğin bölünmesi beraberinde kargaşa getirecektir. Son olarak egemenlik mutlaktır devredilemezdir tek sınırı doğal hukuk yaptırımlarıdır. Bodin egemenlik anlayışını mutlak monarşiye dayalı yönetime ithafen şekillendirmiştir.

Egemenlik hakkında düşüncesi olan bir başka filozof, Carl Schmitt'e göre; *“egemen olan tanrı, halk, millet ya da bir sosyal sınıf değildir. Egemen olan toplum da meydana gelen bir hadisenin ya da içinde bulunulan durumun ‘istisnai olduğuna karar veren’ kişi ya da siyasi heyettir.”*⁵¹

Doğal hukuk kuramcılarının düşüncelerini ele aldığımızda ise; Hobbes'a göre iki tür hukuk vardır. Bunlardan biri; doğal hukuk, diğeri ise pozitif hukuktur. Doğal hukuku adaletle ilişkilendirirken pozitif hukuku ise egemenlik ile ilişkilendirmiştir. Hobbes'a göre devleti iç ve dış tehditlerden korumak maksadıyla toplum sözleşmesi imzalanır ve bu sözleşme gereğince egemenlik hükümdara aittir.⁵²

J. J. Rousseau, *“egemenlik, kayıtsız şartsız millete aittir’ ilkesini benimsemiş ve böylelikle egemenliğin sahibinin değişmesine neden olmuştur. Fakat her ne kadar egemenliğin sahibi değişmiş olsa da içerik olarak kendini korumaya devam etmiştir”*⁵³ der. J. Locke'a göreyse; toplum sözleşmesi ile karar alma yetkisi verilen, yasama yetkisini elinde bulunduran egemen güç bu yetkiyi toplumun içinde bulunan her hak sahibinin iyiliğini düşünerek karar almalıdır. Mülkiyet hakkı ona göre doğal haktır ve olumsuz durumlarda egemene karşı direnme hakkını gerekli görmüştür.

---

⁵⁰ Ömer Özkaya, “Egemenlik Kavramının Gelişim Serüveni: Klasikten Küresele”, *Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 1, 2021, (ss.46-61), s. 50.

⁵¹ Nur Vergin, *Siyaset Sosyolojisi*, Doğan Kitap, İstanbul, 2003, s. 106.

⁵² Murat Sultan Özkan, 17. ve 18. Yüzyıllarda Doğal Hukukun Pozitif Hukuka ve Siyaset Felsefesine Etkileri, (Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi), Erzurum, 2016, s.37.

⁵³ Selcen Erdal, s. 110.

1.4. Üniterlik Kavramı ve Üniter Devlet

Devletler ortaya çıktığı coğrafya ya da etnik köken itibari ile yapısal olarak farklılık gösterebilirler. Ulusların yahut bir topluluğun Kendi içlerinde bir yapılanma olarak ortaya çıkan devlet kurumu geçmişten günümüze üniter ve federal yapı da şekillenmiştir. Az da olsa tarihsel süreç içinde konfederal yapıya sahip devletler görülmüştür; fakat bu devletlerde düzen uzun ömürlü olmamıştır.

Üniter devlet kelimesinin kökeni Fransızca *unitaire* kelimesinden gelmektedir ve “tek”, “merkezi” anlamları taşımaktadır. Üniter devletin günümüzde kullanıldığı anlamı merkezi otorite ile yönetilen devlettir. Ulus devletlerin ortaya çıkışı ile birlikte modern devlet anlayışı tek merkezli yönetim anlayışına odaklanmıştır.

Merkezi yönetimle beraber devletin egemenliği ve yasama, yargı, yürütme gibi organların tek çatı altında birleşmesi de esastır⁵⁴.

Bir devletin üniter devlet olarak kabul edilebilmesi için, devlet yetkilerinin alt veya üst düzeyde de olsa başka devletlerle paylaşılmaması gerekmektedir. Bir devletin ülkesi içinde var olan halkın tek bir devlet egemenliğine tabi olması halinde üniter devletten söz edilir.⁵⁵

Üniter devlet yapısında federal yönetimler gibi bölgesel ayrım yoktur, her bölge aynı merkez tarafından, aynı kanun ve yasalarla yönetilir. Fakat her bölgenin coğrafi konum ve etnik kökenden kaynaklı olarak merkezden alınan tüm kararların etkili olması beklenemez.

Etkili bir yönetim için merkez idaresinin taşra teşkilatlarına merkezden alınan kararların uygulanması ve yerellik esasına uymayan kararlar için ise yetki genişliği ilkesi esas olarak tanınmıştır. Bu esasa dayanarak merkez teşkilatından taşra teşkilatına görevlendirilen vali yetki genişliği ilkesi bazında yönetimde bu ilkeyi kullanma hakkına sahiptir.⁵⁶ “Üniter devletlerde yürütme yetkisinin başı başkan, başbakan, bakanlar

---

⁵⁴ Ünal Yıldız, Üniter ve Federal Devletlerde Yerel Yönetimler: Latin Amerika Ülkeleri Üzerinden Bir İnceleme, (Başkent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu hukuku Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2018, s. 7.

⁵⁵ C. F. Strong, The Unitary State A History of Modern Political Constitutions, s. 84, Aktaran; Mehmet Emin Akgül, *İdari Örgütlenme ve Siyasi Yönetim İlkesi Olarak Özerklik Kavramı*, Turhan Kitapevi, Ankara, 2013, s. 103.

⁵⁶ Erdoğan Teziç, *Anayasa Hukuku (Genel Esaslar)*, Beta Yayınları, İstanbul, 2012, s. 144-145.

kurulu ve bakanlardır. Parlamenter sistemde başkan yoktur, başkanlık ile yönetilen üniter devletlerde yürütmenin başında başbakan yerine başkan bulunmaktadır.”⁵⁷

Genel olarak özetleyecek olursak; Türkiye örneğinde, devlet merkezi hükümet tarafından yönetilmektedir. Fakat yönetim politikalarını tüm ülke geneline uygulamak ve denetimini gerçekleştirmek için hükümet merkez teşkilatından yerel bölgelere ulaşmak zorundadır. Bu hususta merkez teşkilatının görevlendiği yerinden yönetimler ortaya çıkmıştır. Merkez teşkilatı tarafından görevlendirilen yerelde, valilik kurumu içinde merkez teşkilatlarında bulunan bakanlıkların il müdürlükleri yer almaktadır.⁵⁸

Gözler, üniter devleti, “*devletin, ülke, millet ve egemenlik unsurları ve keza yasama, yürütme ve yargı organları bakımından teklik özelliği gösteren devlet şeklidir.*⁵⁹” diyerek tanımlamaktadır.

Özetleyecek olursak üniter yapıya sahip bir devletin tek merkezi otoritesi vardır. Bu siyasal egemenlik yerel yönetim ya da bölgesel idarelerle dahi paylaşılmamıştır; verimlilik açısından yetki genişliği ilkesi tanımlanmıştır. Üniter devlet yapısının daha çok ulus devletlerde ya da kurulduktan sonra toplumsal kimliğin dini ve etnik yönden olamasa bile sosyal bağlamda birleştiği ülke toplumlarında daha kolay sağlandığını görmekteyiz.

Üniter devlet sistemine sahip toplumlarda aidiyet duygusu eksik kaldığı ve kimlik yönünden parçalı bir yapıya sahip olduğu durumlarda iç karışıklık ihtimali yüksek olacaktır. Bu toplumlar sosyal aidiyet duygusunu sağlayamazsa ülke içinde yönetim bakımından zayıflamalar olacak ve üniter devlet ya parçalanarak federal devlete dönüşecek ya da temelli ortadan kalkacaktır.

1.5. Federal Devlet

Federal devleti teşkil eden federe birimler kendi iç yönetimlerinde birbirinden bağımsız fakat dış politika aktörü olarak merkezi yönetime bağlıdırlar. Federal düzende

---

⁵⁷ Kemal Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Teorisi*, Ekin Basın Yayın Dağıtım, Bursa, 2011, s. 478.

⁵⁸ Mehmet Meccek, “Bir Mülki (Taşra) İdare Birimi Olarak Türkiye’de İl Yönetimleri ve Hukuki – Örgütsel Yapıları”, *Ekonomi İşletme Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi (JEBPIR)* 6(2), 2020, (ss.296 – 325), s. 297.

⁵⁹ Kemal Gözler, s. 59.

devleti meydana getiren federe birimler (eyaletler, bölgeler vs.) gerçek bir devlet gibi siyasi örgütlenmeye sahiptir. Bu örgütlenme sonucunda federe devletler federal devlet tarafından kontrol ve koordine edilir. Federalizm daha çok Avrupa’da ve kıta devletlerinde görülen bir yapılanmadır. Dünya üzerinde en önemli örnekleri olarak ABD, Almanya Federal Cumhuriyeti ve Rusya Federasyonu’nu gösterebiliriz.

Federal sistemin içine dahil olan ülkeleri birbirine bağlayan şey anayasaya bağlı olarak paylaşılan yetkililerdir. Bu yetkilerin yer değiştirmesi ya da esnetilmesi hususunda yüksek mahkemelere başvurulması gerekir.⁶⁰ Federal devlet ve federe devlet arasında meydana çıkabilecek yetki uyuşmazlıklarının yargısal denetimi büyük önem taşımaktadır. Böyle bir denetim olmadığı sürece federal devlet kendi iradesini federe devlete dayatabilir.⁶¹

Genel olarak federe devletlerde iki ayrı hukuk sistemi bulunur ve yetki dağılımı özerklik ilkesinin bir esasıdır. Bunun dışında temsil ilkesi gereği devletin organlarının katılım sağlaması gerekmektedir.⁶² Rusya Federasyonu örneğinden yola çıkarsak,

Federal anayasasının değiştirilmesinde federe birimlerin rızası, iki kamaralı federal meclislerde federe devletleri temsilen bir üst kamaranın (senato, federal konsey vs.) bulunması, referandumlarda federe devletlerle ilgili nitelikli oy şartları vs. bu tür mekanizmalardan sayılabilir.⁶³

Dış politika bağlamında güvenlik, ekonomi, iç politikada ise iç güvenlik ve istikrar federal devletin yetki alanındadır. Federasyona bağlı devletlerin hukuku ve iç yetkileri özerklik bağlamında değişik şekillerde düzenlenmiştir. Özerkliğin nedenleri ekonomik, sosyal, etnik vs. nitelikte olabilir. Bağımsızlık isteminin merkez tarafından bastırılması, söz konusu bölgenin bağımsızlığa kavuşmasıyla değil, özerkliğin en ileri boyutu olan bir federe yapıya dönüştürülmesiyle sonuçlanabilir. Federal devletler kendisine bağlı federe devletlerin üzerinde ekonomik, kültürel, ticari ilişkilerde üstünlüğü vardır. Federe devletlerin yetki sınırlaması federal devletin izin verdiği

---

⁶⁰ Demet Çelik Ulusoy, “Federal Sistemlerde Hükümetlerarası Eğilimler”, *Ankara Üniversitesi, Hukuk Fakültesi Dergisi*, 64 (4), 2015, (ss.1071-1112) s. 1071.

⁶¹ Kemal Gözler, s. 68.

⁶² Tülin Çağdaş, “Federal ve Üniter Devletlerin Yerinden Yönetim Birimlerinin Benzerlik ve Farklılıkları Açısından İncelenmesi”, *İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 6 (1), 2019, (ss.161-180), s. 162.

⁶³ Atasoy Emin, “Rusya Federasyonu Sınırları İçinde Yer Alan Özerk Cumhuriyetlerin Etnografya Işığında Değerlendirilmesi”, *Journal of Turkish Studies*, Cilt: 3, Sayı: 7, Yıl: 2008, (ss. 83-124), s. 85.

sınırlar içinde var olmaktadır. Bu sınırlar ikili anlaşmalarla birlikte hukuksal bir zeminde çizilir.

1.6. Ulus-Devlet Kavramı

Tarihsel olarak baktığımızda ilk uygarlıklardan olan Çin, Hindistan gibi imparatorlukların başlangıcında ulus devletlerin olduğunu görürüz. Yalnız bu günkü anlamıyla ulus devlet inşası, 30 Yıl Savaşlarından sonra 1648 yılında imzalanan Vestfalya Antlaşması ile ortaya çıkmıştır.

Din savaşları adı altında yapılan 30 Yıl Savaşlarından sonra Vestfalya ile birlikte uluslararası ilişkilerde ve devlet işlerinde din faktörünün geri planda tutulmasına karar verilmiş anlaşma imzalanırken papalık kurumu saf dışı bırakılmıştır. Anlaşma sonucunda egemenliğin yalnızca devlete ait olduğu belirlenmiştir.⁶⁴

Milli veya ulus devletin öncelikli şartlarından biri yurttaşlarının tamamının tek siyasal kimlik, yani bir millet adı altında bir araya getirilmesidir. Ulus devletinde yaşayan tüm etnik, dil, din ve sosyolojik kimliklere bakılmaksızın siyasal kimlik olarak tek bir milli kimlik söz konusudur.⁶⁵ Yukarıda da belirtildiği üzere 1648 yılında başlayan bu süreç 1789 Fransız İhtilali ileri aşamaya taşınmıştır. Birinci Dünya Savaşı sonrası kurulan devletler genellikle ulus devletlerdir İkinci Dünya Savaşı'nın sonlarında ise Birinci Dünya Savaşı'nda bağımsızlığını kazanamamış etnik kimliklerin bağımsızlıklarını ilan etmeleri ile neticelenecektir.

Bu süreç ulus devlet anlayışının dini otorite ve papalık kurumunu saf dışı bıraktığı gibi değişen ve gelişen dünyanın yeni keşifleri farklı kültürlerin kaynaşması ve birbirlerine daha kolay ulaşmaları sonucunda küreselleşmeyi getirmiştir. Küreselleşme hareketi uluslaşma sürecini gölgede bırakacak olsa da ulus devletler varlığını sürdürmeye devam edecektir. Zira ulus devlet, bir kurum olarak kapitalizmin gelişimi açısından çok sayıda işlevi yerine getiren ve hayatı önemi haiz mekanizmadır.⁶⁶

---

⁶⁴ Rıfat Aydın, "Ulus, Uluslaşma ve Devlet: Bir Modern Kavram Olarak Ulus Devlet", *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 1, 2018, (ss.229-256), s.233.

⁶⁵ Ümit Özdağ, "Neden Üniter-Milli Devlet Modeli Üstün Devlet Modelidir?", www.21yyte.org (Erişim Tarihi: 06.03.2023).

⁶⁶ Hakan Özdemir, "Ulus Devlet ve Ulusçuluğun Küreselleşmeyle Etkileşimi: Vazgeçilemeyen Ulus Devlet, Yükselen Ulusçuluk", *Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: XIV, Sayı: 1, 2012, (ss.39-59), s.52

Günümüzde hem güvenlik hem de ekonomik pazar ve para politikaları bakımından ulus devletin rolü uluslararası ilişkilerde oldukça büyüktür ve yadsınamazdır.

1.7. Özerklik

Özerklik, kelime kökeni bakımından Arapçada “muhtariyet”, Yunancada “otonomi” kavramları ile karşılanmaktadır. Türkçedeki anlamı ise kendi kendine idare edebilme yetisidir.⁶⁷ Üniter devletlerde bürokrasiyi aşmak ve daha etkili yönetim anlayışı bakımından yerinden yönetim ilkesi benimsenmiştir. Bu ilke kapsamında idare teşkilatında bulunan merkez teşkilatı tarafından merkezden uzak bölgelere gönderilen ve taşra teşkilatı olarak merkeze bağlı şekilde yapılandırılan kurumlara aynı zamanda yer bakımından yerel yönetimler adıyla seçilmiş kurum ve kuruluşların yetki genişliği esasına dayalı özerk statüleri mevcuttur.⁶⁸

Bunun dışında farklı etnik unsurları içinde barındıran üniter devletler merkezi yönetim ile yönetilse dahi özerk olan bölgeler oluşturulabilir. Bunların bazıları üniter devlete bağlı olarak özerk statüye, bazıları adeta bir devlet gibi özel statüye sahiptirler. Yönetim ilişkisi bakımından özerklik, “*egemen çevreler başta olmak üzere her türlü güç yapılanması karşısında örgütün irade, karar ve hareket serbestisine sahip olmasını ifade eder.*”⁶⁹

Siyasal özerklik olarak tanımlanan bu ayrıma sahip özerk bölgenin vatandaşları merkezi yönetim sınırları içine dahil olmadıkları için merkez yönetimin aldığı kararlardan ve uyguladıkları sosyal ve siyasal politikalardan faydalanamazlar. Zira orada yaşayanlara bu tür siyasi özerklik kapsamında pek çok hak tanınmıştır.⁷⁰

---

⁶⁷ Atilla Nalbant, *Üniter Devlet (Bölgeselleşmeden Küreselleşmeye)*, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 38.

⁶⁸ Şeref Gözübüyük, *Anayasa Hukuku (Anayasa Metni ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi)*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2004, s. 19.

⁶⁹ Koray Karasu, “Yönetim ilişkisi ve Yerel Özerklik”, *Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilimler Fakültesi Ulusal Yerel Yönetimler Sempozyumu*, Ankara, 2013, (ss.397-429), s. 401.

⁷⁰ Bahadır Bumin Özarslan, “Bir Özerk Cumhuriyet Örneği Olarak Nahçıvan”, *Kastamonu Üniversitesi 1. Milletlerarası Türkiye-Azerbaycan Münasebetleri Sempozyumu, 12-14 Mayıs Bildiriler*, Kastamonu, 2016, (ss.578-589), s. 580.

Kısaca özerklik kavramını özetleyecek olursak; kanunlarla belirlenen sınırlar içinde yer alan idarelerin kendi özgür iradesi ile yaptığı faaliyetlerde hak ve yetkiye sahip olmasıdır.

1.8. Self Determinasyon

Self determinasyon kavramının temeli milliyetçilik ve Fransız ihtilalini tetikleyen Amerikan Bağımsızlık Savaşı sonrasında yayınlanan bildirgeyle ortaya çıkmıştır. Bu savaşa destek olmak isteyen Fransız monarşisinin halkına fazla yüklenmesi sonucunda Fransız İhtilali ateşlenmiş ve Avrupa’da bir hareketlenme yaşanmıştır. Birinci Dünya Savaşı’na doğru ilerleyen süreçte çok uluslu devletlerin yıkılmasına milliyetçilik akımının sebep olduğunu, azınlık haklarının gündeme gelmesi ile birlikte self determinasyon ilkesinin etkili olduğunu söylemek mümkündür.⁷¹ “*Self determinasyon bir ülkede yaşayan kişilerin kendi hükümetlerini özgürce seçebilmeleridir. Başka bir tanıma göre; bir halkın, idaresi altında yaşayacakları ya da yaşadıkları yönetim biçimini seçebilmeleridir.*”⁷²

Self determinasyon kavramı azınlık toplulukları için bağımsızlık ve kendi toprak bütünlüğü adına onlara sunulmuş bir kavram iken azınlık grubunun ayrılmadan önce mensubu olduğu ülke için iç güvenliği ve toprak bütünlüğünü bozmaya yönelik bir tehdit gibi algılanmaktadır. Bu kavram çok uluslu devletlerde devlet yönetiminden memnun olan azınlıklar ve ayrılmak isteyen azınlıklar arasında kargaşa belirsizliğine sebebiyet verdiği için etkin olabileceği bir ortama izin verilmemiştir.⁷³ Michla Pomerance’a göre self determinasyon kavramı, “bir ülkede yaşayan halkın kendi yönetim biçimini özgürce seçebilmeleri”dir. Yaygın şekilde kullanılan bu tanım, beraberinde halk kavramını ön plana çıkarırken hangi grupların halk kategorisine girdiğine dair bir belirsizlik söz konusudur.⁷⁴

---

⁷¹Doğan Kılınç, “Self Determinasyon İlkesinin Azınlıklar Açısından Değerlendirilmesi”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: XII, Sayı: 1-2, 2008, (ss. 949-982), s. 952-953

⁷² Doğan Kılınç, s. 952-953

⁷³ İrfan Sönmez, *Ulusların Kendi Kaderini Tayin Hakkı*, (İstanbul Ticaret Üniversitesi Dış Ticaret Enstitüsü, Dış Ticaret Enstitüsü, Uluslararası Ticaret Hukuku ve Avrupa Birliği Ana Bilim Dalı Doktora Tezi), İstanbul, 2019, s. 5.

⁷⁴ İrfan Sönmez, s. 5.

Lionel Forman'a göre; “*self-determinasyon temel olarak, bir halkın kendi kaderini belirleme hakkına sahip olmasıdır.*”⁷⁵ Bu durum azınlık toplumlarının herhangi bir zorba ya da kötü muamele gördüğü takdirde ya da kendi kimliği ile var olma düşüncesi temelli olarak kendi kaderlerini kendilerini tayin etmesi hakkına vurgu yapmaktadır.

Self determinasyon hakkı, bazı devletler tarafından çıkarları doğrultusunda değerlendirilmiş olsa dahi ülke içindeki azınlık toplumlarının haklarını göz ardı etmeyen devletler kavrama farklı anlam yüklemişlerdir. Yukarıda bahsettiğimiz üzere bu ilke azınlık toplumu için farklı anlamlar içinde barındıkları ve vatandaşı oldukları ülke için farklı anlamlar taşımaktadır. Özellikle self determinasyonun, Birinci Dünya Savaşı'yla birlikte ve savaş sonrası dönemde Avusturya-Macaristan veya Osmanlı İmparatorluğu gibi çok uluslu devletlerin parçalanmasındaki rolü oldukça büyüktür. Bu ilke azınlık gruplarına ev sahipliği yapan ülkeler için iç karışıklık ve toprak bütünlüğünün bozulması tehlikesi barındırır. Bu ilke, devletler tarafından toprak bütünlüğünü tehdit eden bir unsur olarak algılansa da azınlıklar üzerinde uygulanamayacağı anlamına gelmez.⁷⁶ Toprak bütünlüğünü tehdit etmesi yönüyle azınlık toplumlarının vatandaşı buldukları ülkenin iç siyasetinde bazı haklara sahip olması yadsınamaz. Fakat ayrılma söz konusu olduğunda uluslararası sitemde çok uluslu devletler tarafından self determinasyon ilkesinin karşılığı çok zor bulunmaktadır.

1.9. Azınlıklar

Azınlık kavramına tarihsel olarak bakacak olursak dünya üzerindeki her göç dalgası azınlıkların ortaya çıkmasını sağlamıştır.⁷⁷ Azınlıklar, tarihte imparatorluklar içinde yok sayılmamışlardır ve belli hakları vardır. Fakat dünya savaşları ile birlikte gelen yenilikler arasında azınlıkların sayıları oldukça artmıştır. Francesco Capotorti azınlık kavramını;

---

⁷⁵ Sinem Çelik, “Avrupa Birliği'nin Self-Determinasyon Yaklaşımı”, *Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 2, 2021, (ss. 639-672), s. 641.

⁷⁶ Yaşar Ehtibarlı, “Uluslararası Hukukta Self Determinasyon Hakkı ve Hakkın Ekonomik Boyutu” (Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Konya, 2016, s. 9-13.

⁷⁷ Hasan Tunç, “Uluslar Arası Sözleşmelerde Azınlık Hakları Sorunu ve Türkiye”, *Ankara Hacı Bayram Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 2, 2004, (ss. 139-198), s. 4.

Bir devletin nüfusunun geri kalanına göre sayısal olarak az olan, egemen konumda bulunmayan, üyeleri o devletin vatandaşı olarak etnik, dinsel ya da dilsel açıdan nüfusun geri kalanından farklı özelliklere sahip olan ve kültürlerini, geleneklerini, dinlerini ya da dillerini korumaya yönelik üstü örtülü de olsa dayanışma duygusu gösteren bir grup⁷⁸

şeklinde açıklamıştır. Birinci Dünya Savaşı sonrasında azınlık haklarına self determinasyon hakkı eklenmiş ve daha önceden tanınan haklar yeniden gündeme getirilmiştir.⁷⁹

Azınlık, en basit anlamıyla yurttaşlar içinde farklı etnik köken, din veya dil sebebiyle toplum içinde az bir topluluk içinde var olması anlamına gelmektedir.⁸⁰ Türk Dil Kurumun da yer alan tanımında, azınlığa; “*bir toplulukta kendine özgü nitelikler bakımından ayrı ve ötekilerden sayıca az olanlar*” şeklinde yer verilmiştir.⁸¹ Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Yüksek Komiserliği İnsan Hakları Bilgi Kitapçığında yer alan tanıma göre azınlık; “*bir devlette çoğunluğun oluşturduğu nüfustan farklı olarak ortak ulusal, etnik, dinsel ya da dilsel özellikleri paylaşan bireylerin bir araya getirdiği baskın olmayan gruplar*” olarak açıklanmıştır⁸²

Azınlık kavramı kendi içerisinde farklı faktörlere göre ayrılmaktadır. Sadece etnik unsurlar değil aynı zamanda dini, ulusal, dilsel azınlık toplumları da bulunmaktadır.

Dini azınlık; Rönesans ile birlikte gelen gelişmelerde biri de Reform hareketi olmuştur. Reform hareketleri din alanındaki değişiklikleri içine alan bir süreçtir. Reform ile birlikte Hristiyanlık Katolik mezhebi ile sınırlı kalmamış Protestan mezhebi ortaya çıkmıştır. Dini azınlık mensuplarının ilk örneklerini o dönemde Avrupa’da Protestan

---

⁷⁸Naz Çavuşoğlu, Uluslararası İnsan Hakları Hukukunda Azınlık Hakları, (İstanbul: Bilim Yayınları, 1999). Aktaran: M. Çağatay Okutan, “Teori ve Uluslararası Metinlerde Azınlık Tanımı”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sayı: 59, Cilt:2, 2004, (ss.59-75), s. 62.

⁷⁹Özlem Seven, “Lozan’da Azınlık Kavramı ve İki Dünya Savaşı Arası Dönemdeki Uygulamaları” (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2007, s. 28.

⁸⁰Tâhâ Cabir El-Alvânî, “Azınlık Fıkıhına Giriş (Temellendirici Bazı Mülâhazalar)”, (Çev. H. Mehmet Günay), *Usul İslam Araştırmaları*, Cilt: 1, Sayı: 1, 2004, s. 137.

⁸¹ Azınlık. Sözlük Anlamı. Türk Dil Kurumu, <https://sozluk.gov.tr/>, (Erişim Tarihi: 16.06.2022).

⁸² Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Yüksek Komiserliği İnsan Hakları Bilgi Kitapçığı No.18 Azınlık Hakları, s. 8, http://ihop.org.tr/wp-content/uploads/2007/04/BM_Bilgi_Kitapçigi_18-Azinlik.pdf (Erişim Tarihi:16.06.2022).

mezhebine inananlar olarak tanımlayabiliriz.⁸³ “*Reformasyon sürecinde meydana gelen ilk azınlık dini azınlıktır. Kimliğin din üzerinden belirlendiği dönemlerde mevcut olan tek azınlık dini azınlıktır.*”⁸⁴

Azınlıklar konusuna örnek olarak Cumhuriyet ilan edilmeden önce Osmanlı İmparatorluğu gibi çok uluslu bir yapıya sahip olan imparatorluğun mirasçısı olan, Türkiye Cumhuriyeti Büyük Millet Meclisi tarafından, Medenî ve Siyasî Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşmenin Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun Tasarısı ve Dışişleri Komisyonu Raporu’nun 27. maddesi dini azınlıkların ve diğer azınlıkların korunmasını güvence altına almıştır. Bu madde;

Etnik, dinsel ya da dil azınlıklarının bulunduğu devletlerde, bu azınlıklara mensup olan kişiler, kendi gruplarının diğer üyeleri ile birlikte, kendi kültürlerinden yararlanma, kendi dinlerine inanma ve bu dine göre ibadet etme, ya da kendi dillerini kullanma hakkından yoksun bırakılmayacaklardır.⁸⁵

şeklinde bir tanımlama yapmıştır.

Dinsel azınlıklar; yaşadıkları ülkede azınlık dillerine sahip bireylerdir. Milliyetçilik akımlarının gündeme geldiği dönemlerde azınlıkların buldukları ülkeler içindeki statüleri ve hakları tartışmalı bir şekilde ilerlemiştir. 1992’de kabul edilen Avrupa Konseyi Bölgesel ve Azınlık Dilleri Sözleşmesi azınlık dilini “*ülkede nüfusun diğer kesimine nazaran daha az kullanılan dil*” olarak açıklamıştır.⁸⁶

Etnik azınlık kavramını kelime kökeni bakımından incelediğimizde, Yunanca “*Ethnos*” kelimesi etnik sözcüğü olarak günümüze kadar gelmiştir. Ethnos Yunanca “*halk*” anlamına gelmektedir. Etnik azınlık grupları sadece ırksal benzerliği bulunan azınlıklar değildir. Etnik azınlık, ortak dil, ortak kültür, ortak tarihe sahip olan bireylerden oluşan toplumdur.⁸⁷ Allardt, etnik azınlık kavramını şu şekilde

---

⁸³ Mustafa Yıldırım, “Rönesans ve Reformasyon”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 8, Sayı:1, (ss.184-210), s. 192.

⁸⁴ İbrahim Alper Arısoy, “Avrupa Birliği ve Azınlıklar”, (Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Avrupa Birliği Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 2002, s.10.

⁸⁵ Türkiye Büyük Millet Meclisi, Medenî ve Siyasî Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşmenin Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun Tasarısı ve Dışişleri Komisyonu Raporu (1/589), <https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d22/c016/tbmm22016089ss0150.pdf>, (Erişim tarihi: 17.06.2022).

⁸⁶ European Charter for Regional or Minority Languages, Strasbourg, 5.XI.1992, 2, <https://rm.coe.int/1680695175> (Erişim tarihi: 17.06.2022).

⁸⁷ Nuriye Çelik, “Max Weber’de Etnisite Kavramı”, *Sosyoloji Dergisi*, Sayı: 29, 2013, (ss.23-38), s.24.

tanımlamıştır: “İlki bireylerin etnik kimliğinin olması, ikincisi bireylerin aynı etnik kökene mensup olması, üçüncüsü bireylerin ortak dili konuşması ve ortak bir toplumsal iletişim içerisinde olunmasıdır.”⁸⁸

Ulusal azınlıklar daha çok imparatorlukların olduğu zaman diliminde ortaya çıkmıştır. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’nun var olduğu dönemde azınlık meselesi bir iç karışıklık sorunu haline gelmiştir ve uluslararası gündemde yer almıştır.⁸⁹ 1815 yılında imzalanan Viyana Antlaşması azınlık olarak ulusları korumaya yönelik olan ilk uluslararası antlaşmadır. Bu antlaşma Avusturya-Macaristan İmparatorluğu içinde çıkan iç sorunun bir sonucu ve nihayetinde Polonya ulusunun gelecekteki konumu hakkında bir karara varılması yönünde atılan bir adımdır. Ulusal azınlık kavramı ortak milliyet, ortak tarih, ortak kültür ve ortak dil etrafında toplanmış bir toplumu ifade etmektedir.⁹⁰ Ulusal azınlıkların haklarını güvence altına alan bir başka belge de Ulusal Azınlıkların Korunmasına İlişkin Çerçeve Sözleşmesi’dir. Bu sözleşme gereği ulusal azınlıkların eğitim, dil, din ve sivil örgütlenme hakkı güvence altına alınmıştır.⁹¹

1.10. Toprak Bütünlüğü ve Sınırların Dokunulmazlığı

Toprak bütünlüğü ilkesi çok uluslu devletlerin parçalanmasını engelleyememektedir. Bunun yanı sıra devlet olma şartlarının bir defa yerine getirilmesi o devletin otomatikman tanınması sonucunu doğurmamaktadır.⁹² Bu yüzden self determinasyon ve toprak bütünlüğü ülkeleri günümüzde en çok tartışılan kavramların başında gelmektedir. Uluslararası Adalet Divanı da self-determinasyonla ilgili

---

⁸⁸ Ayşe Füsün Arsava, *Azınlık Kavramı ve Azınlık Haklarının Uluslararası Belgeler ve Özellikle Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesinin 27. Maddesi Işığında İncelenmesi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Basımevi, Ankara, 1993, s.54-55.

⁸⁹ Muzaffer Şen, “I. Dünya Savaşı Sonuna Kadar Macaristan” (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, tarih Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi), Elazığ, 2016, s. 337.

⁹⁰ Ayşe Füsün Arsava, s. 55-56.

⁹¹ Framework Convention for the Protection of National Minorities, Strasbourg, 1.II.1995, <https://rm.coe.int/168007cdac> (Erişim Tarihi:17.06.2022).

⁹² Fatma Taşdemir, “Uluslararası Hukukta Toprak Bütünlüğü İlkesi, Tanıma Doktrini ve Bir Norm Olarak Ayrılma Hakkı”, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18/3, 2016, (ss. 644-668), s. 663.

davalarda birkaç istisna dışında devletlerin toprak bütünlüğüne saygı ilkesini önemseyen görüş beyan etmiştir.⁹³

Toprak bütünlüğüne önem veren uluslararası sistemde Soğuk Savaş sona erdikten sonra self determinasyon ilkesine yönelen azınlıklarda bir hareketlenme görülmüştür. Bu tek yanlı ayrılma ilkesine olan ilgi daha çok Sovyetler Birliği'nin dağılması ile birlikte Demir Perde ülkeleri diye adlandırdığımız ülkeler arasında ilgi görmüştür.⁹⁴ Self-determinasyon ilkesine başvurulduğu durumlarda “toprak bütünlüğüne saygı ve iç işlerine karışmama” ilkeleri daim öncelik taşımıştır.⁹⁵

Savaştan büyük dersler çıkaran devletler, toprak bütünlüğü ve iç işlerinde bağımsız olma yetkisini ve self-determinasyon ilkesini BM'nin hazırlamış olduğu anlaşmaya dahil ederek barışı istikrarlı bir şekilde sürdürmeye yönelik politikalar geliştirmişler.⁹⁶ Bugün tek yanlı ayrılma hakkı uluslararası hukukun bir normu haline gelmemiştir. 1990'lardan beri Kosova dışında, ayrılan birimler, devlet olarak “yaygın tanıma” elde edememiştir. Fakat buna karşılık “donmuş çatışmalar”ın sayısı artmıştır.⁹⁷

1.11. Güvenikleştirme

Güvenikleştirme teorisi, kamusal sorunların nasıl ve neden güvenlik sorununa dönüştüğünü anlamak için bir çerçeve sunmaktadır. Bir sorun siyasal alanın dışındaysa, devlet bu sorunla ilgilenmez ve sorun kamusal tartışmanın ve kararların konusu değildir. Sorun siyasal alana dahil olursa, kamu politikasının bir parçası haline gelmekte ve hükümet bu soruna kaynak aktarmaktadır. Sorun güvenlik alanına dahil edildiğinde ise, sorunlar olağan siyasi prosedürlerin ötesinde bir tehdit olarak sunulmakta ve acil önlemler gerektirmektedir. Bu durum, sorunun devletin güvenlik gündemine

---

⁹³ Cumhur Yüce, Uluslararası Hukukta Self-Determinasyon İlkesi ve Günümüz Uygulamaları, (Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı Uluslararası İlişkiler Programı, Yüksek Lisans Tezi), Trabzon, 2008, s. 120.

⁹⁴ Fatma Taşdemir, s. 663.

⁹⁵ Cumhur Yüce, s. 2.

⁹⁶ Cumhur Yüce, s.2.

⁹⁷ Fatma Taşdemir, s.663.

yerleştirildiği anlamına gelmekte ve soruna öncelik verilmek zorunluluğu doğmaktadır.⁹⁸

Realizm, klasik güvenlik paradigmasının kavramsal, kuramsal ve metodolojik alt yapısını inşa etmiştir. Realizm, Teoriler Işığında Güvenlik, Savaş, Barış ve Çatışma Çözümleri güvenlik kavramını “sürekli bir güvensizlik ortamı” veya “güvende olmama hali” üzerinden tanımlamaktadır.⁹⁹

Kopenhag Okulu, güvenikleştirme yaklaşımına bir iktidar perspektifi katarak, güvenikleştirme pratiklerinin, söz konusu ülkedeki iktidar tahakküm ilişkilerini yeniden ele alabilme imkânı sunduğunu belirtmiştir. Ulusal güvenlik söylemiyle oluşturulan güvenikleştirme pratikleri, “icat edilmiş ötekine” (imagined other) yönelik derin bir düşmanlık hissi yaratarak, söz konusu “öteki” üzerinde hegemonya oluşturmak için bir araç olarak kullanılabilir. “*Kopenhag Okulu’nun yaklaşımına göre, güvenlik bir söz-edim olarak görülmektedir. Dahası, meseleler söz-edimler yoluyla güvenlik problemi olarak sunulabilmektedir ve buna “güvenikleştirme” denmektedir.*”¹⁰⁰ Ayrıca, siyasi entegrasyonun istikrara kavuşmasına ve ideolojik pratiklerin yerleştirilmesine yönelik bilinçli bir tercihin sonucu olarak güvenikleştirici aktörler tarafından da kullanılabilir.¹⁰¹

Realizmin güvenlik çalışmalarında ön plana çıkan teorisyenlerinden Arnold Wolfers’ın güvenliği “kazanılan değerlere yönelik bir tehdidin olmaması hali” olarak tanımlamasından görüldüğü üzere realist yaklaşım, güvenlik perspektifini güç-tehdit-güvensizlik üçgeniyle sınırlandırmaktadır.¹⁰²

Güvenikleştirme adımının alınması kararını veren aktörler arasında, bazen halktan bir grup veya halkın yönlendirilmesi ve harekete geçirilmesi için görev alanlar bulunabilir. Ancak, genellikle güvenikleştirme adımının önde gelen aktörleri

---

⁹⁸ Ole Wæver, *Securitisation: Taking Stock of a Research Programme in Security Studies*, (Unpublished Draft, 2003), <https://docplayer.net/62037981-Securitisation-taking-stock-of-a-research-programme-in-security-studies.html>, s. 12.

⁹⁹ Atilla Sandıklı, Bilgehan Emeklier, “Güvenlik Yaklaşımlarında Değişim ve Dönüşüm”, *Kocaeli Üniversitesi Uluslararası Balkan Kongresi: 21. Yüzyılda Uluslararası Örgütlerin Güvenlik Yaklaşımları ve Balkanlar’ın Güvenliği Bildiri Kitabı*, Kocaeli, 2011, (ss.03-67), s. 5-6.

¹⁰⁰ Başar Baysal ve Çağla Lülecı, “Kopenhag Okulu ve Güvenikleştirme Teorisi”, *Güvenlik Stratejileri*, Sayı: 22, 2011, (ss.61-96), s. 71.

¹⁰¹ Nebi Miş, *Güvenikleştirme Teorisi ve Türkiye’de Güvenikleştirme Siyaseti 1923-2003*, (Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi), Sakarya, 2012, s. 41.

¹⁰² Atilla Sandıklı, Bilgehan Emeklier, s. 6.

hükümetlerdir. Hükümetlerin ayrıcalıklı konumu, diğer aktörlere göre alıcı kitle üzerinde daha etkili olmalarına yol açar.

Güvenlik söylemi bazen belirli bir eylemi harekete geçirmek için değil, iddia edilen bir tehdide karşı meşruiyet veya caydırıcılık sağlamak için kullanılır. Bu durumda güvenikleştirme, gelecekteki potansiyel tehditlere karşı bir uyarı işlevi görür ve belirli bir prosedürün uygulanmasını gerektirmez.

Herhangi bir sorunun ortaya çıkmasının ardından, devlet bu sorunu bekası için tehdit olarak algıladığı zaman, artık devlet o soruna 350 öncelik verir. Öncelik verilen gelişmeyi güvenlik sorunu olarak tanımlarsa bu sorunla mücadele etmek için kendisinin özel haklara sahip olduğunu iddia eder. Bu sürecin ardından bekası için tehdit olan sorunu bertaraf etmek için olağan üstü yöntemlerle ve acilen yani öncelikli olarak mücadele etmesi konusunda alımlayıcı kitleyi de ikna ederse burada güvenikleştirme süreci oluşmuş demektir.¹⁰³

Ancak, güvenikleştirmenin etkili olabilmesi için, aktörün resmi bir konuma sahip olması veya resmi konumdaki aktörler üzerinde fiili bir kontrole sahip olması gerekir. Bazı durumlarda güvenikleştirme, günlük siyasetin ötesine geçen belirli bir algı yaratarak statükonun sürdürülmesi ve geçmiş eylemleri meşrulaştırmak için de kullanılmaktadır. Güvenikleştirme yöntemi, güvenlik kontrolü için bir araç olarak da kullanılabilir. Bu durumda amaç, güvenikleştirici aktörün direktiflerine uymaya yönelik davranışsal bir etki yaratmaktır.¹⁰⁴

1.12. Savaş

Savaş kavramı iki farklı taraf arasında yaşanan çatışma olarak yorumlansa da siyaset bilimi esasında; güç, statü, değer, kaynaklar üzerinde hakimiyet kurmak ve kaynakları kendi çıkarları doğrultusunda yönetebilmek için devletler bazında diğer tüm uluslararası faktörlerin üzerinde bir hegemonya kurmak için girilen mücadeledir. Savaş kavramı uluslararası hukuk açısından değerlendirildiğinde, “ *tarafların arasındaki hak ya da çıkarların karşılığının silahlı çatışmalara dönmesi olarak belirtilir.*”¹⁰⁵ Bunun yanında Uppsala Çatışma Veritabanı Programı, bir yıllık süre içinde devlet ya da ittifak

---

¹⁰³ Nebi Miş, “Güvenikleştirme Teorisi ve Siyasal Olanın Güvenikleştirilmesi”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 2, 2014, (ss.345 – 381), s. 349-350.

¹⁰⁴ Juha A. Vuori, “Illocutionary Logic and Strands of Securitization: Applying the Theory of Securitization to the Study of Non-Democratic Political Orders”, *European Journal of International Relations*, 14 (1), 2008, (pp. 79-93).

¹⁰⁵ Yakup Şahin, “Çatışma Kuramları ve Kimlik Temelli Çatışmalar; Teorik Bir Giriş”, *Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi*, Cilt: 1, Sayı:1, 2013, (ss.32-55), s. 33.

oluşturmuş devletler tarafından gerçekleştirilmiş olan ve beş ya da daha fazla ölüme sebebiyet vermiş silahlı uyuşmazlıkları çatışma olarak tanımlamıştır. Taraflarından biri devlet dışı unsurlarla olan uyuşmazlıkları ise devlet dışı çatışma olarak adlandırmıştır.¹⁰⁶ Genel olarak çatışma iki ya da daha fazla kişinin yahut unsurun paylaşılabilen kaynaklarla ilgili çıkar çatışması sonucunda tezahür eder. Bu durum, çoğu zaman statü ve değer yargılarında ortak oyaşmaya varılamamasından kaynaklı amaçların sonuçlanamamasından dolayı meydana gelir.¹⁰⁷

Çatışma türlerini gerçek ve gerçek dışı olarak ayırmak mümkündür. Bu ayrımlar akılcı olarak realist ya da devletler tarafından milliyetçilik duyguları etrafında şekillenerek gerçekleşmektedir. Akılcı yönden ele aldığımız konular daha çok siyasal, ekonomik, ideolojik, dini ya da iktidar paylaşımının söz konusu olduğu meselelerden çıkmaktadır. Duygusal olarak daha çok tarihsel çerçevede yaşanmış çatışmaların tarih algısı ile yapılmış çıkarımlardan kaynaklandığı düşmanlıklar olarak görülür. Bu ayrımı genellikle objektif olarak ayırt etmemiz mümkün değildir. Zira bir savaş durumunda farklı nedenler bir birini besleyebilmektedir.¹⁰⁸

Günümüzde toprak bütünlüğünün tehdidi sadece ultimatoma ya da taciz ateşi gibi savaş niteleyen faaliyetler ile gerçekleşmemektedir; enformel yollardan yapılan tehdit unsuru olarak algılanan terör faaliyetleri de toprak bütünlüğünü tehdit etmektedir. Teröristlerin amacı “*rejim değişikliği, toprak değişimi, politika değişikliği, sosyal kontrol ve statüko muhafazasıdır.*”¹⁰⁹ Toprak bütünlüğünü tehdit eden çatışma unsurları savaş hukuku ve insancıl hukuk normları etrafında oluşmuş uluslararası hukuk normlarıyla belirlenen belli yaptırımlarla çevrelenmiştir.

---

¹⁰⁶ M. Emin Yüce, Çatışma Üzerine Yapısal Kuramlar: Ukrayna ve Yemen Örnekleri Üzerinden Karşılaştırmalı Bir İnceleme, (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi), Muğla 2019, s. 10.

¹⁰⁷ M. Şerif Şimşek, *Yönetim ve Organizasyon*, Günay Ofset Yayınevi, Konya, 2002, (ss.01-264), s. 288.

¹⁰⁸ Yakup Şahin, 35.

¹⁰⁹ Fatma Taşdemir, “Terörizm ve Silahlı Çatışmaları Düzenleyen Hukuksal Çerçeve”, *Uluslararası Sosyal & Hukuk Çalışmaları Kongresi*, (Editör: Mustafa Çakır), Legal Yayıncılık, İstanbul, 2011, (ss.713-731), s. 720.

1.13. Çatışmaların Çözümü ve Arabuluculuk

Arabuluculuk, iki ya da daha fazla faktör arasında oluşan çatışmaların çözüme kavuşturulmasında üçüncü tarafların tarafsız olarak destek sağladığı bir süreçtir. Tarafsız bir şekilde iletişim faaliyetlerini etkin şekilde kullanarak çatışan her iki tarafın onayına istinaden sorunun çözülmesini sağlayan üçüncü kişi kurum ya da kuruluşlara arabulucu denir. Arabuluculukta en önemli detay çatışan iki taraf arasında ortaklaşa karar vermeyi sağlayacak görüşmeler konusunda ikna etmektir: nitekim çatışma halinde olan iki faktörün barış sürecine ılımlı bakması oldukça güçtür. Üçüncü taraf yapacağı müdahaleler için çatışmanın sebep ve içeriğine ilişkin yeterli bilgiye sahip olmalı, aynı zamanda çözüme kavuşturmak için çabalamalıdır.¹¹⁰

Günümüz modern devletlerinde çatışmaların çözümü için yargı erkini temsil eden mahkemelerin devreye sokulması öngörülmüşse yargı yolunun uzun bir bürokratik süreç olduğu herkesçe bilinmektedir. Çatışma süreçlerinin kısa ve alternatif yolu arabulucu olarak adlandırılan üçüncü kişilere veya kurumlara ihtiyaç duyulmuştur. Bu süreçle birlikte arabuluculuk faaliyetleri kanunlar ve hukuk normları ile desteklenmiştir.¹¹¹ Burada önemli olan hususlardan birisi tarafların, arabuluculuk misyonunu üstlenmiş kurum veya kişilere güvenip güvenmemeleridir.¹¹² Uluslararası kurumlar arasında Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi arabuluculuk bakımından etkin bir konumdadır. BM Güvenlik Konseyi'nin aynı zamanda anlaşmazlık yaşanan bölgeler için uygun çözüm yolları konusunda danışmanlık görevi de vardır. Güvenlik Konseyi uluslararası huzuru kaçırarak derecede bir çatışma ile karşı karşıya kaldığı zaman güvenliği ve huzuru sağlamak adına soruşturma başlatma yetkisine sahiptir.¹¹³ Bu husus da Birleşmiş Milletler Antlaşmasına taraf olan ülkelere kabul edilen hükümlerden biri olan uyuşmazlıkların barışçı yollarla çözülmesine ilişkin 33. maddede yer almaktadır:

1. Süreğitmesi uluslararası barış ve güvenliğin korunmasını tehlikeye düşürebilecek nitelikte bir uyuşmazlığa taraf olanlar, her şeyden önce görüşme, soruşturma, arabuluculuk, uzlaşma,

---

¹¹⁰ Bilal Aygün, s. 2,

¹¹¹ Semih Biten, "Bir Toplumsal Barış Projesi: Arabuluculuk", *İGİAD Bülten*, 2019, (ss.04-09), s.1.

¹¹² Büşra Ögütçü, Barışı İnşa Sürecinde Bir Çatışma Çözüm Stratejisi Olarak Uluslararası Arabuluculuk: Bosna Hersek ve Dağlık Karabağ Örnekleri, (Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Uluslararası İlişkiler Bilim Dalı, Doktora Tezi), Bursa, 2022, s. 171.

¹¹³ M. Yusuf Eren, Uluslararası Uyuşmazlıkların Çözümünde Arabuluculuk Yöntemi, (Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2014, s. 43.

hakemlik ve yargısal çözüm yolları ile, bölgesel kuruluş ya da anlaşmalara başvurarak veya kendi seçecekleri başka yollarla buna çözüm aramalıdır.¹¹⁴

Arabuluculuk konusunda en önemli şartlardan biri tarafsızlıktır. Zira çatışma içinde bulunan her iki unsurun ikna olabilmesi için her iki tarafın çıkarlarına da saygı duymak ve adil olmak gerekir.

Arabulucu üçüncü taraf olarak çatışan tarafların güvenini kazanmak için her iki unsura da eşit mesafede durmalıdır. Arabuluculuk süreci kapsamında yapılan müzakerede her iki tarafın aynı derecede dinlenmesi ve tarafların bu hususta kendilerini anlatması son derece önemlidir. Süreci bu şekilde ilerletmek uzlaşmaya daha kolay varılmasını sağlayacaktır.¹¹⁵

1.14. Barış İnşa Süreci

Barış inşası savaş ya da çatışma benzeri uyuşmazlıkların bir uzlaşma sonrası varılan anlaşma kapsamında ilerleyen bir süreçtir. Bu süreç “*arabuluculuk ve barışı korumadan farklılaşır. Farklılaştığı nokta ise var olan bir sürece cevaben gerçekleşmemesi, kendi surecini oluşturacak bir mantıkla, inisiyatif alınarak gerçekleşiyor olmasıdır*”¹¹⁶ Galtung tarafından 1970’li yıllarda literatüre girmesine rağmen, bu kavramın önemi 1990’lara gelindiğinde fark edilmiştir. Bu bağlamda; “*barış inşası, savaşın nedenlerinin giderilmesi ile savaşa alternatif sunabilecek ve sonunda toplumun tüm kademelerinde sürdürülebilir barışı sağlayacak yapının oluşturulmasına yönelik eylemleri içermektedir.*”¹¹⁷

Liberal düşüncenin barışın kalıcılığını koruyabilmesine yönelik idealizm görüşlerine kıyasla daha ılımlı bir yaklaşımı söz konusudur. Barış inşası arabuluculuk ve barışı korumadan farklıdır; barış inşası kendi sürecini oluşturacak bir mantıkla,

---

¹¹⁴ Birleşmiş Milletler Antlaşması, TBMM İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu, T. C. Adalet Bakanlığı, https://inhak.adalet.gov.tr/Resimler/SayfaDokuman/2212020141836bm_01.pdf, s.12.

¹¹⁵ Büşra Ögütçü, s.107.

¹¹⁶ Yada Vakfı Sözlüğü, <https://www.sivilsayfalar.org/sozluk/baris-insasi-peacebuilding/>

¹¹⁷ Cihan Dizdaroğlu, “Barış İnşası, Güvenlik Yazıları Serisi”, No.13,2019. https://trguvenlikportali.com/wpcontent/uploads/2019/10/BarisInsasi_CihanDizdaroglu_v.2.pdf. (Erişim Tarihi:15.06.2023), s.1.

inisiyatif alınarak gerçekleştirilir.¹¹⁸ Liberal düşünceye göre liberal demokratik rejimler ve liberal görüşün şekillendirdiği serbest piyasa ekonomisi birey odaklı bir düşünce sistemi olduğu için daha çok ticari çıkarlar doğrultusunda iş birliği anlayışına doğru bir eğilimin olacağı fikrini savunmaktadır. Liberalizmin ön gördüğü şey devletler arasında çoklu iş birliğinin rekabetçi çatışmaya engel olacağı yönündedir.¹¹⁹

Barış Çalışmaları alanı, 1960-2000’li yıllarda, “savaş ve çatışmanın sebepleri, önleyici tedbirler, uzun vadeli barışı inşa stratejileri konularında yapılan çalışmalar sonucunda” büyük ilerleme kaydetmiştir.¹²⁰ Bu başarının sebepleri akademik anlamda yürütülen araştırmaların ve anket verilerini aktif bir şekilde uygulayan sivil toplum kuruluşlarının faaliyetleriyle ilintilidir. Demokratik barış kuramına göre demokratik yönetimler ne kadar çok artar ve istikrarlı olursa dünya üzerinde savaşın yaşanma ihtimali o kadar düşük olacaktır. Nitekim “*demokratik norm ve iktidarlar ülkeleri barışı sürdürmeye sevk etmekte, özellikle demokratik yönetime sahip devletler arasında savaş ihtimali kayda değer ölçüde düşmektedir.*”¹²¹ Bu ihtimal Soğuk Savaş’tan sonra kurulan dünya düzeni ile birlikte savaşların artık bittiği yönündeki argümanı kuvvetlendirmiştir.¹²²

Demokratik barış kuramı ekseninde oluşan düşünceler üç fikir üzerine temellenmiştir. Bunlar; demokratik temsilin barışa yönelik ılımlılığı, devletler arası diplomatik ilişkileri canlandırdığı ve ticari çıkarlara dayalı iş birliğinin barışın istikrarını koruyacağıdır.¹²³ Bunun yanı sıra gelişen dünyada yaşanan değişimler ortamında çoklu ya da ikili iş birliklerinin işlerliği çoğu zaman tartışmaya açıktır. Nitekim bu iş birlikleri anlaşmazlıkları yeri geldiğinde diplomatik krizlere yahut savaş tehditlerine

---

¹¹⁸ Yada Vakfı Sözlüğü, <https://www.sivilsayfalar.org/sozluk/baris-insasi-peacebuilding/>

¹¹⁹ Atilla Sandıklı, Erdem Kaya, “Barış Kavramına Teorik Yaklaşımlar ve Küresel Yönetişim”, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimleri Dergisi*, Sayı:23, 2013, (s.59-79), s. 62.

¹²⁰ Buğra Demirtaş, “Chadwick Alger”, İçinde: *Barış Çalışmaları*, Liberte Yayınları, Ankara, 2018 (ss.209-211), s.210.

¹²¹ Atilla Sandıklı, Erdem Kaya, s. s.63.

¹²² Burak Durgut, Demokratik Barış Teorisi’ne Bir Bakış: Mülkiyet Hakkı Perspektifi, (TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler, Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2017, s.32.

¹²³ Atilla Sandıklı, Erdem Kaya, s. 63-64.

dönüştürebilmektedir. Yine BM Güvenlik Konseyi karar ve raporları zaman zaman uluslararası ilişkilerde bu kurumun pasif kaldığını ortaya koymaktadır.

2. İKİNCİ KARABAĞ SAVAŞI VE SONUÇLARI

2.1. “Karabağ Sorunu” ve Azerbaycan-Ermenistan Savaşı’nın Arka Planı

Savaşın arka planına ve geçmişten günümüze uzayan bu sorunun tarihsel gelişimine baktığımızda 19. yüzyılın başlarında imzalanan antlaşmaları ve o yıllarda bölgede hakimiyet tesis eden Rusya İmparatorluğu’nun iskân politikalarının Ermeni devletinin kurulmasına zemin hazırladığı görülmektedir. Çarlık Rusya’nın o dönemde istediği siyaset sonucunda Ermeniler Azerbaycan toprakları üzerinde hak iddiasında bulunmuş olup, iki toplum arasında gerginlik, kargaşa ve savaşa yol açan eylemlerde bulunmuşlardır. Azerbaycan topraklarının Rusya İmparatorluğu tarafından işgal edilmesine yönelik ilk adım Karabağ Hanlığı’nın işgaline yol açan Kürekçay Antlaşması olmuştur. 14 Mayıs 1805’te Gence’ye yakın Kürekçay Nehri kıyısında imzalanmıştır. Karabağ Hanı İbrahim Halil Han ve Rus Başkomutanı General Pavel Sisyanov tarafından imzalanan bu antlaşma, hanlığın Rusya İmparatorluğunun himayesine girmesini öngörmüştür.¹²⁴

Rusya ve İran’ın taraf olarak imzaladığı Türkmençay Anlaşması’nı izleyen; 1829 tarihli Edirne anlaşması ile Rusya’nın bölgedeki egemenliği Osmanlı Devleti tarafından da resmen kabul edilmiştir.¹²⁵ Bu anlaşma ile birlikte her iki ülkenin halklarının bir yıl süreyle mübadele ile göç etmesine yönelik madde konulmuştur. Nüfus politikasını bu topraklar üzerinde yoğunlaştırmış ve bu anlaşmayı fırsat olarak değerlendirmeye alınmıştır.¹²⁶

Çarlık döneminde yukarıda bahsi geçen iskân politikalarının temelinde doğuda Müslüman nüfusunun fazla olmasına yönelik oluşabilecek tehditleri engellemek amacıyla bölgedeki Hristiyan nüfusunu arttırma siyaseti izlenmiştir. Bu iskân politikaları Ermeni ve Azerbaycan Türkleri arasında uyumsuzluğa ve nihayetinde bir

---

¹²⁴ Bkz: Ali Asker, Sedanur Şeyban, “Kürekçay Anlaşmasının Tarihi Arka Planı, Hukuki Niteliği ve Siyasi Sonuçları”, *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 2021, 7(1), (ss. 34-50).

¹²⁵ Ömer Göksel İşyar, *Sovyet-Rus Dış Politikaları ve Karabağ Sorunu*, Alfa Yayınları, İstanbul. 2004, s.207; Aktaran: Emine Vildan Özyılmaz, “Geçmişten Günümüze Dağlık Karabağ”, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15 /2, 2013, (ss.191-208) s.198.

¹²⁶ Emine Vildan Özyılmaz.198.

çatışmaya sebebiyet vermiştir. Bu çatışmaların ana temelinde ise görünürde etnik ve dini nedenler, özünde ise Rusya'nın emperyal politikalarının gerçekleşmesi yatmaktaydı. Rusya'nın parçalanmaya ve iç karışıklığa engel olma üzerine kurulu iskân politikaları ilerleyen tarihlerde bu iki ülke arasında çıkan çatışma da arabulucu ve hakem görevini üstlenmesine vesile olacaktı.

20. yüzyıla gelindiğinde ise Birinci Dünya Savaşı sırasında Rusya İmparatorluğu'nda yaşanan gelişmeler, özellikle 1917 Bolşevik İhtilali sonucunda sömürge uluslararası Rusya'dan kopma girişimleri Transkafkasya'da yeni siyasi şartların doğmasına yol açmıştır. Güney Kafkasya toplulukları olarak Azerbaycan Türkleri, Gürcüler ve Ermeniler federatif birlik halinde varoluşlarını devam ettirmeye karar vermişlerdir. Fakat bu süreç uzun sürmemiştir. Mayıs 1918'te Gürcülerin Transkafkasya Seymi'nden çekilmesiyle bu kurum dağılmış olup, neticede bölgede üç bağımsız devlet- Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan; bağımsız cumhuriyetler olarak tarih sahnesine çıkmışlardır. Rus Bolşevik yönetimi eski Çarlık döneminin sınırlarına kadar genişlemeyi ve bağımsızlık dönemine giren ulusları yeniden hakimiyeti altına alma politikasını izlemiştir. Neticede, yaklaşık iki sene süren bağımsızlıklar Rus ordusunun müdahalesiyle son bularak tarih sahnesinden silinmiştir. Güney Kafkasya'da yaşanan Bolşevik ihtilalleri bu cumhuriyetlerde siyasi rejimi değiştirerek, Sovyet yönetimlerini ortaya çıkarmıştır. Sözde eşit haklara sahip yeni cumhuriyetlerin bir araya getirilmesiyle yeni bir devletin, yani Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin temelleri atılmıştır. Bu devlet, resmen 30 Aralık 1922'de tesis edilse birliği oluşturacak cumhuriyetleri zaten işgal edildikleri günden beri egemenliklerini kaybetmişlerdir; izledikleri dış siyaset ise ilk günden Moskova yönetiminin yetkisine devredilmiştir. Bu gelişmelerin tarihi arka planına bakıldığında Rus yönetimlerinin Kafkasya konusunda Çarlık yönetiminin izlediği politikalar yeni rejim olan Sovyet yönetimi döneminde de devam ettirilmiştir. Dolayısıyla, Rus emperyalizmi tarafından yapay bir şekilde inşa edilen "Ermeni meselesi" o dönemden başlayarak günümüze kadar içerik olarak aynı, görünüş olarak farklı şekillerde devam ettirilmiştir. Bu yüzden farklı tarihlerde boy gösteren "Ermeni meselesi" aslında bir planın farklı aşamaları olarak kesintisiz sürdürülmüştür. Günümüzde İkinci Karabağ Savaşı sonucunda yön değişen bu siyaset, 19. yüzyıldan başlayarak sürdürülmekte olup belli başlı aşamalardan geçmiştir:

1) 1905-1906 yılları Ermeni Müslüman çatışması. Bu olaylar, Güney Kafkasya'da geniş çaplı Ermeni-Müslüman çatışmaları silsilesinin ilk ciddi halkası

olarak yorumlanmaktadır. Olaylar sırasında Rus yöneticileri açık veya gizli şekilde Ermenilere destek vermiş, onların silahlanmasını sağlamış, ayrıca arabuluculuk adıyla aslında Ermenilerin tarafını tutmuşlardır. O dönemde yaşamış Azerbaycanlıların bazıları olayların iç yüzünü duyurmağa gayret ederek, tarafsız bir bakış açısıyla yaşanan bu vahşet ve kıyıma tanıklık etmişlerdir. Bunlar arasında Mehmet Said Ordubadi ve Mir Möhsün Nevvab'ın eserleri özellikle kayda değerdir.¹²⁷

2) 1918 Bakü ve diğer bölgelerde Müslümanlar/Türlere (Azerbaycanlılara) karşı uygulanan soykırım eylemleri. Bakü'de 31 Mart 1918'de başlayarak üç gün boyunca devam eden mezalim, o dönemde Ermenilerin Müslümanlara karşı uyguladığı en kanlı cinayet- soykırım olarak tarihe geçmiştir. Azerbaycan, 1918'de bağımsızlığa kavuştuktan sonra başlatılan soruşturma sırasında toplanan ve 3500 sayfayı bulan raporlarda bu kanlı cinayetin sonuçları açık şekilde gözler önüne serilmektedir.¹²⁸

3) Nahçıvan'a yönelik toprak iddiaları ve Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti'nin kuruluşu. Ermenilerin toprak isteklerine yeterli cevap vermeyen Sovyetler Birliği iki halkın çatışmaları neticesinde ve Çarlık Rusya'dan kalan iskân politikaları ile birlikte Dağlık Karabağ topraklarının özerk bölge olmasına yönelik faaliyetler sürdürmüş ve Ermenilerin beklediği toprak vaadini bu topraklar üzerinde uygulamaya başlamıştır. Ermenilerin emellerinden biri de Nahçıvan Özerk bölgesinin kendi toprak bütünlüğüne katmak istemeleriydi. Fakat Türkiye Cumhuriyeti ve Sovyetler Birliği'nin taraf olduğu Moskova ve Kars anlaşmaları gereğince karşı çıkılmış ve engellenmiştir; "*Nahçıvan'ın*

---

¹²⁷ Məmməd Səid Ordubadi, *Qanlı sənələr*, Səda mətbəəsi, Bakı 1911; Məmməd Səid Ordubadi, *Qanlı illər: 1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsləman davasının tarixi* (Əsəri ərəb əlifbasından çevirən, sadələşdirən və çapa hazırlayan, Əkrəm Bağirov), "Qafqaz" nəşriyyat evi, Bakı 2007; Mir Möhsün Nevvab, *1905-1906-cı illərdə erməni-müsləman davası*, "Azərbaycan" nəşriyyatı, Bakı 1993. Mir Möhsün Nevvab, *Ermeni-Müslüman Çatışması. 10905-1906* (Yayına hazırlayanlar: Ali Asker-Serap Bozpolat Ayan), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2020; Ali Asker, Serap Bozpolat Ayan, "Tarihe Tanıklık: Mir Mahsun Nevvab ve 1905-1906 Yıllarında Ermeni-Müslüman Çatışması", *Savaş ve Toplum: Savaş Üzerine Yazılar* (Editörler: Gürsoy Akça-İkbâl Vurucu), Eğitim yayınevi, Konya 2016, (ss. 381-400).

¹²⁸ Bkz: Solmaz Rüstemova Tohidi, "Bakü'de '1918 Mart Soykırımı' - Ermenilerin Azerbaycanlılara Karşı Toprak İddialarının Yeni Bir Boyutu", *Yeni Türkiye*, 2014, Ermeni Meselesi Özel Sayısı: III., Sayı: 62, s. 2522 vd.; Nesrin Sarıahmetoğlu Karagür, "Azerbaycan Tarihçiliğinde Bakü Mart Olaylarının Yeniden Değerlendirilmesi (31 Mart 1918)", *OAKA*, Cilt:5, Sayı: 9 (ss. 82-100), s. 84.

statüsünü belirlemek amacıyla yapılacak her türlü antlaşmaya Türkiye taraf olarak katılacak ve Türkiye'nin kabul etmediği bir statü Nahçıvan'a uygulanamayacaktır.”¹²⁹

4) 1948-1953'te Ermenistan'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin tehciri. Sovyetler Birliği döneminde Ermenistan ve Azerbaycan arasında Karabağ'la ilgili çekişmeler söz konusu olsa da açık şekilde kamuoyu önünde gelişmemiştir. Ermeniler bu yöndeki çabalarını Ermenistan Cumhuriyeti'nin Moskova nezdindeki girişimleriyle gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Zira, Moskova yönetimi Sovyetler Birliği'nin etnik bir meseleyle isminin dünya kamuoyunda duyulmasını asla rıza gösteremezdi; bu yönde yaşanacak herhangi bir gelişme çok uluslu ve çok kimlikli bir yapıya sahip Sovyetler Birliği'nde istenmeyen sonuçların doğmasına yol açabilirdi.

5) 1988-1989'da yaşanan ikinci tehcir ve 1989-1992'de yaşanan silahlı çatışmalar. Ermeniler açısından en iyi fırsat, 1985'te M.S. Gorbaçov'un iktidara gelmesi ve “perestroyka ve glasnost” politikalarını başlatması olmuştur.

6) 1994'te ateşkesle son bulan Birinci Karabağ Savaşı. Bu savaşta Azerbaycan'ın 8 yüz bin ila 1 milyon arasında değişen sayıda Azerbaycan vatandaşı yurtların edinilmiş, on binlerce insan hayatını kaybetmiş, ülke topraklarının yüzde 20'si Ermenistan ordusu tarafından işgal edilmiştir. Yüzyılın en kanlı cinayetlerinden olan Hocalı Soykırımını da bu dönemde gerçekleştirmiştir.

7) 2020'de yaşanan İkinci Karabağ Savaşı.

Yukarıda bahsi geçen olaylar sırasında Azerbaycan'ın tamamını ele geçiremeyen Ermeniler (Ermenistan), terör, saldırı, çatışma vs. yöntemiyle Azerbaycan topraklarının bir kısmını ele geçirirken, Ermenistan'ı Türklerden tamamen arındırmıştır. Bugünkü Ermenistan Cumhuriyeti topraklarının % 82'si 1905-1907, 1918-1920, 1948-1953 ve 1988-1992 yıllarında gerçekleşen eylemler sonucunda elde edilmiştir.¹³⁰

---

¹²⁹ Elnur Kazımlı, “Azerbaycan'ın Jeopolitik Konumu ve Karabağ Sorunu. Karadeniz ve Kafkaslar: Riskler ve Fırsatlar”, TASAM, İstanbul, 2018, (ss. 101-112), s.107-108.

¹³⁰ Ramilə Dadaşova, “Azərbaycanlıların və türklərin soyqırımı ilə nəticələnən global təhlükəli erməni terrorları”, XX əsrdə türk-müsəlman xalqlarına qarşı soyqırımları mövzusunda həsr olunmuş IV beynəlxalq elmi konfransın materialları. *Elmi əsərlər. Xüsusi buraxılış*, AMEA, Tarix İnstitutu 64, 65, 66/2017 (ss. 506-510), s. 506.

2.2. Birinci Karabağ Savaşı ve Azərbaycan Topraklarının İşgali

Birinci Karabağ Savaşı her ne kadar Sovyet sonrası dönemde doruğa çıkmışsa da bu savaşın fitilini ateşleyen olaylar Sovyetler Birliği döneminde yaşanmıştır. 1985'te Mihail Gorbaçov'un iktidara gelmesiyle başlatılan "perestroyka" ve "glasnost" politikaları yaklaşık 70 sene devam eden totaliter sistemin yumuşamasının önünü açmıştır. Filmlerinde imkânsız olan ifade hürriyeti, toplanma hakkı, örgütlenme özgürlüğü, basın hürriyeti vs. hak ve özgürlükler toplumsal ve siyasal yaşamın karakterini temelden değiştirmeye başlamıştır. Önceki yumuşama ve değişim dönemlerinde olduğu gibi bu durum Ermeni milliyetçilerinin bastırılan duygularının gün yüzüne çıkmasına fırsat vermiştir. Ermenistan'da ve Dağlık Karabağ'da örgütlenen Ermeni milliyetçileri Azerbaycan'a yönelik toprak iddialarını yüksek sesle dile getirmeye başlamışlardır. Bir taraftan Sovyetler Birliği'nin karşılaştığı kaotik ve kargaşaya sürüklenmesi,¹³¹ diğer taraftan başta Mihail Gorbaçov olmakla Moskova yönetiminin Ermeni yanlısı tutumu bahsi geçen örgütleri daha da cesaretlendirmiştir. Onun döneminde Ermenistan yönetiminin başvurusu üzerine Politbüro'da "Ermeni Soykırımı"nın 60. yılında 24 Nisan anma günü olarak müzakereye açılmıştır. Bu toplantıda Politbüro üyeleri Haydar Aliyev, N. Tihonov ve A. Gromiko kararlı ve kesin bir şekilde bu öneriyi itirazda bulunmuşlardır.¹³² Sovyet totaliter sistemi hızla çözülmeye doğru giderken Ermeni yönetimi ve milliyetçi örgütleri taleplerini daha geniş kitlelere yaymakla meşguldü. O sırada Azerbaycan'ın başında duran komünist yönetimin zayıf ve çekingen bir tutum sergilemesi iki toplum durumun Ermeniler lehine gelişmesine olanak sunuyordu. Ermenistan yönetimi ve milliyetçi Ermeni örgütlerinin Azerbaycanlılara (Türlere) karşı¹³³ düşmanca tavrını sürürken, Azerbaycan toplumunda büyük infiale neden olan provokatif eylemlerde bulunmuşlardır. Bunlardan

---

¹³¹ Sovyetler Birliğinde yaşanan dönüşüm ve değişimler konusunda bkz: Alesker Aleskerov, Eski Sosyalist Ülkelerde Siyasi Rejim Değişimleri (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Anabilim Dalı/Genel Kamu Hukuku Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2007.

¹³² Elçin Əhmədov, "20 Yanvar – müstəqilliyə yol açan şərəf və qəhrəmanlıq salnaməsi", 19.01.2021, https://azertag.az/xeber/Elchin_Ahmedov_20_Yanvar_Azerbaycan_tarixine_musteqilliyeye_yol_achan_se_ref_ve_qehremanliq_salnamesi_kimi_yazildi-1390786 (Erişim tarihi: 22.12.2021).

¹³³ Ermeniler Azerbaycanlı tanımını genellikle kullanmaz, millet olarak gerek Anadolu gerekse Kafkasya'dakileri "Türk" adıyla tanımlarlar.

birisi 1988'in sonbaharında Karabağ'ın Tophane ormanlarını yok etme girişimiydi. Bu haberin Bakü'ye ulaşması yüz binlerce insanı sokaklara taşımıştır.¹³⁴

Bir diğer gelişme ise Sumgayıt Olayları adıyla tarihe geçen, Şubat 1988'de yaşanan olaylardır. Olayların tertipçisi aslında Eduard Grigoryan adlı bir Ermeni idi.¹³⁵ Sonradan yapılan araştırmalardan, Moskova istihbaratının bu olayların hazırlıklarını çok önceden yaptığı ortaya çıkmıştır. Amaç; Sumgayıt'taki suç unsurlarını harekete geçirerek bir Ermeni katliamı yaşatmak ve bu vesileyle Azerbaycan üzerinde baskı kurmaktır. Böylelikle, "*Sovyetler Birliği ve dünyanın geri kalanında, Sumgayıt etnik sebeplere dayalı şiddet olayları için Ermenilerin tek mağdur olan taraf olarak gösterildiği bir sembol haline geldi. Katliamlar, Ermenistan'da büyük bir yas ve öfke dalgası yarattı.*"¹³⁶ Moskova yönetimi ilerleyen dönemlerde de Ermeniler ve Azerbaycanlılar arasında çatışmayı körükleyerek kaos ve kargaşa yaratmak, bu vesileyle bölge üzerinde kontrol ve yönetimi sağlamayı amaçlamıştır. Bunun bir diğer örneğini Ocak 1990 olaylarında görebiliriz. Sovyet istihbarat örgütü 13 Ocak 1990'da Bakü'de Ermenilere karşı şiddet olaylarının yaşanmasına yol açan provokasyon tertiplerken, çıkan kargaşada pek Ermeni vatandaş şiddete maruz kalmış ve hayatını kaybetmiştir. Bu olayın ardından Moskova yönetimi 19-20 Ocak 1990 tarihinde Bakü'ye ordu birliklerini sevk ederek sivil halka karşı korkunç bir katliam gerçekleştirmiştir.¹³⁷ Bu olay, Azerbaycan'ın tarihine "Kara Ocak" adıyla dahil olmuştur. 1991 yılında devam eden belirsizlik durumu orta çaplı çatışmalara ve tarafların birbirini suçlaması yönünde devam etmiştir. 14 Mart 1991 yılında SSCB Cumhurbaşkanı Mihail Gorbaçov'un yaptığı açıklamada çatışmalardan duyduğu rahatsızlığı ve Karabağ'ın Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçası olduğunu dile getirmiştir. Açıklamanın ardından Ermenistan Başbakanı Vazgen Manukyan izledikleri politikanın Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi

---

¹³⁴ Topxana meşəsinin qırılması (1988), (Erişim tarihi: 26.10.2020).

¹³⁵ Bkz: Ramazan Məmmədov, *Sumqayıt hadisələri Dağlıq Qarabağ problemi kontekstində*, Sumqayıt 2010.

¹³⁶ Tomas De Wall, Karabağ, *Bariş ve Savaş Süreçlerinde Ermenistan ve Azerbaycan*, Hrant Dink Vakfı, İstanbul, 2014, s. 66.

¹³⁷ Bkz: Emin Şihaliyev, *Azerbaycan-Ermenistan İlişkilerinde Rusya ve İran Faktörü (1828 – 2000)*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih/Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Doktora Tezi) Ankara, 2004; Ziyadxan Nəbibəyli, *20 yanvar 1990-cu il faciəsi və fəxarəti*, "Adiloğlu", Bakı 2018; Aydın Balayev, Rasim Mirzə, *20 yanvar hadisələri, sənədlər, mövqelər, şərhlər (1990-2000)*, "Çaşıoğlu" nəşriyyatı, Bakı 2000.

üzerinde hak iddia etmediklerini, fakat bölgede mücadele veren Ermenileri desteklediklerini dile getirmiştir.¹³⁸

Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerinde gerilimi tırmandıran bir başka olay 20 Kasım 1991 tarihinde Azerbaycan Hükümet yetkililerini, güvenlik ve adalet kurumu mensuplarını, Kazak ve Rus gözlemci ve gazetecileri, ayrıca iki Rus generali taşıyan helikopterin Karabağ'ın Hocavend ilçesine bağlı Karakent köyü semasında¹³⁹ Ermeniler tarafından düşürülmesi olmuştur. Bu olay Azerbaycan'da büyük infiale neden olmuştur. Halkın protesto ve baskıları karşısında dönemin Azerbaycan yönetimi 26 Kasım 1991 tarihinde Dağlık Karabağ'ın özerklik statüsünü kaldırmıştır.¹⁴⁰

1991 yılının sonunda Sovyetler Birliği'nin dağılması bölgenin kaderini değiştiren bir olay olarak tarihe geçmiştir. Ermenistan ile Azerbaycan arasında yaşanan sorunlar, Sovyetler Birliği'nin dağılması ve bu devletlerin bağımsızlık ilanı sonrasında Sovyetlerin iç meselesi olmaktan çıkmış, uluslararası bir boyut kazanmıştır. Ekonomik ve siyasal açıdan uzun süre Sovyet sistemi içinde yer alan bu ülkelerin bağımsız olarak kendi sistemlerini kurma süreçleri sancılı olmuştur. Ayrıca bölgede oluşan güç boşluğu Ermenilerin Azerbaycan topraklarına yaptığı saldırıların da boyutlarını artırmıştır. Ermenistan'ın Dağlık Karabağ bölgesine yaptığı saldırılar 1991 yılı öncesinde uluslararası hukuka göre kuvvet kullanma yasağı kapsamına girmese de bağımsızlık sonrası hukuka aykırı eylemlerine devam etmiştir.

Dağlık Karabağ sorunu 1991 yılı sonrasında Ermenistan ile Azerbaycan arasında uluslararası silahlı çatışma halini almaya başlamıştır. 1992 yılının şubat ayına kadar Ermeni silahlı çeteleri, Azerbaycan Türklerinin çoğunlukta olduğu birçok kasabanın kontrolünü ele geçirmiştir. Yine Şubat 1992'de Ermenistan, sivil halka karşı en acımasız saldırısını, Azerbaycan Türklerinin yaşadığı Hocalı kasabasında gerçekleştirmiştir. Bu olayda Ermenistan silahlı güçleri, Rus birliklerinin yardımıyla şehri terk edememiş

---

¹³⁸ Cemalettin Taşkıran, *Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi*, Genelkurmay Basım Evi, Ankara, 1995, s.156-157.

¹³⁹ Helikopter, Karakent köyü yakınında, Ağdam'ın Merzili köyü arazisine düşürülmüştür. Bkz: Sevinc Azadi, "Qarakənd faciəsi: Erməni məkrinin daha bir qanlı təzahürü", <https://ikisahil.az/post/265416-qarakend-faciesi-ermeni-mekrinin-daha-bir-qanlı-tezahuru>, 20.11.2021, (Erişim tarihi: 20.12.2021).

¹⁴⁰ Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini ləğv etmək haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı şəhəri, 26 noyabr 1991-ci il, № 279-XII.

suçsuz ve silahsız masum insanları acımasız şekilde katletmiştir.¹⁴¹ Hocalı Soykırımı sonucunda yüzlerce insan vahşice katledilmiş, yaralanmış ve rehin alınmıştır. Ermenistan cephesi olayın sorumluluğunu düzensiz birliklere yüklemişse de 366. Rus Motorize Alayı'nın olaylar sırasında Ermenilere destek verdiği gözlemlenmiştir.¹⁴² Hocalı Soykırımı'nda bulunan Ermeni birliklerinin faaliyetleri, Cenevre Sözleşmesi, İnsan Hakları Beyannamesi'nde soykırım olarak tanımlanmaktadır. Birleşmiş Milletlerin yaşanan trajediye sessiz kalması ve alınan kararları uygulama konusunda yetersizlik göstermesi uluslararası örgütlere olan güveni de sarsmıştır. Soykırımı uğrayan Azerbaycan Türklerinin dramı kadar ağır bir dram göç etmeye zorlanan bir milyona yakın Azerbaycan vatandaşıdır.¹⁴³ Hocalı Soykırımı takip eden süreçte Azerbaycan Cumhurbaşkanı Ayaz Mutallibov'un, bölgede yeterince önlem alınmadığı gerekçesiyle istifası istenmiş ve 6 Mart 1992'de Ayaz Mutallibov istifasını vermiştir. Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki savaşın şartları tartışmaya açık bir konudur. İki devlet de Sovyetler Birliği'nin askeri teçhizatları ile donanmış gibi görünse de Azerbaycan'ın yetersiz askeri gücüne karşılık Rusya tarafından desteklenen Ermeni güçlerine karşı bir mücadele verilmeye çalışılmıştır.

Dağlık Karabağ meselesinin ortaya çıkması ve ardından yaşanan Birinci Karabağ Savaşı sürecinde büyük insanlık dramları yaşamıştır. Ermenistan tarafının uyguladığı soykırım politikaları ne yazık ki Batı'nın iki yüzlü davranışlarının en acı gerçeklerinden olmuştur. Sovyet sonrası dönemde Rusya iç meseleleri ile uğraşırken Ermeni yanlısı politikalarını sürdürmeye devam etmiştir.

9 Mayıs 1992'ye gelindiğinde Şuşa ve 17 Mayıs 1992'de Laçın, Ermeniler tarafından işgale uğramıştır. Bu Ermenistan ile Karabağ arasında Lâçın koridorunun açılmasına vesile olmuştur. Bu işgallerden sonra önce batıya daha sonra ise güneydeki topraklara doğru yönelmişlerdir. Son olarak Fuzuli'yi ve Kubatlı'yı ele geçiren Ermeni güçleri çok sayıda Azerbaycan vatandaşının yurtlarından etmişlerdir. Şunu da belirtmek

---

¹⁴¹ Hocalı Katliamı'nın 16. Yılında Dağlık Karabağ Sorunu, TASAM, https://tasam.org/tr-TR/Icerik/809/hocali_katliaminin_16_yilinda_daglik_karabag_sorunu, 04.03.2008, (Erişim Tarihi: 02.04.2023).

¹⁴² Cavid, Abdullahzade, "Dağlık Karabağ Sorununda Ermenistan'ın Rolü ve Sorumluluğu", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 69/4,1994, (ss. 1541-1568), s.1546.

¹⁴³ Meşkure Yılmaz, "Karabağ Savaşı ve Adım Adım Hocalı Soykırımı", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, 9/2, 2013, (ss. 95-104), s. 95-104.

gerekir ki Ermenistan ordusunun Azerbaycan topraklarına yönelik işgal faaliyetlerinin yoğun bir merhaleye girmesiyle BM Güvenlik Konseyi tarafından soruna ilişkin 822, 853, 874, 884 sayılı kararlar alınmışsa da bu kararların hiçbirisi hayata geçmemiş, kâğıt üstünde kalarak Ermenistan'ı daha da saldırgan davranması yönünde cesaretlendirmiştir. Uluslararası alanda Dağlık Karabağ meselesinin diplomatik esaslara dayanan barışçıl yollarla çözmek için Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) kapsamında Minsk Grubu oluşturulmuştur.¹⁴⁴ Minsk Grubu her ne kadar Azerbaycan ve Ermenistan arasında barışı sağlamak amacıyla kurulsada Ermenistan'ın haksız işgalini ve katliamlarını sürdürmesinde bir araç olmaktan öteye gitmemiştir. Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in vurguladığı gibi “AGİT, 1992’de bu çatışmaya bir çözüm bulması, yani işgale son vermesi gereken Minsk Grubu’nu kurdu. Ama tam tersine, Minsk Grubu bu işgalin sonsuza kadar sürmesini isteyenlerin elinde bir araç haline geldi.”¹⁴⁵

Birinci Karabağ Savaşı’ndan Ermenistan haksız bir şekilde Azerbaycan topraklarını işgal etmiş ve masum insanları katletmiştir. Bu süreçte barış inşası çabaları Ermenistan tarafının uzlaşmaz tavırları ve uluslararası çevrelerin –Türkiye hariç- bu sorunu çözmede isteksiz olmaları yüzünden uzun süre çıkmaza girmiştir. Aslına bakılırsa, bu savaşın maliyeti her iki devlet için de ağır olmuştur. Nitekim “1993’e geldiğinde savaşta hayatını kaybedenlerin sayısı 15.000’e ulaşmış, 1.000.000’a yakın insan da mülteci durumuna düşmüştür. Azerbaycan tarafının savaş dönemindeki ekonomik kayıpları 60 milyar ABD doları seviyesine ulaşmıştır.¹⁴⁶ Birinci Karabağ Savaşı Azerbaycan topraklarının yüzde 20’sinin kaybedilmesiyle sonuçlanmıştır. Ermenistan’ın işgali Dağlık Karabağ bölgesiyle sınırlı kalmamış, aynı zamanda çevredeki yedi ilçeyi de kapsamıştır. Ateşkesi öngören 1994 Bişkek Antlaşması Azerbaycan açısından son derece zorlu şartlar altında imzalanmıştır.

---

¹⁴⁴ Bir Uluslar arası Kuruluşun Başarısızlık Hikâyesi: AGİT Minsk Grubu, *TRT Haber*, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/bir-uluslararasi-kurulusun-basarisizlik-hikayesi-agit-minsk-grubu-717141.html>, (Erişim Tarihi: 08.04.2023).

¹⁴⁵ Bir Uluslar arası Kuruluşun Başarısızlık Hikâyesi: (Erişim Tarihi: 08.04.2023).

¹⁴⁶ Emil Şadıhanov, “Sovyetler Birliği’nin Dağılma Sürecinde Etkili Olan Bölge Sorunları ve Milliyetçilik Hareketleri”, *Sosyoloji Konferansları*, Sayı: 33, 2006, (ss.01-22), s.11.

2.2.1. Haydar Aliyev`in İktidara Gelmesi ve Bişkek Antlaşması

Sovyetler Birliğinde Mihail Gorbaçov`a yapılan darbenin engellenmesinin ardından Rusya lideri Boris Yeltsin ile Kazakistan Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev Erivan`a giderek bir barış süreci başlatmaya çalışmıştır. Bu çalışmaların sonucunda taraflar arasında Karabağ sorununda ilk ateşkes anlaşması olan Jeleznovodsk anlaşması imzalanmıştır.¹⁴⁷ Anlaşma gereği taraflar arasında ateşkes sağlanması, Ermenistan`ın Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi`nin Azerbaycan`a ait olduğunu kabul etmesini ve bölgenin kendi kendini yönetebilme olanaklarının sağlanması öngörülmüştür. Fakat sorunun çözümüne ilişkin atılan adımlar, yukarıda bahsi geçen Karakent olayı, yani bölgeye ateşkes şartlarının sağlanıp sağlanmadığını kontrol amacıyla gelen gözlemcilerin ve birtakım bürokratları taşıyan helikopterin Ermenistan tarafından düşürülmesi ile sekteye uğramıştır.

İki ülke arasında çatışmaların yoğunlaşmasının ardından İran da Azerbaycan ve Ermenistan arasında arabuluculuk girişiminde bulunmuştur. Bu doğrultuda, birkaç kez üst düzey ziyaretler yapılarak tarafların bir masa etrafına getirilmesine çalışılmıştır. 24 Şubat 1992`de İran Dışişleri Bakanı Ali Ekber Velayeti bölgeye yaptığı ziyaret ile arabuluculuk faaliyetinde bulunmuştur. Ateşkes için uzlaşmaya çalışılırken Ermenistan Hocalı Soykırımı`nı gerçekleştirerek çözümü reddetmiştir. İran ateşkesin sağlanması için bir daha benzer bir girişimde bulunmuştur; Tahran`da Azerbaycan Devlet Başkanı Vekili Yakub Memmedov, Ermenistan Devlet Başkanı Levon Ter-Petrosyan ve İran Cumhurbaşkanı Haşimi Rafsancani bir araya gelerek 8 maddeden oluşan bir ateşkes anlaşmasını imzalamışlardır.<sup>148</sup> Anlaşma imzalandıktan bir gün sonra Ermeni güçlerinin önce Şuşa`yı on gün sonrasında ise Laçın`i işgal etmesi barışın sağlanması noktasında Ermenistan samimi olmadığını ortaya koymuştur. İran`ın tüm bu girişimlerinin sonuçsuz kalmasının en büyük sebeplerinden biri Rusya`nın dahil olmadığı bir arabuluculuk faaliyetinin bölgedeki çatışmaları durdura iktidarında olmamasıydı. Nitekim Ermenistan`ı destekleyen Rusya, kendi çıkarlarını gözetmeyen bir anlaşmanın sağlanmayacağını ve bunun için çatışmaları sıcak tutacağını göstermiştir. Sorunun devletlerarası silahlı bir çatışmaya dönüşmesi ile birlikte uluslararası kamuoyunun

---

¹⁴⁷ Nazim Caferov, Araz Aslanlı, "Karabağ Sorununda Ateşkes ve Rusya", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı:53, 2016, (ss.239-260).

¹⁴⁸ Nazim Caferov, Araz Aslanlı, s.239-260.

dikkati çekilmiş ve sorunun çözümüne ilişkin adımlar atmaya başlamışlardır. 1992 yılından itibaren iki devlet arasında arabulucu rolünü oynayan örgüt, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) altında faaliyet gösteren Minsk Grubu olmuştur. Eş başkanlığını Rusya, Fransa ve ABD'nin yaptığı grup çatışmaların devam ettiği 1992 yılında faaliyetlerine başlamıştır.¹⁴⁹ Haziran 1992'de örgüt arabuluculuk faaliyetlerini yoğunlaştırmış olsa da Ermenistan'ın sürekli yeni koşullar ortaya koyması sebebiyle istenilen ateşkes ortamı sağlanamamıştır. Ermenistan temsilcilerinin görüşmelere eski Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nde yaşayan Ermenilerin toplantıya resmi sıfatla katılmasını istemesi sonucunda Roma görüşmelerinin bir sonuca bağlanamamasına sebep olmuş ve diğer katılımcılardan tepki görmüştür. Çatışmaların şiddetlenmesi üzerine Kazakistan Devlet Başkanı Nazarbayev ateşkes ilanı için yeni girişimlerde bulunmuş, Minsk Grubu Başkanı Rafaelli de Azerbaycan ve Ermenistan'ı ziyaret ederek Minsk Konferansı düzenlenmesi için görüşmelere başlanması çağrısı yapmıştır. Çağrının bir sonucu olarak Ermenistan, Azerbaycan ve Kazakistan Dışişleri Bakanları arasında Alma-Ata Beyannamesi imzalanmıştır. Beyanname ile bölgede ateşkes sağlanmış gibi görünse de Ermenistan bir süre sonra Alma-Ata Beyannamesi'ni reddetmiştir ve Ermenistan'ın bu tutumu süreci çıkmaza sürüklemiştir. Bölgede yaşanan çatışmaların önüne geçmek için yapılan girişimlerden bir diğeri de Rusya önderliğinde Azerbaycan, Ermenistan, Rusya ve Gürcistan'ın savunma bakanları Soçi kentinde toplanmış ateşkesin sağlanması amacıyla anlaşma imzalanmıştır. İki tarafın birbirlerini sürekli suçlamaları ve Ermenistan'ın her görüşmede olduğu gibi eski Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nde yaşayan Ermenileri görüşmelere resmi sıfat ile katılmasında ısrar etmesi sonucunda anlaşmaya uyulamamıştır.¹⁵⁰

Minsk Grubu yapılan görüşmelerde Ermenilerin tutumlarının belirsizliği sebebiyle istenen sonuçlar elde edilememiştir. Minsk Grubu'nun bir sonuca varamamasının bir diğer sebebi ise Rusya'nın bölgedeki çıkarlarını gözetmesi olmuştur. Kendisinin başat rol olmadığı bir ateşkes anlaşmasının imzalanması ve Batılı devletlerin konuyla yakından ilgilenmesi Rusya'yı daima rahatsız etmiştir.¹⁵¹

---

¹⁴⁹ İdil Kılavuz, "Dağlık Karabağ Müzakerelerinin Geleceği", *Avrasya Etüdleri*, 52/2 (2017), (ss.51-78).

¹⁵⁰Bkz: Nazim Caferov, Araz, Aslanlı, (ss.239-260).

¹⁵¹Bkz: Büşra Ögütçü, Muzaffer Ercan Yılmaz, "Dağlık Karabağ Sorununda Uluslararası Arabuluculuk", *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Sayı:7-1, 2021, (s.162-191).

Bu dönemde çok fazla toprak kaybı yaşayan Azerbaycan, ülke içinde karışıklıkların çıkmasına ve halkın yönetimi sorumlu tutmasına engel olamamıştır. 1993 yılında hakimiyete gelen Haydar Aliyev savaşın mevcut şartlar altında sürdürülmesinin Azerbaycan aleyhine sonuçlar doğurabileceği düşüncesinden hareketle, başlangıç için bir ateşkes rejiminin zaruri olduğunun reel politik hesabını yapmıştır. Genel olarak Haydar Aliyev'in izlediği dış politika dört temel unsur üzerine kurulmuştur: 1) Bağımsız Azerbaycan devletini dünyaya tanıtmak 2) Bağımsız Azerbaycan Devletinin demokratik blok içerisinde yer aldığını göstermek 3) Bağımsız Azerbaycan'ı önemli uluslararası kuruluşlara üye yaparak etkinliğini artırmak 4) Ermeni sorununu adil bir şekilde çözmek.¹⁵²

Böylelikle, Haydar Aliyev, derin boyutlara inen çatışmaları durdurmak amacıyla ateşkesin imzalanması yoluna gitmiştir. 4-5 Mayıs 1994 tarihinde Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) Parlamentolararası Kurulda, Kırgızistan Parlamentosu ve Rusya Dışişleri Bakanlığı temsilcileri, Azerbaycan ve Ermenistan parlamento başkanları ile Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi (DKÖB)'nin Azerbaycanlı ve Ermeni temsilcileri Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'te bir araya gelmiştir. Bu görüşme ile taraflar arasında sağlanılacak olan barışın ilk adımları atılmış ve Bişkek Protokolü imzalanmıştır. Protokolde, 8 Mayıs 1994 tarihinden itibaren,

ateşkesin uygulanması; savaşın tarafların işgal ettikleri topraklardan geri çekilmeleri; nakliyat ve enerji temini alanlarında uygulanan ablukaların kaldırılması; göçmenlerin yurtlarına geri dönebilmeleri; savaş suçlarının karşılıklı iade edilmesi ve Dağlık Karabağ'ın nihai yasal statüsünün belirlenmesi

öngörülmüştür. Protokolün imzalanmasından sonra ise, bu protokolün öngördüğü ateşkes antlaşması 12 Mayıs 1994 tarihinde imzalanmıştır.¹⁵³

Rusya'nın arabuluculuğunda imzalanan bu protokol kalıcı bir barışın yolunu açamadıysa da en azından görüşme ve müzakerelerin sakin ortamda yürütülmesine fırsat sunmuş oldu. İki ülke arasında Minsk Grubu tarafından sürdürülen barış görüşmeleri

---

¹⁵² Bkz: Hüseyin Adıgüzel, *Zirve. Haydar Aliyev'in Hayatı*, İleri Yayınları, İstanbul, 2007; Seçil Öraz Beşikçi, "Bağımsızlık Sonrası Dönemde Azerbaycan Dış Politikasındaki Stratejik Değişimler ve Yönelimler", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Sayı:02, 2016, (ss.237-252), s.243.

¹⁵³ Türkiye Büyük Millet Meclisi İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu, Ermenistan'ın Azerbaycan'a Saldırması ile Başlayan Gerilim ve Çatışma Sürecinde Yaşanan Hak İhlalleri ve Türkiye'deki Ermeni Vatandaşlarımızın Durumu Alt Komisyonu, Ermenistan'ın Azerbaycan'a Saldırması ile Başlayan Gerilim ve Çatışma Sürecinde Yaşanan Hak İhlalleri ve Türkiye'deki Ermeni Vatandaşlarımızın Durumuna İlişkin Rapor, 2021, s.27-30, https://www.tbmm.gov.tr/Files/Komisyonlar/insanHaklari/docs/2021/azerbaycan_rapor.pdf.

her defasında Ermenistan'ın yeni ve kabul edilmez talepleri sonucunda sekteye uğramıştır. Azerbaycan tarafının Dağlık Karabağ'a dünyada eşi beraberi olmayan bir özerklik statüsünün verilmesine bile rıza göstermesi Ermenistan tarafından kabul görmemiştir. Ermenistan'ın sürekli olarak Dağlık Karabağ yönetimini müzakerelere taraf olarak katılmasını istemesi, müzakerelerden bir sonuç alınmayacağını ortaya koymuştur. Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in takip ettiği dış siyaset çizgisi Cumhurbaşkanı İlham Aliyev tarafından da devam ettirilmiştir. Her iki liderin döneminde şu hususlar bir ön şart olarak vurgulanmış olup bu şartlardan asla vazgeçilmemiştir: 1) Dağlık Karabağ'ın statüsü konusunda ortak bir karara gelinebilir, fakat bu bölgenin bağımsız bir devlet olması söz konusu olamaz. 2) Azerbaycan sorunun barışçıl yollardan ve karşılıklı müzakerelere dayanarak adil bir şekilde çözülmesinden yanadır. Fakat bu müzakereler sonsuza kadar sürdürülemez, gerekirse Azerbaycan meşru müdafaa hakkını kullanarak kendi egemenliğini ülkesinde yeniden tesis edecektir. Reel politik bir bakış açısıyla dile getirilen bu söylemlerin son derece pragmatik, aynı zamanda bir tehdit değil gerçekçi olduğu 2020'de yaşanan İkinci Karabağ Savaşı sonucunda elde edilen zaferle ispatlanmıştır. Ateşkes dönemi Azerbaycan açısından sadece bir bekleme süreci değil, aynı zamanda ileride yaşanacak kuvvetle muhtemel bir savaşa askeri, diplomatik ve siyasi-psikolojik açıdan bir hazırlık dönemi olarak tanımlanabilir. Bu süreci boyunca Ermenistan'ın provakatif ve ateşkes rejimini ihlal eden eylemlerine rağmen Azerbaycan sürekli bir savaşa girmeden misilleme eylemlerinde bulunmuş, nihai bir taarruza başlamak için uygun şartların olgunlaşmasını beklemiştir.

2.2.2. Nisan Çatışması

Daha önce de belirtildiği üzere Bişkek'te imzalana ateşkes antlaşmasının şartları Ermenistan tarafından defalarca ihlal edilmiştir. Bu ihlaller sonucunda Azerbaycan'ın sadece askeri değil, aynı zamanda sivil kayıpları olmuştur. Azerbaycan tarafı Minsk Grubu, grubun eş başkanlığını yürüten devletler ve uluslararası kuruluşlara müracaat etmesine rağmen Ermenistan'ın saldırgan tavırları durdurulamamıştır. Bu ihlallerden en büyüğü 2 Nisan 2016 tarihinde gerçekleşmiştir. Bu tarihte Ermenistan ateşkesi bozacak ve en şiddetli çatışmalardan biri olacak olan 4 günlük çatışma sürecini başlatmış olacaktır. Çatışmalar, özellikle Ağdere, Terter, Ağdam, Hocavend, Füzuli ve Cebrail

bölgelerinde yoğun şekilde seyretmiştir.¹⁵⁴ Azerbaycan'ın karşı saldırıları ile çatışma sıcak evreye girerken, yeni bir savaşın kaçınılmaz olduğu kanaatini doğurmuştur. Böyle bir ortamda Misk Grubu çatışmanın bir an önce son bulması için çağrıda bulunmuştur. Bu çatışmada Azerbaycan tarafının tek taraflı ateşkes açıklanmasında bulunmasına rağmen Ermenistan'ın saldırıları devam etmiştir. 5 Nisan 2016 tarihinde Ermenistan ve Azerbaycan genelkurmaylarının Moskova'da bir araya gelerek ateşkes antlaşması imzalamışlardır. Antlaşmanın imzalanmasından sonra da Ermenistan Azerbaycan'ın Nahçıvan'daki mevkiilerine saldırılarda bulunmuştur.¹⁵⁵ Dört Gün Savaşı olarak tarihe geçen bu çatışma Azerbaycan-Ermenistan Savaşı'nın karakterinde bir değişimin yaşandığını ortaya koyması açısından son derece önemli bir gelişme olarak yorumlanmıştır.

Her ne kadar sonraki süreçte, 2020 yılına kadar devam eden dört yıl boyunca ateşkes uyulsa da bu savaş, Azerbaycan'ın askeri anlamda Ermenistan'dan üstün olduğunu açık şekilde ortaya koyarken, üçüncü bir tarafın müdahalesi söz konusu olmazsa işgal altındaki topraklarını kurtarabileceği konusunu gündeme taşımış oldu. Azerbaycan topraklarının işgaliyle ilgili olarak uzun süredir hareketsizlik, hatta kayıtsızlık izlenimi uyandıran Azerbaycan toplumunun asla böyle olmadığı şaşırtıcı bir şekilde ortaya çıkmış oldu. Bu savaş, yenilgi psikolojisini 1994'ten sonraki süreçte ilk kez bu kadar kuvvetli bir şekilde halk üzerinde baskı kuran yenilgi psikolojisinin kırılması açısından da önemli bir gelişmeydi.¹⁵⁶

Ermenilerin bu saldırısı Bakü şehri başta olmakla Azerbaycan genelinde büyük infial uyandırmış olup, halkın ateşkes rejimi altında Ermeni saldırganlığının devam etmesine karşı büyük bir öfke patlaması gözlemlenmiştir. 1994'ten bu yana devam eden ateşkes süreci ateşkesin delinmesi ile birlikte sadece savaş meydanında değil aynı zamanda küreselleşmenin aktif olarak kullanıldığı sosyal medya mecralarında büyük bir yankı uyandırmıştır. Savaş boyunca sosyal medya mecralarında yoğun propaganda süreçleri yaşanmıştır.¹⁵⁷ Bu dört günlük çatışma sonucunda Azerbaycan birliklerinin Ermenistan ordusundan daha güçlü olduğu Ermenistan tarafından işgal edilen toprakların geri alınabileceği hususunda bir gündem oluşmuştur. Çatışma sonrası BM Güvenlik Konseyi'nin Ermenistan'a Azerbaycan topraklarından çıkmasına yönelik

---

¹⁵⁴ Azer Aghayev, Azerbaycan'da "Ermeni Meselesi, (Karabük Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Bölge Çalışmaları Anabilim Dalında, Yüksek Lisans Tezi), Karabük, 2022, s.121.

¹⁵⁵ Turgut Kerem Tuncel, "Güney Kafkasya'da 2-5 Nisan 2016'da Yaşanan 4 Gün Savaşı", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 53, 2016, (ss. 301-338), s. 303-304.

¹⁵⁶ Azer Aghayev, s. 122.

¹⁵⁷ Ali Asker, Zeynep Gizem Özpınar, "Azerbaycan'ı Zafere Götüren Büyük Taarruz: 44 Günlük Savaşın Anatomisi", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, Cilt: 10 Sayı: 1, 2021, (ss.83 – 106).

yaptığı çağrı ve Azerbaycan ordusunun gelişim seyrinin bu çatışmada iyi yönde ilerlemesi büyük bir moral kaynağı olmuştur.¹⁵⁸

2.2.3. Tovuz Savaşı

12 Temmuz 2020'de Ermenistan Azerbaycan'ın askeri aracını vurması ile başlayan çatışma altı gün devam edecek bir çatışmaya dönüşmüştür. Ermenistan Savunma Bakanı sözcüsü açıklamasında

Azerbaycan ordusuna ait unsurların topraklarına sızmaya çalıştığı bir sırada engellendiğini ve zayıf verildiğini beyan etmiş, Azerbaycan tarafı ise Ermenilerin top atışlarının karşı atışlarla susturulduğunu, 4 şehit ve 4 yaralı olduğunu beyan etmiştir.¹⁵⁹

Tovuz saldırısında Azerbaycan ordusunun sert tepkisi sonucu ağır darbe alan Ermeni güçleri geri çekilmek zorunda kalmış ve bunu kendi halkından gizleme politikası izlemiştir.

Azerbaycan Savunma Bakanlığının yaptığı yazılı açıklama; Tovuz iline bağlı Ağdam Köyü yönünde Azerbaycan mevzileri üzerinde keşif uçuşu yapan 21 Temmuz'da iki, 22 Temmuz'da bir adet Ermenistan'a ait "X-55" tipi İHA'nın vurularak düşürüldüğü belirtilmiştir.¹⁶⁰

Azerbaycan kaynaklarına bakıldığında ise Ermenistan ordusunun çok sayıda mühimmat ve araçlarının zarara uğratıldığı çok sayıda Ermeni askerinin can kaybının söz konusu olduğu açıklanmıştır. Aynı zamanda çatışma süresince sadece düşman mevzilerinin hedef alındığı ve sivillerin yaşadığı bölgelere saldırı ateşi gerçekleştirilmediği belirtilmiştir.

Tovuz'un, Azerbaycan'ın enerji hatlarının geçtiği stratejik bir bölge olması dikkatlerden kaçmamıştır. Ermenistan'ın Karabağ'la hiçbir şekilde bağlantısı olmayan bir bölgeye saldırıda bulunması bir provokasyon olarak yorumlanmıştır. Provokasyonun amacı, bu çatışmayı bahane ederek Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü'nü savaşa

---

¹⁵⁸ Turgut Kerem Tuncel, "Karabağ'da Yaşanan 4 Gün Savaşı'nın Kısa Bir Değerlendirmesi", 14.04.2016, <https://avim.org.tr/tr/Yorum/KARABAG-DA-YASANAN-4-GUN-SAVASI-NIN-KISA-BIR-DEGERLENDIRMESI>, (Erişim Tarihi: 20.05.2023).

¹⁵⁹ Yalçın Sarıkaya, "Azerbaycan-Ermenistan Çatışmasında Son Cephe: Tovuz", 26.07.2020, <https://www.tasav.org/index.php/azerbaycan-ermenistan-catismasinda-son-cephe-tovuz.html>, (Erişim Tarihi: 15.04.2023).

¹⁶⁰ Yalçın Sarıkaya, (Erişim Tarihi: 15.04.2023).

çekmekti. Fakat bu hamle karşılık bulmadığı gibi Azerbaycan tarafının toprakları uğruna savaşa iradesini bir kez daha ortaya koymuştur.

Tovuz çatışmasının ardından 24 Temmuz'da AGİT Minsk Grubu, bir açıklama yaptı. Açıklamada, taraflardan sivillerin ve stratejik altyapının hedef alınacağını vurgulayan söylemlerden uzak durmalarının istenirken, AGİT gözlemcilerinin de en kısa zamanda bölgeye geri dönmeleri gerektiğini bildirdi. Ermenistan bu sefer de KGAÖ'nü çatışmanın içine çekmeye çalışmıştır. Fakat KGAÖ itidalli bir tutum sergileyerek bu çatışmada taraf olmamayı tercih etti. Çatışmayla ilgili Türkiye Cumhuriyeti sert açıklamalarda bulunarak kendi kapasitesini aşan emeller uğrunda maceraperestliğe soyunmanın, Ermenistan'ın muhakeme zaafını ortaya koyduğunu, bölgesel barış ve istikrar önünde büyük bir engel oluşturduğunu vurguladı.¹⁶¹

Tovuz savaşı, Azerbaycan-Ermenistan Savaşı'nda yeni dengelerin oluştuğunu açık şekilde ortaya koymuştur; nitekim Türkiye'nin muhtemel bir savaş durumunda Azerbaycan'a sadece diplomatik değil, gerekirse askeri destekte bulunacağı bir realite olarak ortaya çıkmıştır.

2.3. İkinci Karabağ Savaşı Öncesi Statüko, Dönüşüm ve Savaş

Kronolojisi

Uluslararası kamuoyunda kendi kaderini tayin hakkı talep eden Ermeni ayrılıkçılar Azerbaycan'dan ayrılmayı talep etmişlerse de destek bulamamışlardır. Azerbaycan Halk Cumhuriyet döneminde de Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti döneminde de Azerbaycan tarafı bölgedeki Ermeni varlığını kabul etmiş ve kabul etmekle de kalmayıp özel bir statü tanımıştır. Ermeni ahalisi için her iki dönemde de devletin asli unsuru kabul edilerek kimliklerini özgürce yaşayabilecekleri bir ortam yaratılmaya çalışılmıştır. Ermenistan tarafı 1990'lı yılların başından itibaren giriştiği ayrılıkçı hareketlerle sağlanmaya çalışılan barış ortamını yok etmiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılması ve birlik envanterindeki askeri malzemelerin Ermeni güçlerce kullanılması çatışmaları hızlandırmış ve uluslararası kamuoyunun suskunluğundan yararlanan Ermenilerce 1994 yılında imza edilen ateşkes anlaşmasına Azerbaycan topraklarının %20'sinin işgaline ve 1 milyon civarı insanın yurtsuz kalmasına neden olmuştur. Yalnız bunu yok etmekle kalmamış, yıllar boyu bir arada yaşayan bölge halkına nefret tohumları ekilmiştir. Uluslararası kamuoyu daha önce defalarca kez kabul

---

¹⁶¹ No: 149, 12 Temmuz 2020, Azerbaycan'a Yönelik Ermeni Saldırısı Hk.,” Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, 2011, http://www.mfa.gov.tr/no_-149_-azerbaycan-a-yonelik-ermeni-saldirisi-hk.tr.mfa. (Erişim tarihi:21.07.2020), Naklen: Azer Aghayev, s. 123.

ettiği Azerbaycan toprak bütünlüğünün ihlal edilmesine sessiz kalmıştır. Bilindiği üzere İkinci Karabağ Savaşı'ndan önce, 1994'te başlayıp devam eden bir ateşkes süreci vardır. Bu süreçte AGİT Minsk Grubu'nun oyalama ve Azerbaycan toplumunu "işgale durumuyla barışmaya" yönelik bir politika izlediği herkes tarafından bilinen bir gerçekliktir. Çok kez yapılan karşılıklı müzakereler hiçbir sonuç vermezken, AGİT Minsk Grubu, Ermenistan'ın işgalci bir devlet olarak açık şekilde ortada olmasına rağmen, suskun kalmış, işgal rejimini sonlandırmak için her hangi bir baskı veya zorlama yapmamıştır. Diplomatik görüşmelerin bir diğer ayağını da Rusya'nın arabuluculuğuyla yürütülen müzakereler teşkil etmiştir. Aslında Rusya, sürekli gerginliğin devam ettirilmesini bir fırsat olarak görmüş, diğer devlet ve uluslararası güçlerin bu konuda başarısız olduğu imasında bulunarak, tek başına inisiyatif üstlenmeye çalışmış ve büyük ölçüde buna muvaffak olmuştur. AGİT Minsk Grubu'nun çalışmaları ise sadece statükonun korunması dışında hiçbir işe yaramamıştır.¹⁶² Çatışmanın çözümüne yaklaşık otuz yıldır Rusya, Fransa ve ABD'nin eş başkanlığını yaptığı AGİT Minsk Grubu aracılık etmiştir. Ermeni birliklerinin Dağlık Karabağ bölgesinden tam ve koşulsuz olarak geri çekilmesini talep eden dört BM Güvenlik Konseyi kararına rağmen, AGİT Minsk Grubu üye ülkeleri Ermenistan-Azerbaycan ihtilafında kesin bir tavır almamışlardır. Ne yazık ki, AGİT Minsk Grubu'nun himayesindeki barış süreci başarısız olmuştur. Dolayısıyla Azerbaycan'ın statükoyu sürdürmek gibi bir seçeneği kalmamıştır.¹⁶³

2020 yılına gelindiğinde Minsk Grubu'nun ciddiyetini tamamen kaybettiğini söyleyebiliriz. Tovuz savaşından sonra diplomatik sürecin başını Rusya ve Türkiye çekmiştir. Ermenistan askerlerinin Azerbaycanlı sivil noktaları hedef alan hukuk ve insanlık dışı saldırılarını artırması üzerine 28 Eylül Günü Azerbaycan Milli Meclisi savaş hali ilan ederek resmen İkinci Karabağ Savaşı'nı başlatmıştır.¹⁶⁴ Rusya'nın nisan

---

¹⁶² Bkz: Elnur Hasan Mikail, Hakan Çora, "2020 Dağlık Karabağ Savaşı ve AGİT Minsk Grubu'nun Başarısızlığı", *II. Uluslararası Soğuk Savaş Sonrası Sosyal, Ekonomik ve Siyasal Gelişmeler Bağlamında Güney Kafkasya Sempozyumu Bildiri Kitabı (12 -13 Mayıs 2022)*, (Editörler: Vefa Kurban, Telman Nusretoğlu, Seçil Öraz Beşikçi, Recep Efe Çoban), Iksad Publishing House, 2022 (ss. 59-70).

¹⁶³ Azerbaycan Ermenistan çatışmalarında 27 Eylül 2020 günü ve bilançosu", 27.09.2020, <https://www.defenceturk.net/azerbaycan-ermenistancatismalarinda-27-eylul-2020-bilancosu>, (Erişim Tarihi:13.06.2021).

¹⁶⁴Ruslan Rehimov, "Azerbaycan Ordusunun Bir yıl Önce 44 Günde Elde Ettiği Zaferler 30 Yıllık İşgali Sonlandırdı", *Anadolu Ajansı*, <https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/azerbaycan-ordusunun->

ayından geliştirdiği Ermenistan'a arka çıkmayan tavrı Erivan yönetiminin endişelerini artırmıştır. Rusya ve Azerbaycan arasında son dönemde gelişen siyasi ilişkiler ve buna ek olarak Türkiye ve Rusya arasındaki siyasi yakınlaşma Ermenilerde ciddi endişe yaratmıştır. İlginçtir ki böyle bir durumda ya yanılı veya stratejik vizyon yoksunluğundan olsa gerek, Ermenistan yönetimi işgal söylemlerini daha yüksek sesle dile getirmiştir. Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan, Ermenistan ile barış görüşmelerinin formatını değiştirmeye çalışmış olup popülist bir açıklama yaptı: “*Dağlık Karabağ Ermenistan'ındır ve bu kadar*” ve bu nedenle hem Azerbaycan hem de uluslararası kuruluşlar, özellikle AGİT Minsk Grubu tarafından eleştirilmiştir. Bu sert söylemle birlikte, Ermenistan Savunma Bakanı David Tonoyan, Mart 2019'da Amerika Birleşik Devletleri'ne yaptığı ziyarette, Ermeni diasporası ile yaptığı görüşmede, Ermenistan'ın “siper savunması” stratejisinden “aktif caydırıcılık” stratejisine geçtiğini ifade etmiştir. Ermeni Savunma Bakanı konuşmasında stratejisini “yeni topraklar için yeni bir savaş” olarak nitelendirdi. Bütün bu açıklamalar barış görüşmelerini çok olumsuz etkiledi ve siyasi arenayı uzlaşmaya tamamen kapatmıştır.¹⁶⁵ Böyle bir ortamda, yine savaşı başlatan taraf Ermenistan olmuştur. 27 Eylül 2020'de Ermenistan ordusunun saldırısına karşı taarruza geçen Azerbaycan ordusu, ilk günden üstünlüğünü açık bir şekilde ortaya koymuştur. Peş peşe yapılan taarruz hareketleriyle Azerbaycan'ın yaklaşık otuz senedir işgal edildiği bölgeleri kurtarılmıştır.

2.4. Uluslararası Aktörlerin Tutumu

2.4.1. Türkiye

Türkiye Cumhuriyeti, bölgede ve dünyada Azerbaycan'ın en yakın stratejik ortağı olarak kabul edilir. Azerbaycan'ın bağımsızlığa kavuştuğu ilk günden beri iki kardeş ülke hem jeopolitik konumu hem de tarihi köken, dil ve kültür birliği sayesinde ikili ilişkileri her geçen gün daha ileri boyutlara taşımıştır. Türkiye aynı zamanda 11 Kasım 1991'de Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk devlet olarak tarihe geçmiştir.

---

bir-yil-once-44-gunde-elde-ettigi-zaferler-30-yillik-iskali-sonlandirdi/2375890,(Erişim Tarihi: 09.04.2023).

¹⁶⁵ Azerbaycan Ermenistan çatışmalarında 27 Eylül 2020 günü ve bilançosu”, 05.05.2023 <https://www.defenceturk.net/azerbaycan-ermenistancatismalarinda-27-eylul-2020-bilancosu> , (Erişim Tarihi:13.06.2021).

Türkiye Cumhuriyeti, Azerbaycan'ın bağımsızlığını güçlendirmek için onun çeşitli uluslararası platform, kurum ve kuruluşlarla ilişkilerini genişletme konusunda yardımcı olmuştur.¹⁶⁶

1980'lerin sonundan itibaren gittikçe yoğun bir karakter alan Ermeni saldırganlığı Türkiye tarafından şiddetle kınanmış olup, uluslararası platformlarda Azerbaycan'a yönelik desteğini kesintisiz sürdürmüştür. Zaman zaman Rusya Federasyonu dahil, büyük devletleri karşısına alarak Azerbaycan topraklarının işgali ile ilgili bu güçlerin çifte standart uyguladıklarını eleştirel bir retorikle kınamıştır. Türkiye, stratejik çıkarları bakımından Azerbaycan'ı Kafkasya'da dost, kardeş ve müttefik bir devlet olarak görmüş ve dış siyaset vektörünü bu yönde geliştirmiştir. Vurgulanması gereken bir diğer önemli husus da Türkiye ve Azerbaycan Türklerinin din, dil ve kültür birlikteliğinin iki toplum arasında doğal ve sağlam temeller inşa etme konusunda büyük avantaj sağladığı realitesidir. Tüm bu faktörler Türkiye'ye Kafkaslar ve Orta Asya'da konumunu güçlendirme bakımından diğer büyük güçlere kıyasla önemli üstünlük sağlamaktadır. Suat İlhan'a göre: “Azerbaycan'ın Türkiye ile Türkistan arasındaki jeopolitik rolü belirleyicidir.”¹⁶⁷ Türkiye Cumhuriyeti gerek Birinci Karabağ Savaşı ve ateşkes dönemi, gerekse İkinci Karabağ Savaşı sırasında Azerbaycan'a kesintisiz olarak siyasi ve diplomatik desteğini sürdürmüştür. İkinci Karabağ Savaşı arifesinde iki ülke arasında gelişen askeri ve savunma sanayi alanındaki yoğun iş birliği yeni bir boyut olarak ortaya çıkmıştır.

İkinci Karabağ Savaşı'nda ise Türkiye'nin verdiği somut destek sayesinde Azerbaycan işgal altındaki topraklarının büyük çoğunluğunu kurtarmıştır. Dolayısıyla Azerbaycan ve Türkiye için kullanılan “Bir Millet İki Devlet” söylemi ilk defa somut bir çıktıyla dönüşmüş ve iki ülke arasındaki ilişkiler stratejik ortaklık seviyesine geçmiştir. Türkiye uluslararası arenada Azerbaycan'ın gerçek müttefiki olduğunu bir kez daha ispatlamıştır. İkinci Karabağ Savaşı'nın hem bölgesel hem de küresel çapta yansımaları olmuştur.¹⁶⁸

Azerbaycan, Türkiye'nin enerji güvenliğinin sağlanması bakımından da önemli rol oynamaktadır. Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol hattının hayata geçirilmesi, Türkiye'nin jeopolitik önemini arttırmakla kalmayıp, bir anlamda petrol gereksinimini de

---

¹⁶⁶ Suat İlhan, *Türkiye'nin ve Türk Dünyasının Jeopolitiği*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1993, s.6.

¹⁶⁷ Suat İlhan, s.6.

¹⁶⁸ Fatih Erarslan, Fatma Nur Özdemir, “Azerbaycan-Türkiye İlişkilerinde Önemli Bir Kavşak: İkinci Karabağ Savaşı”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 2021, (ss.314-334), s. 331.

karşılıklıdır. Bu hattın gerçekleşmesi ilerleyen dönemlerde yeni enerji projelerinin önünü açarak, bu alandaki iş birliğini ileri boyutlara taşımıştır.

Daha önce de belirtildiği gibi Türkiye Cumhuriyeti, Kafkaslar ve Orta Asya'daki etkisini sürdürmek için Azerbaycan'ı doğal bir müttefik olarak görmektedir. Bu nedenle; hemen, hemen her alanda Azerbaycan ile yakın iş birliği içindedir. Ancak Türkiye'nin bölgedeki jeostratejik çıkarları Rusya ve İran çıkarları ile çatışmaktadır. Soğuk Savaş sonrası yaşanan bölgesel ve sistemsal dönüşümler Azerbaycan eksenindeki Rusya-Türkiye ilişkilerini de yakından etkilemiştir. Önceleri açık şekilde dile getirilen karşıt söylem ve tepkiler zamanla yerini kontrollü rekabete bırakmıştır. Rusya ile Türkiye arasında gelişen ilişkiler, Ayrıca Azerbaycan'ın denge politikası, tedbirli bir şekilde sürdürülen bölge siyaseti, Batı ve Rusya arasında yaşanan gerilimler bölgesel dengelerde de bir değişim sürecini başlatmıştır. Bu değişim özellikle İkinci Karabağ Savaşı sırasında kendini açık şekilde belirtmiştir. Rusya'nın savaş sırasında görece tarafsız tutumu, Türkiye'nin Azerbaycan'a verdiği destek karşısındaki olumsuz tepkilerini minimize etmiştir.

“II. Dağlık Karabağ Savaşı'nın bir diğer kazananının Türkiye olduğu değerlendirilmektedir. Türkiye'nin bu savaşta Azerbaycan ordusuna verdiği destek, iki düzenli ordu arasındaki savaşta Türkiye'nin ve Azerbaycan'ın başarısını göstermiştir. Türkiye savunma sanayi alanında küresel pazarda bir nevi etkili bir tanıtım gerçekleştirmiştir. Jeopolitik açıdan bakıldığında, Türkiye'nin Avrasya'daki ağırlığı artmıştır”¹⁶⁹

Türkiye, Azerbaycan'ı Rusya ile İran arasında bir “sağlam koridor” rolü oynayan jeopolitik bir merkez olarak görmektedir.

“İki devlet bir millet” prensibiyle ilişkilerini gün geçtikçe güçlendiren ve stratejik hale getiren iki kadim Türk devleti bu ilişkiyi İkinci Karabağ Savaşı'yla daha ileri bir seviyeye taşımıştır. Türk hükûmeti siyasi ve askeri desteğini savaşın her aşamasında göstermiş olup, Azerbaycan'ın haklı mücadelesini uluslararası çevrelere duyurma görevini üstlenerek Azerbaycan üzerindeki baskıları azaltmaya çalışmış ve büyük ölçüde başarılı olmuştur. Bu bağlamda savaşın devam ettiği sırada Cumhurbaşkanı Aliyev'in şu açıklamaları önem taşımaktadır:

---

¹⁶⁹ Saslanbek İsayev, Karabağ'da Kim Kazandı? 25.11.2021 tarihinde <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/goruskarabagda-kim-kazandi/2098531>. Aktaran: Çağlar Özer, “İkinci Dağlık Karabağ Savaşından Sonra Bölgedeki Gelişmelerin Bölgesel Aktörler ve Türkiye Açısından İncelenmesi”, *International Marmara Social Sciences Congress*, 2021, (ss.118-125), s.123.

SİHA'lar dünyanın en iyi araçlarıydı. Onların bizim ordumuzda olması büyük imkânlar sağladı. Can kaybını çok da büyük olmamasını sağladı. Bu imkânlar bizde olmasaydı, daha fazla zayıf olabilirdi. İyi ki bizim Türkiye gibi kardeşimiz, dostumuz var.¹⁷⁰

Yine Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan hem savaş sırasında hem de sonrasında uluslararası çevrelerde ve Azerbaycan yaptığı ziyaret sırasında hükûmetinin desteğini açık ve kararlı bir şekilde dile getirerek şöyle demiştir:

Bugün bütün imkânlarımızla Azerbaycan'ın yanındayız. Bütün dünya bilsin ki yarın da yanında yer alacağız. Türk milletine olmadık iftiralarla çamur atanlar önce Kafkaslara, Azerbaycan'a bakmalı. Sonra vicdanları elverirse yönelttikleri ithamları kendileriyle ayrıca konuşuruz. Medeniyet ile vandallık arasındaki farkı görmek isteyen, gelsin Karabağ'da iki dönem arasındaki farka baksın.¹⁷¹

Türkiye'nin Azerbaycan-Ermenistan Savaşı boyunca Azerbaycan'a açık ve kararlı desteği Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın yanı sıra, TBMM Başkanı, siyasi partiler (HDP hariç) Dışişleri ve Milli Savunma Bakanları tarafından yapılan açıklamalarla da ifade etmiştir.¹⁷² Dönemin bakanlarının Bakü'ye yaptığı ziyaretler ve Azerbaycan'ın taleplerinin ne olursa olsun yerine getirileceği ifadesi bu desteğin açık göstergeleri olarak kabul edilebilir. Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev barış antlaşması sürecinde ikili görüşmelerin yanı sıra Türkiye'nin de masada olmasını istediğini birçok konuşmasında açıkça dile getirmiştir.

2.4.2. Rusya Federasyonu

“Ermeni meselesi”nin tarihi arka planıyla ilgili yukarıda yaptığımız açıklamalardan da görüldüğü üzere Rus yönetimi tüm dönemlerde (Çarlık, Sovyet ve Sovyet sonrası RF) her zaman taraf olmuş, açıktan ve dolaylı olarak Ermenileri desteklemiştir. Zira “Ermeni meselesi” Rus emperyalizminin bir eseri olarak inşa edilmiştir. Savaşın sonra, her iki devleti de kendi etkisi altında tutmak isteyen Rusya;

---

¹⁷⁰ İlham Aliyev: Türkiye'nin üst düzey SİHA'ları ordumuzu güçlendirdi, kayıplarımız azaldı, Euro News, <https://tr.euronews.com/2020.10.05/ilham-aliyev-turkiye-nin-ust-duzey-siha-lar-ordumuzu-guclendirdi-kay-plar-m-z-azald>, (Erişim Tarihi: 10.04.2023).

¹⁷¹ Cumhurbaşkanı Erdoğan: Bütün dünya bilsin ki Azerbaycan'ın yanındayız, <https://tr.euronews.com/2021.06.16/cumhurbaşkanı-erdogan-butun-dunya-bilsin-ki-azerbaycan-n-yan-nday-z>, Euro News, (Erişim Tarihi: 10.04.2023).

¹⁷² Bakan Çavuşoğlu: Ermenistan barış yerine kışkırtmayı tercih ediyor, <https://www.trthaber.com/haber/gundem/bakan-cavusoglu-ermenistan-baris-yerine-kiskirtmayi-tercih-ediyor-708347.html>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

Ermenistan ve Azerbaycan arasında dengeleyici bir politika izliyor görünümünü vermiştir. Oysa, önceki dönemlerde olduğu gibi Sovyet sonrası dönemde de Moskova yönetimi Ermenistan'a her türlü yardımda bulunmuştur.

29 Aralık 1991'de Rusya Federasyonu ve Ermenistan cumhurbaşkanları arasında Dostluk İşbirliği ve Karşılıklı Güvenlik Antlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma, savunma sanayii ve milli alanlarda yakın işbirliğini kapsıyordu. 1992 yılında Bağımsız Devletler Topluluğu sınırlarının korunmasına ilişkin Ermenistan-Rusya Antlaşması imzalanmıştır. Bu ikili ilişkilerde zayıf taraf olan Ermenistan, Rusya'nın tüm şartlarını kabul etmiştir.¹⁷³

1995'te Gümrü'de kurulan Askeri Üs, her geçen gün kapasitesini bir az daha artırarak Güney Kafkasya'nın en etkili ve operatif askeri birimi haline gelmiştir. Bu üssün Ermeni ordusu üzerinde de güçlü tesiri bulunmaktadır.¹⁷⁴ Rusya, Birinci Karabağ Savaşı sırasında Ermenistan silah ve mühimmat vermekle yetinmemiş, senelerce süren ateşkes boyunca Ermenistan ordusunun silahlandırılması yönünde özel çaba sarfetmiştir.

16 Mart 1995 tarihli Rusya Federasyonu ve Ermenistan Cumhuriyeti Arasında Ermenistan Cumhuriyetinde Rusya'nın Askeri Üssüne Dair Antlaşmaya yapılan 21 Haziran 2010 tarihli ve 5 No'lu Ek protokolün onaylanması sırasında, Rusya senatörleri karşısında konuşma yapan Rusya Savunma Bakanlığı BDT Devletleriyle İşbirliği İdaresinin Başkam Albay Andrey Gusev üssün yeniden yapılandırılması sırasında fazla kalan silah, zırhlı araç ve mühimmatın Ermenistan Silahlı Kuvvetlerine hibe edildiğini söylemiştir. Çok önemli bir husus, Rusya'nın defalarca Ermenistan'a "kayıt dışı" silah sevk etmesidir. Bu tür silahlar arasında "İskender" füzeleri de vardır. Bu taktik füzeler 280/500 kilometrelik menzile ve son derece isabetli hedef vurma kabiliyetine sahiptir. "İskender" 1990-2000'li yılların başlarında geliştirilmesine rağmen bugüne dek ihraç edilmemiştir. Sadece 2005 yılında Rusya Suriye'ye "İskender" satmaya kalkışmış, fakat İsrail'in ricası üzerine bu silahlar tedarik edilmemiştir. Fakat bu silahlar 21 Eylül 2016'da Erivan'da yapılan askeri törende geçit yapınca kesinleşmiştir. ... Rusya, silah tedariki yapmak için Ermenistan'a Haziran 2016'da on yıl vade ile ve geri ödemesi 2018'de başlayacak 200 milyon dolarlık ihracat kredisi açmıştır. Silah alım sözleşmesi gereği Ermenistan ordusu Rusya'dan "Smerç" mermileri, "İgla-S" roket kompleksi, radyo keşif "Avtobaza-M", TOS-1A nakliye-ateşleme aygıtlı ("Solntsepek") alev

---

¹⁷³ Ali Asker, "The Advanced Stage of Russia-Armenia Military Cooperation: The Joint Military Force (Translated by: Salih Işık Bora), *Rewiew of Armenian Studies*, No: 35, 2017, (pp. 59-90), p.65.

¹⁷⁴ Üs konusunda kapsamlı bilgi için bkz: Ali Asker, "The Advanced Stage of Russia-Armenia Military...", (pp. 59-90).

makine sistemi, 9M113M güdümlü füzeler, RPG-26 bombaatar, Dragunov keskin nişancı tüfekleri, “Tiger” zırhlı arabalar, mühendislik ve iletişim araçları satın almıştır.¹⁷⁵

Rusya aynı zamanda ABD ve Fransa ile birlikte Minsk Grubu eş başkanlarından biri olarak sözde tarafsız kalmaya çalışmışsa da aslında bir taraftan Ermenistan’a destek vererek, sürecin sürüncemede bırakılmasından yana bir yol izlemiştir. Nitekim başarısız bir Minsk Grubu süreci Rusya’nın inisiyatifi elinde tutması, böylelikle süreç üzerinde baskı ve denetim tesis etmesi bakımından son derece önemli olmuştur.

Rusya’nın hem Azerbaycan’ı hem de Ermenistan’ı kapsayan ortak Avrasya siyaseti, güvenlik ve ekonomik kalkınma açısından her zaman önemli devletler olarak görse de bu iki ülkeye aynı şekilde davranmamıştır. Daha önce de bahsedildiği üzere Ermeni halkının Güney Kafkasya’ya kitlesel olarak nakledilmesinde ve Ermeni hükûmetinin kurulmasında büyük rol oynayan devlet de Rusya’dır. Rusya, Kafkasya’daki etkisini güçlendirmek için her zaman Ermenistan’ı kullanmış ve desteğini durdurmamıştır. Bugüne kadar, Rusya Federasyonu’nun bir süper güç olarak adı geçen bölgedeki olanakları, ayrıca bölgesel ve küresel iddiaları değişmediği sürece sorunun kalıcı çözüme kavuşması da zor olacağı yönünde reel politik yorumlar yapılmıştır.¹⁷⁶ Buna rağmen, İkinci Karabağ Savaşı ve sonrası gelişmelere baktığımızda, Rusya’nın bölgesel siyasetini revize etmeye yönelik bir eğilim içinde olduğu söylenebilir.

Bu süreçte bölgeye ABD müdahalesinin etkilerinin en alt seviyede olması için politikalar izlemiştir. Putin Türk askerinin bölgede sahada olmasının Ermenileri tahrik edeceğini söyleyerek şu ifadelerde bulunmuştur. İkinci Karabağ Savaşı döneminde Ermenistan Rusya’dan beklediği desteği alamamıştır. Rusya Devlet Başkanı Putin, Rusya’nın savaşa müdahil olması için bir gerekçe olmadığını, Ermenistan’la askeri işbirliği anlaşmasının da buna zemin oluşturmadığını söyleyerek iki devlet arasında yaşanan savaş müdahil olmamayı tercih etmiştir.¹⁷⁷ Daha önce de bahsettiğimiz gibi bu savaşta Rusya Federasyonu görece bir tarafsızlık sergilemiştir. Savaş sırasında Rusya

---

¹⁷⁵ Ali Asker, “Askeri Hegemonya Politikasında Yeni Adım: Rusya-Ermenistan Ortak Silahlı Birlik Anlaşması”, *IV. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu*, 26-28 Nisan 2017, Niğde (ss. 67-70), s. 68.

¹⁷⁶ Nazim Caferov, Araz Aslanlı, s.256.

¹⁷⁷ Putin, Karabağ’da “Çözüm” İçin Aliyev ve Paşinyan’la Bir Araya Geldi, *Bianet*, 27.12.2022, <https://m.bianet.org/bianet/siyaset/272055-putin-karabag-da-cozum-icin-aliyev-ve-pasinyan-la-bir-araya-geldi> , (Erişim Tarihi:11.04.2023).

tarafından pek çok kesim Ermenistan'a siyasi desteğini sürdürürken, medya üzerinden yoğun şekilde Ermeni yanlısı propaganda faaliyetleri devam ettirilmiştir. Ermenistan'a verilen destek bu şekilde sınırla kalmamış, askeri anlamda dolaylı yoldan destek verilerek sadece Azerbaycan ordusuna değil, sivillere yönelik saldırılarda da Rus yapımı silahlar kullanılmıştır. Savaş sırasında Rus yapımı Şuşa'ya satışı yasak İskender-M füzelerini fırlatılması Ermenilerin bu silahı nasıl edindikleri tartışmasını da gündeme getirmiştir.

2016 yılında Rusya'dan Ermenistan'a verilen ve 200 milyon dolarlık krediyle alınacak silahlar listesinde İskender-E'nin ismi bulunmuyordu. Cumhurbaşkanı İlham Aliyev de haklı olarak "Ermenistan İskender füzelerini satın almak için parayı nereden buldu?" diye sormuştu. Bu dönemde tartışmalı olan ikinci konu, İskender-E füzelerinin kontrolünün kimde olduğuydu. Bazı iddialara göre bu füzelerin kontrolünü Rusya kendisi üstlenmişti. Savaştan sonra Ermenistan Genelkurmay Başkanı Onik Gasparyan Rusya'nın İzvestiya gazetesine verdiği demeçte, İskenderlerin kullanılması için birkaç kez izin istediklerini, fakat Başbakan Nikol Paşinyan'ın uluslararası tepkiden çekindiği için buna izin vermediğini açıkladı. O zaman Ermenistan ordusu ya bu füzeyi Ermenistan başbakanının izni olmadan kullandı ya da bu füze Ermenistan'ın kontrolünde olmayan bir bölgeden atıldı.¹⁷⁸

Rusya Federasyonu'nun Azerbaycan-Ermenistan Savaşı'ndaki tarafsızlığını görece bir mahiyet arz ettiğini gösteren bir başka husus, savaş sonrası dönemde Karabağ'da bulunan Rus Barış Gücü'nün Azerbaycan'ın egemenlik haklarına karşı işlediği hak ihlallerdir. Bu ihlaller, açık şekilde Rus ordusunun bölgede Ermeni ayrılıkçılara destek verdiğini gözler önüne sermiştir.¹⁷⁹

Genel olarak değerlendirmek gerekirse,

Sovyet sonrası Rusya'nın Azerbaycan politikasında en önemli gelişme 2. Karabağ Savaşı düzleminde gelişmiştir. Bu savaşta Azerbaycan ordusunun kısa sürede Ermeni işgal güçlerini yenilgiye uğratması, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin güçlü ivme kazanması, askeri iş birliği olanaklarının geliştirilmesi Rusya tarafından dikkatle takip edilirken, Güney Kafkasya konusunda Türkiye ile rekabet oranını farklı kazanımlar elde ederek dengelemeye çalışmıştır. Rusya bu savaşta kendisine kafa tutma cesaretinde bulunan Ermenistan yönetimini ciddi şekilde cezalandırırken, savaşı durduran tek bölgesel aktör imajını oluşturmuş, barış gücü adı altında Azerbaycan'daki askeri varlığını tesis etmiş, Zengezur Koridoru aracılığıyla Türkiye'ye çıkış fırsatı yakalamış, Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki sınır sorunlarının çözümü ve bundan sonraki barış sürecinde, kendisini etkin arabulucu olarak kabul ettirmiştir.¹⁸⁰

---

¹⁷⁸ Cavid Veliyev, "Azerbaycan'a atılan İskender-M füzelerinin sorumlusu kim?", <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/azerbaycana-atilan-iskender-m-fuzelerinin-sorumlusu-kim/2207390>, 13.04.2021, (Erişim Tarihi:11.04.2023).

¹⁷⁹ Bu konuda kapsamlı bilgi için bkz: Ali Asker, "İkinci Karabağ Savaşı Sonrası Gelişmeler ve Azerbaycan'ın Egemenlik Hakkına Yönelik İhlaller", İçinde: *Karabağ. Dünü, Bugünü, Yarını* (Editörler: Okan Yeşilot, Bihter Gürışık Köksal), Selenge yayınları, İstanbul, 2021 (ss. 323-334).

¹⁸⁰ Ali Asker, "Rusya'nın Yakın Çevre Siyaseti: Karadeniz-Hazar (Güney Kafkasya) Bölgesi". İçinde: *100. Yılında Türkiye Rusya İlişkileri ve Karadeniz (Moskova Antlaşması'ndan Günümüze)*, (Editörler:

2.4.3. İran

İran, jeopolitik çıkarlarında Azerbaycan'a özel bir önem atfeden devletlerden veren devletlerden biridir. İslam ülkeleri arasında İran, siyasi-ekonomik ve askeri gücü nedeniyle önde gelen devletlerden biri durumundadır. Basra Körfezi, Hazar Denizi, Kafkaslar, Hindçin Yarımadası ve Orta Asya bölgesi ile iletişim halinde olması İran'ın jeopolitik gücünü artırmaktadır. İran zengin petrol rezervlerine ve diğer doğal kaynaklara sahiptir. Bir İslam devleti olan İran, iç ve dış politika stratejisinin dini değerlere, somut ifade etmek gerekirse Şii mezhebi ve İran İslam Devrimi ilke ve değerlerine dayandırmaktadır. Bu ilke ve değerleri devlet ideolojisine dönüştüren İran ülkenin iç bütünlüğünü koruma, birleşik bir düşünce biçimi oluşturma, yakın ve uzak İslam ülkeleriyle ilişkilerini derinleştirme gibi stratejik hedeflerini gerçekleştirmeye çalışmaktadır. Tüm bu faktörlerin varlığı, İran'ın "aktif" jeostratejik bir ülke olarak adlandırılmasına izin vermektedir.¹⁸¹ 1979 İslam Devrimi'nden sonra İran'ın dış politika kavramında köklü değişikliklere gitmiştir. İran, Orta Doğu, Orta Asya ve Kafkas bölgelerini özel ilgi alanına dahil ederken İslam dünyasında Şii jeopolitik alanının oluşumuna öncülük etmiştir. İran'ın jeopolitik çıkarlarının Batı ve Türkiye ile çatıştığı başlıca bölgelerden biri de Kafkaslar, Hazar bölgesi ve özellikle Azerbaycan'dır. İran İslam Cumhuriyeti Azerbaycan'a yönelik dış politikasında Şii kimliğine vurgu yaparken, Azerbaycan'ın Türk kimliğini görmezden gelmeye, siyasi, idari ve demografik politikalarla yıpratmaya çalışmaktadır. Bu yıpratma faaliyeti Fars milliyetçiliği ve Pan-İranizm ekseninde yapılan yayınlar aracılığıyla da sürdürülmektedir.¹⁸²

İran, İslam ideolojisine dayalı bir devleti olmasına rağmen Azerbaycan'a karşı ikili bir politika izlemektedir. Bunun temel nedeni İran'da yaşayan 30 milyona yakın Azerbaycan Türkü'nün Kuzey Azerbaycan ile bütünleşme arzusudur. Bu açıdan bakıldığında Tahran, Azerbaycan devletinin güçlenmesi ve gelişmesi kabullenmemektedir. Bu yüzden Ermenistan ile kapsamlı ilişkiler kurarak, bu devleti

---

Mehmet Okur, Yüksel Küçüker, Ahmet Nafiz Ünalmiş), Akçağ Yayınları, Ankara, 2021, (ss. 97-141), s. 116.

¹⁸¹ Novruz Mammadov, "About the main directions in the foreign policy of Azerbaijan", *Azerbaijan Focus*, №.2, 2010, p.18.

¹⁸² Bkz: Ahmet Sapmaz, "İran'ın Azerbaycan'a Yönelik Dış Politikası: İkinci Karabağ Savaşı'nın Belirleyiciliği", *SDE Akademi*, Cilt:2, Sayı: 4, Ocak- Nisan 2022, (ss. 12-43), s. 17-18.

Azerbaycan ve Türkiye'ye karşı bir baskı aracı olarak kullanmaktadır. Bununla bölgede jeopolitik konumu birbirine yakın üç ülke olan Rusya, Ermenistan ve İran eksenini oluşturmaktadır. İran'ın Azerbaycan ile ilişkilerini doğrudan etkileyen bir diğer faktör de Azerbaycan-İsrail ilişkilerinin iyi düzeyde seyretmesidir. Azerbaycan ve İsrail arasındaki ilişkiler iktisadi, siyasi ve askeri alanda yoğun bir şekilde devam etse de bir denge siyaseti kapsamında geliştiği söylenebilir. Azerbaycan İsrail'in ithal ettiği akaryakıt ihtiyacının yüzde 40'ını tedarik ederken, İsrail de Azerbaycan'a savunma kabiliyetinin yükseltilmesi açısından önemli olan silah satışlarını gerçekleştirmektedir.¹⁸³

İran; Azerbaycan ve Bakü'nün Türkiye ve İsrail gibi müttefiklerinin toprak bütünlüğüne yönelik niyetlerinden emin değildir. Bu durumun temel nedeni bünyesindeki Azerbaycan Türkü nüfusu ve Bakü'nün Türkiye ve İsrail ile geliştirdiği ilişkilerdir. İkinci Karabağ Savaşı sonucu Azerbaycan'ın Ermeni işgali altındaki topraklarının büyük bölümünü kurtarması ile ortaya çıkan yeni jeopolitik gerçeklik, İran'ın bahse konu tehdit algılamalarının tetiklenmesine yol açmıştır. Azerbaycan siyasi, askeri ve ekonomik gücünün artışı bilfiil İkinci Karabağ Savaşı'nda ortaya koymuştur. Dolayısıyla İran; Azerbaycan ve Azerbaycan'ın yakın ilişkiler içerisinde olduğu Türkiye ve İsrail'den kaynaklanabilecek tehditleri bertaraf etmek için söz konusu ülkelere daha güçlü olmayı istemektedir.¹⁸⁴

Bu yüzden Tahran yönetimi her ne kadar Azerbaycan ve Türkiye ile iyi komşuluk ilişkilerinden bahsetse de zaman zaman dünya kamuoyuna bile yansıtacak gerilimler yaşanmış ve yaşanmaktadır. Tüm yukarıda bahsedilenleri dikkate aldığımızda İkinci Karabağ Savaşı sırasında İran'ın çelişkili ve ikili bir tutum sergilemesinin nedenleri daha net şekilde anlaşılmaktadır. İran yönetiminde ve siyasi elitler arasında İkinci Karabağ Savaşı sırasında farklı görüşler seslendirilirken, savaşla ilgili tutumunda sürekli olarak çelişkiler yaşanmıştır. Şunu da belirtelim ki İran'ın Ermenistan'a sağladığı desteğin sekteye uğramasında Güney Azerbaycan'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin protestoları ciddi etki yapmıştır. Bu protestoların etkisiyle, özellikle savaşın Azerbaycan'ın zaferiyle sonlanmasının ardından İran diplomatik açıdan daha makul diplomatik dil kullanmıştır. Savaş sonrasında, bölgedeki denklemin dışında kalan İran'ın yeni inşa edilecek ve onarılacak ulaşım ve iletişim hatlarındaki etkinliği azalmıştır.¹⁸⁵

---

¹⁸³ Tuba Çebi, "Güney Kafkasya Ekseninde Azerbaycan-İsrail İlişkileri", <https://www.turksam.org/detay-guney-kafkasya-ekseninde-azerbaycan-israil-iliskileri>, 02.07.2023 (Erişim tarihi: 22.07.2023)

¹⁸⁴ Ahmet Sapmaz, s. 34.

¹⁸⁵ Çağlar Özer, s.123.

Azerbaycan ordusunun zaferi ve Ermenistan tarafından tek tek işgal edilen toprakların geri alınması İran'ın tedirgin etmiştir. İran'ın dini lideri tarafından yapılan “*Bu silahlı çatışma bizim çıkarımıza değil, Erivan bizim komşumuz ve biz Bakü'ye din, tarih ve kültür açısından bağlıyız. Azerbaycan için endişeleniyoruz ve Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü destekliyoruz. İşgal altındaki bölgeler kurtarılmalı*”¹⁸⁶ şeklindeki açıklama da yukarıda vurguladığımız makul diplomatik dile bir örnek teşkil etmektedir.

Genel olarak bakıldığında, “otuz yılı aşkın bu süre içerisinde Azerbaycan'ın güney komşusu olan İran dış politikası pasif olmakla birlikte tarafsız da olmamıştır. Çeşitli dönemlerde belli girişimlerde ve ifadelerde bulunan İran yetkilileri Azerbaycan'a yönelik dostane bir tutum sergilememiştir.”¹⁸⁷

2.4.4. Fransa

Minsk Grubu eş başkanı olarak Fransa, her zaman Ermenistan yanlısı bir tutum sergilemesiyle bilinen bir devlettir. Fransa'nın hem eş başkanı olduğu AGİT Minsk Grubu içinde olması hem de Ermenistan'ı koruması arabuluculuk açısından adaletli olarak görülmemektedir. Böyle bir çizgiyi takip etmesi Fransa'da yaşayan ve güçlü oy potansiyeline sahip Ermeni diasporasının varlığıdır. Fransa İkinci Karabağ çatışmalarında Ermenistan ve Azerbaycan'ın askeri operasyonları durdurmalarını ve barış görüşmelerini diplomatik yollarla devam ettirmelerini istemesine rağmen, işgal gerçeğini görmezden gelerek, aslında statükonun devam ettirilmesine çalışmıştır. Ermenistan'ın kısa sürede yenileceği belirgin şekilde ortaya çıkınca, Fransa yönetimi güçlü bir şekilde Ermeni yanlısı diplomatik, siyasi ve propaganda faaliyetlerine girişmiştir. Bu süreç o kadar yoğun bir şekilde gelişmiş ki köklü devlet geleneğine sahip olan bir devlet olarak Fransa, diplomatik ve siyasi nezaket ve etik kurallarını görmezden gelmiştir.

Bu dönemde Fransa'nın Ermenistan'a silah desteği sağladığı öğrenilmiştir. Fakat Paşinyan geri çekileceklerini ifade ettiği zaman bile Fransa'da bulunan Ermeni

---

¹⁸⁶Aslan Yaman, “Karabağ Savaşında İran Kimin Yanında?”, *21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü*, 0912.2020, <https://www.21yyte.org/tr/merkezler/bolgesel-arastirma-merkezleri/guney-kafkasya-iran-pakistan-arastirmalari-merkezi/karabag-savasinda-i-ran-kimin-yaninda> ,(Erişim Tarihi: 02.02.2023).

¹⁸⁷ Ali Asker, Reza Talebi, “İran Dış Politikasında Karabağ”, *İçinde: 2020 Karabağ Savaşı (İlham Aliyev: Karabağ Azerbaycan'dır!)*, (Editör: Ali Samir Merdan), Ankara, 2021, (285-301).

Diasporasının Dağlık Karabağ'ı özerk devlet olarak tahsis edileceğine yönelik iddialar ortaya atılmıştır. Bu konuda yapılan yorumların birinde, Fransa'nın içinde bulunduğu durumu açık bir şekilde ifade etmektedir:

Tarihi Fransa-Ermenistan dostluğundan söz eden Fransız siyasetçileri ve medyası, gerçeklerden kopuk, adeta bir hayal ürünü olan analizleriyle Ermenistan'ın durumu ve Karabağ sorunu hakkında bilgi kirliliği yaratmakta, Ermenistan'ın kötü gidişatının algılanmamasına ve Karabağ sorunun çözümünün zorlaşmasına sebep olmaktadır.¹⁸⁸

Azerbaycan'ın İkinci Karabağ Savaşı'ndan galip gelmesi ve zaferle sonuçlanması Fransa Senatosu tarafından görmezden gelinerek 25 Kasım tarihinde Karabağ'ı Cumhuriyet olarak tanınmasına ön ayak olan bir karar almıştır. İlginçtir ki sembolik önemi haiz bu karar, 1 “hayır” oyuna karşı 305 “evet” ve 30 senatör “çekimser” oyla kabul edilmiştir.¹⁸⁹ Bu karar sonucunda Fransa Senatosu'nun tarafsız olması gereken eş başkan olarak yürütmeye devam ettiği AGİT Minsk Grubu çalışmalarının bugüne kadar soruna neden çözüm getirilemediğinin açıkça göstermiştir.

2.4.5. ABD

ABD-Azerbaycan ilişkileri 1918'de kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde tesisi edilmiştir. O dönemde, Birinci Dünya Savaşı'nın ardından şekillenen yeni dünya düzeninde ABD'nin önemli rol alması, Güney Kafkasya jeopolitiğinin şekillenmesinde aktif tutum sergilemesine yol açmıştır.¹⁹⁰ Fakat kısa süre sonra Güney Kafkasya cumhuriyetlerinin Bolşevik Rusya tarafından işgali bu siyasetin uygulanmasını imkânsız hale getirmiştir. İlişkilerin yeniden tesisi edilmesi için Sovyetler Birliğinin dağılmasını beklemek gerekmiştir.

Dünyanın süper gücü olarak ABD'nin Güney Kafkasya'ya ilgisi Soğuk Savaş sonrası dönemde liderlerin dış politika önceliklerine göre farklılık göstermiştir. Azerbaycan'ın gerek jeopolitik gerekse ekonomik açıdan ABD için önemli bir devlet olmasına rağmen, Karabağ sorunu ve Azerbaycan-Ermenistan Savaşı sürecinde

---

¹⁸⁸ Osman Gün, “Fransız Medyasının Karabağ Savaşı Değerlendirmesi, Yorum No : 2016 / 27”, <https://avim.org.tr/Yorum/FRANSIZ-MEDYASININ-KARABAG-SAVASI-DEGERLENDIRMESI>, 03.05.2016, (Erişim tarihi: 05.04.2023).

¹⁸⁹ Bkz: Ali Asker, Zeynep Gizem Özpınar, (ss.83-106).

¹⁹⁰ Bu konuda kapsamlı bilgi için bkz: Cəmil Həsənov, *Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920)*, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1993.

Amerikan yönetimi Ermeni yanlısı bir tutum sergilemiştir. Böyle bir siyasetin izlenmesindeki temel faktör ABD'deki Ermeni lobisidir. Azerbaycan tarafı, Ermeni lobisinin ABD dış politikasını yakından etkilediğini ve bundan duyduğu rahatsızlığı dile getirmiştir.¹⁹¹ Bu yüzden ABD'nin Azerbaycan siyasetinde ağırlıklı olarak, bir belirsizlik ve çelişki söz konusu olmuştur. Karabağ konusundaki uyuşmazlıkla ilgili ABD'nin dış politikasında üç noktanın dikkat çektiği söylenebilir: 1) Sorunu müzakereler yoluyla çözüme kavuşturmak, 2) Saldırgan tarafı belirlemede isteksiz davranmak 3) Ermeni lobisinin etkisiyle Ermenistan yanlısı tavır almak.¹⁹²

ABD'nin belirsiz ve çelişkili tutumunu bugüne kadar devam eden pek çok örnekte görebiliriz. Bu örneklerden en barizi 1992'de ABD Kongresi, "Özgürlükleri Destekleme Yasası'na 907 Sayılı Ek" maddeyle Azerbaycan'a ABD yardımı yapılmasını engelleyen işlem olmuştur.

Kongre'ye rağmen Bill Clinton yönetimi, bu maddenin yürürlükten kalkması için girişimlerde bulunarak Ermenistan'la Azerbaycan arasında dengeli bir politika izledi. Ermeni lobisinin etkisiyle oluşan eksik ve yanlış bilgilendirme Kongre'yi etkiledi. Kongre, bu maddeyle Azerbaycan'ı Ermenistan'a ambargo uygulamakla suçladı. Fakat Azerbaycan'dan Ermenistan'a giden demiryolunun Ermenistan tarafından bloke edilmesinden bahsedilmedi. Bazı Kongre üyelerinin ise Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ'ı işgali sona erene kadar ABD yardımı yapılmamasını istemeleri şaşırtıcıdır. Çünkü Azerbaycan, Dağlık Karabağ'ı kontrol edemediği gibi Dağlık Karabağ'ın dışında kalan Azerbaycan toprakları da Ermenistan işgali altındadır. İlki, Azerbaycan'da demokrasinin gelişimine ve serbest piyasa ekonomisine geçişte engel teşkil etti. İkincisi, ekonomik bakımdan Azerbaycan'ın dış destekten ve özellikle de ABD desteğinden yoksun bıraktı. Üçüncüsü ise bu madde, uluslararası hukuk normlarına uymadıkları halde hiçbir sorumluluk taşımayan Ermenistan'ı destekleyerek ABD'nin Dağlık Karabağ sorununun çözümünde objektifliğini kısıtladı.¹⁹³

ABD'nin Karabağ konusundaki politikasında sadece iki taraflı ilişkilere değil, BM Güvenlik Konseyi daimi üyesi ve Minsk Grubu eş başkanı olarak da belirleyici olmuştur. Fakat tüm platform ve süreçlerde ABD'nin tutumu Ermenistan'dan yana olmuştur; fakat başkanların tutumu ve dış politikanın önceliklerine göre bu yanlılık güçlü veya zayıf şekilde kendini göstermiştir. İkinci Karabağ Savaşı sırasında ABD'de başkanlık seçimleri süreci yaşandığı için bu savaş Amerikan kamuoyu ve siyasetinde pek dikkate değer bir yer işgal etmemiştir. Başkanlık seçimleri kıyasıya rekabet, aynı

---

¹⁹¹ Bkz: Dağlık Karabağ Konusunda Dengeli Tutum Sergiliyoruz, *Voa, Amerika*, <https://www.voaturkce.com/a/amerika-daglik-karabag-konusunda-dengeli-tutum-sergiliyoruz-91049159/883168.html>, (Erişim Tarihi: 04.04.2010).

¹⁹² Samir Merdanov, "Azerbaycan-ABD İlişkilerinde Belirsizlik Dönemi (1991-1994)", *Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi*, 2 (1), (ss. 47-70), s. 60.

¹⁹³ Samir Merdanov, s. 61.

zamanda şaibe ve söylentiler ortamında geçtiği için ABD Azerbaycan önünde bir engel teşkil etmemiştir. Başkanlık yarışması nedeniyle ABD, devlet olarak iç gündeme ağırlık vermiştir.¹⁹⁴ Yapılan açıklamalarda, sorunun diplomatik yolla çözümüne öncelik verilmiştir. Örneğin, Dışişleri Bakanı yardımcısı Azerbaycan Dışişleri Bakanı ile iletişime geçerek her iki tarafı çatışmayı durdurmayı sorunları çözmek için diplomatik yollara başvurmaya çağırmıştır.¹⁹⁵

2.4.6. Gürcistan

Gürcistan ve Azerbaycan arasındaki ilişkiler gerek birinci bağımsızlık (1918-1920) gerekse ikinci bağımsızlık (1991 sonrası) iyi komşuluk, iş birliği ve dostluk ekseninde gelişmiştir. Azerbaycan ve Ermenistan arasında yaşanan savaş boyunca Gürcistan, sorunun silah kullanmadan barışçıl yoldan çözülmesini desteklemiştir. Bunun temel nedenleri; 1) Gürcistan'ın Rusya yörüngesinden çıkma çabalarıyla Azerbaycan'ın izlediği politikaların örtüşmesi 2) Azerbaycan'ın önemli bölgesel aktör olması 3) Gürcistan'da 400-500 bin arası değişen Azerbaycan Türk nüfusu¹⁹⁶ 4) Gürcistan'ın kendisinin toprak bütünlüğü ilkesini ihlalinden muzdarip olması. Bu hususlar, Gürcistan'ın dış politikasında Azerbaycan ve Türkiye ili ilişkileri ön plana çıkarmıştır.

Son yıllarda Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan arasında geliştirilen iş birliği bölgede her üç devletin stratejik çıkarlarına uygun gelmektedir. İkinci Karabağ Savaşı boyunca Gürcistan'ın tutumu bazı kesimler tarafından pasif olarak nitelense de, genel olarak bakıldığında Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünden yana olduğunu tekrar etmesi, sınırların ve geçişlerin güvenlik bakımından kontrol altında tutması olumlu bir hal olarak değerlendirilebilir. İkinci Karabağ Savaşı boyunca Gürcistan'ın izlediği denge politikası karşılıklı anlaşma ve bölgedeki istikrarın bozulmaması için diplomatik yollara

---

¹⁹⁴Hacı Mehmet Boyraz, Oğuz Güngörmez, “Karabağ Zaferinin Anatomisi”, [karabagzaferininanatomisi.avrupaaraştırmalarinahaci.mehmet.boyraz.oğuzgüngörmez|seta\(setav.org\)](http://karabagzaferininanatomisi.avrupaaraştırmalarinahaci.mehmet.boyraz.oğuzgüngörmez|seta(setav.org)), Erişim Tarihi: 09.04.2022.

¹⁹⁵ İkinci Karabağ Savaşı, <https://www.virtualkarabakh.az/tr/post-item/52/2871/ikinci-karabag-savasi.html>, (Erişim Tarihi: 05.04.2023).

¹⁹⁶ Bkz: Ayşegül Aydıngün, Ali Asker, “Gürcistan: De Jure Üniter, De Facto Parçalı”, İçinde: *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Azerbaycan, Gürcistan ve Ukrayna*, (Edit: İsmail Aydıngün-Çiğdem Balım) Atatürk Kültür Merkezi 2012 (ss. 117-208); Ali Asker, Öğütçü Özge Nur, “Borçalı Türkleri: İslam, Mezhep ve Din Temelli Sorunlar”, İçinde: *Gürcistan'daki Müslüman Topluluklar: Azınlık Hakları, Kimlik, Siyaset* (Editörler: Ayşegül Aydıngün, Ali Asker, Aslan Yavuz Şir), AVİM Yay., Terazi Yayıncılık, Ankara, 2016 (ss. 219-244).

başvurulması yönünde olmuştur. Gürcistan Cumhurbaşkanı “Benim tutumum toprak bütünlüğü ilkesine dayanır, yani Dağlık Karabağ Azerbaycan Cumhuriyeti’nin egemenlik alanındadır ve hiçbir şey bunu değiştirmeyecektir” sözleriyle ülkesinin ve hükûmetinin bakış açısını bu yönde sergilemiştir. Gürcistan savaş boyunca topraklarının üzerinden kara yollarını ve hava sahasını Ermenistan’a silah taşınmasını engellemiştir.¹⁹⁷

İkinci Karabağ Savaş’ında Ermenistan’ın yenilmesi ve savaş sonrası dönemde bölgesel iş birliğine katılması ihtimalleri Gürcistan’ın öneminin azaldığına dair söylentileri de beraberinde getirmiştir. Fakat bu söylentiler esaslı eleştiriye tabi tutulabilir. Nitekim 1) Ermenistan, iş birliği açısından asla güvenli ortak değildir ve olamaz. 2) Azerbaycan-Gürcistan-Türkiye arasında son derece önemli stratejik projeler uygulanmaya devam etmektedir. Bu projelerin kesintiye uğraması gerek ekonomik gerekse siyasi ve stratejik açıdan bahsi geçen devletlerin çıkarlarına aykırıdır.

2.4.7. Birleşmiş Milletler

Daha önce de vurgulandığı üzere, Dağlık Karabağ bölgesi dışındaki toprakların Ermeni ordusu tarafından peş peşe işgal edilmesiyle BM Güvenlik Konseyi tarafından işgalle ilgili kararlar alınmıştır. Bunlar 822, 853, 874, 884 sayılı kararlardır. Bu kararlar sırasıyla şu şekilde alınmıştır:

1) Ermenistan ordusu tarafından Kelbecer’in işgal edilmesi üzerine, üzerine 30 Nisan 1993’te BM GK 822 No’lu karar almıştır.

2) Ermenistan ordusu tarafından Ağdam şehrinin işgal edilmesi üzerine BM GK 29 Temmuz 1993’te 853 no’lu karar almıştır.

3) Ermenistan ordusu tarafından Fuzuli, Cebrail ve Kubatlı ilçelerinin işgali üzerine 14 Ekim 1993 tarihinde 874 no’lu karar alınmıştır.

---

¹⁹⁷ İkinci Karabağ Savaşı, <https://www.virtualkarabakh.az/tr/post-item/52/2871/ikinci-karabag-savasi.html>, (Erişim Tarihi: 05.04.2023).

4) Ermenistan ordusu tarafından Zengilan ilçesinin işgal edilmesi üzerine işgal BM Güvenlik Konseyi 12 Kasım 1993'te 884 no'lu karar almıştır.¹⁹⁸

İkinci Karabağ Savaşı sırasında BM geleneksel tavrını sürdürerek sorunun barışçıl yoldan çözümünü istemiştir.

BM GK kararları işlevsellikten yoksun olduğu gibi hiçbir zaman uygulanmamıştır. İkinci Karabağ Savaşı sırasında BM geleneksel tutumunu sürdürerek, çatışmanın sonlandırılması ve tarafların müzakere masasına oturmaları yönünde çağırıda bulunmuştur. Bu tutum sadece BM Güvenlik Konseyi'ne özgü değildir; NATO ve AGİT de benzeri açıklamalarda bulunmuşlardır:

BM Genel Sekreteri Antonio Guterres, BMGK ve Avrupa Konseyi Başkanı Charles Michel ise çatışmaları durdurması için AGİT'İ çağırmıştır. Kapalı konsey toplantısı ardından güç kullanımını kınamış, ayrıca çatışmaların derhal durması gerektiğini söylemiş, AGİT başta olmak üzere herhangi bir şart olmadan iş birliği yapılması gerektiğini belirtmiştir. BM Genel Sekreteri Antonio Guterres ve NATO Genel Sekreteri Jens Stoltenberg, 18 Ekim 2020 tarihinde insani ateşkese saygı göstermeye davet etmiş ve sivillere yönelik saldırılarda her iki ülkeyi de kınamıştır.¹⁹⁹

Halbuki, somut olayda saldıran taraf Ermenistan, kendi ülkesini savunan taraf ise Azerbaycan olmuştur. Yine savaş sırasında sivillere ateş eden, füze fırlatan, yasak silahlar kullanan taraf da Ermenistan olmuştur. Ermenistan işgal güçleri son çare olarak Karabağ'daki çok kıymetli ormanları ateşe vermişlerdir. Ermenistan'ın ayrıca işgal altında bulundukları bölgelerde otuz yıl boyunca toprak ve bitki örtüsüne zarar verdiği tespit edilmiştir. Dolayısıyla, Ermenistan önceler de olduğu gibi İkinci Karabağ Savaşı boyunca savaş hukuku ve insancıl hukuk normlarını açık şekilde ihlal etmiştir.²⁰⁰ belirtmiştir. Ermenistan'ın otuz yıl süren işgal süresi boyunca Azerbaycan ekonomisine verilen zararın 400 milyar dolara yakın olduğu öne sürülmektedir.²⁰¹

---

¹⁹⁸ Bkz: Musa Qasımlı, *Azerbaycan, Ermenistan ve Türkiye: Gerçek Tarih Arayışı (1920-1994)*, (Çeviren: Ali Asker, Nurlana Mustafayeva), Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara, 2019, s. 604-614.

¹⁹⁹Selman Ögüt, Rümeyza Ülkü, "Türkiye'nin II. Karabağ Savaşı'ndaki Rolünün Uluslararası Hukuk Açısından Değerlendirilmesi", *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 2023, (ss.310-325), s.314.

²⁰⁰ Bkz: Esmâ Özdaşlı, "İkinci Karabağ Savaşında Ermenilerin Sivillere Saldırıların Uluslararası İnsancıl Hukuk Açısından Değerlendirmesi", *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 2021, (ss. 51-83).

²⁰¹ Hacı Mehmet Boyraz, Yunus Mazi, "Avrupa'nın Dağlık Karabağ Tutumu", 04.12.2020, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/avrupa-nin-daglik-karabag-tutumu/2065476>, (Erişim Tarihi: 06.01.2023).

Çatışmanın başladığı ilk günden itibaren Azerbaycan hükûmeti BM Güvenlik Konseyine başvuruda bulunarak saldırganın durdurulmasını talep etmiştir. Azerbaycan Cumhuriyeti Ermenistan'dan uluslararası hukuk normları doğrultusunda işgal ettiği topraklardan geri çekilmesini istemiştir. Ermenistan ise tam tersi, Azerbaycan'ın diğer bölgelerine yönelik işgal saldırılarında bulunmuştur. İkinci Karabağ zaferinde Azerbaycan ordusu büyük bir başarıyla işgal kuvvetlerini topraklarından atmıştır Ermenistan'ın saldırılarını önlemek amacıyla savunmada bulunan meşru-i müdafaa hakkını; “*BM Antlaşması'nın 51. maddesi kapsamında değerlendirilmekte ve bu hakkın bütün işgal altındaki toprakların kurtarılmasına kadar devam edebileceği hukuka uygun kabul edilmektedir.*”²⁰² Uluslararası kuruluşların da bu işgali görmezden gelmesi Azerbaycan'ın elinde tek seçenek bırakmıştır: Egemen bir devlet olarak silahlı yolla ülkesinin toprak bütünlüğünü tesis etmek. Böylelikle, Azerbaycan BM Güvenlik Konseyi kararlarını kendisi yerine getirerek işgali sonlandırmıştır.²⁰³

2.4.8. Avrupa Birliği

1992'de olan çatışmaları durdurmak amacıyla ve taraflar arası arabuluculuğu sağlamak için Rusya Fransa Amerika Birleşik Devletleri'nin eş başkanlığını üstlendiği AGİT Minsk grubu arabuluculuk konusunda pasif kalmış ve geçen 27 sene boyunca etkin bir faaliyette bulunamamıştır. Avrupa Birliği tarafından eylem planı Avrupa Birliği kapsamında bölgesel çatışmaların son bulması amacıyla imzalanmıştır. Eylem planı Avrupa Birliği'nin özel olarak atadığı temsilcilerinin yürütmeleri ile bir çözüme kavuşturulması amacıyla oluşturulmuştur. Bu da Avrupa Birliği'nin bu bölgeye verdiği önemi vurgulamaktadır fakat daha sonraları somut bir sessizliğe bürünmüş ve AGİT Minsk grubunun çalışmalarına destek vermek dışında başka bir faaliyette bulunmamıştır.²⁰⁴

---

²⁰² Günel Chalabizada, “Ermenistan'ın İkinci Karabağ Savaşı Sırasında Gerçekleştirdiği Uluslararası Silahlı Çatışmalar Hukuku İhlalleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 128 Sayı: 252, 2021, (ss.133-152), s.137

²⁰³ Ramilə Dadaşova, “BMT Təhlükəsizlik Şurasının ‘Dağlıq Qarabağ Münaqişəsinə Dair’ Qətnamələrinin Azərbaycan Respublikası Tərəfindən İcra Edilməsi və Nəticələri”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 11, 1, 2022, (ss.17-38), s. 35.

²⁰⁴ İlhan Aras, “Avrupa Birliği'nin Dağlık Karabağ Sorunundaki Rolü”, *Avrasya Etüdləri*, 51, 2017, (ss.95-122), s.102.

İkinci Karabağ Savaşı patlak verdiğinde Avrupa Birliği Başkanı arabuluculuk faaliyetlerini üstlenebileceğini ifade etmiştir. Avrupa Birliği ülkelerinin çoğu Karabağ'ın Azerbaycan'a ait olduğu Ermenistan'ın hukuka aykırı hareket ettiğini göz önünde bulundurularak ortak kanıya sahip oldukları için 44 günlük savaş boyunca pasif bir duruş sergilemişlerdir. Avrupa ülkelerinden sadece Fransa AGİT Minsk grubu içinde bulunduğu pozisyonda olduğu için ve Fransız, Ermeni dostluğu adı altında aktif bir rol üstlenmek istemiş fakat Azerbaycan'ın zaferinden sonra Dağlık Karabağ topraklarının Azerbaycan'a ait olduğunu kabul etmiştir.²⁰⁵

2.4.9. İslam İşbirliği Teşkilatı

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İslam İşbirliği Örgütü'ne üye olduğu dönem siyasi istikrarsızlık ve Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı toprak iddiaları ve akabinde işgal sürecinin filizlendiği dönemdir. Bu süreçte Azerbaycan topraklarının yüzde %20'si Ermenistan silahlı kuvvetleri tarafından işgal edilmiş ve Yukarı Karabağ sorununu uluslararası bir boyuta taşımıştır.

Örgüt ilk başta Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü korumak ve Karabağ sorununu yerinde tespit etmek amacıyla Mart 1992 yılında Bakü'ye bir ekip göndermiş, 31 Mart 1992 yılında Dağlık Karabağ sorununun barışçıl yolla Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü çerçevesinde çözülmesini öneren beyanatları vermişlerdir. İslam İşbirliği Örgütü'nün Azerbaycan Cumhuriyeti ile işbirliği 1993 senesinde daha da artmıştır. Dönemin Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev ile örgütün genel sekreteri arasında yapılan görüşmeler Karabağ sorununun Birleşmiş Milletler Teşkilatı (BMT) vasıtasıyla oluşturulan Dünya Sorunları Listesine eklenmesini sağlamıştır.²⁰⁶ 1993 yılında Pakistan'ın Karaçi şehrinde gerçekleşen dışişleri bakanları 21. toplantısı incelendiğinde, oturumun Pakistan tarafından yürütülmesi ve Türkiye ile birlikte Azerbaycan yanlısı tutum sergilemesiyle dostluk ve İslami kimliğin öne çıktığı gözlemlenmiştir.²⁰⁷

---

²⁰⁵ Hacı Mehmet Boyraz, Yunus Mazı, (Erişim Tarihi: 06.01.2023).

²⁰⁶ Süleyman Sırrı Terzioğlu, *Bir Uluslararası Hukuk Kişisi Olarak İslâm İşbirliği Teşkilâtı*, Adalet Yayınevi, Ankara, 2013, s. 177-178.

²⁰⁷ Elçin Əhmədov, *Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü: təhlili xronika: 1987-2011*, Letterpress, Bakı 2012, s. 860.

13-15 Aralık 1994 yılında Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in örgütün Casablanca şehirde yapılan 7. Zirve görüşmelerine katılmış ve İslam ülkelerinin devlet başkanlarını Karabağ sorunuyla ilgili bilgilendirmiş, sonuçta Karabağ topraklarının Azerbaycan'a ait olmasıyla ilgili beyanat yayımlanmıştır. 1995 yılında Konakri ve 1996 yılında Cakarta'da yapılan Dışişleri Bakanları Olağan toplantılarında Ermenistan'ın işgalci planları kesinlikle kınanmış, verilen kararlarda Ermenistan askeri güçlerinin işgal etmiş olduğu Azerbaycan topraklarından tez bir zamanda çekilmesi ve Azerbaycan toprak bütünlüğüne saygılı davranılması talebinde bulunmuştur.²⁰⁸

Aralık 1996'da Jakarta'da yapılan İslam Ülkeleri Dışişleri Bakanlarının 24.Konferansı ve aralık 1997'de Tahran'da yapılan 8.İslam Zirve Konferansı'nda ilk defa, siyasi kararın ismi değiştirilerek daha etkin hale getirilmesi ve "Ermenistan'ın Azerbaycan'a saldırısı hakkında" başlığıyla kabul edilmesi bu konuda Azerbaycan'ın haklı konumunun uluslararası kamuoyuna aktarılmasında önemli rol oynadı. 8 Aralık 1997'de Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev, 8.İslam Zirve Konferansı'na katılmak için Tahran'ı ziyaret etti. Ziyaret sırasında Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev İslam Konferansı Örgütü Genel Sekreteri Azeddine Laraki ile bir araya geldi. Görüşmede Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev 8.İslam Zirve Konferansı'nda Azerbaycan'ın sorunlarına ilişkin özel bir kararın alınacağından umutlu olduğunu bildirdi. Azeddine Laraki ise şunu bildirdi: "...Azerbaycan'ın karşılaştığı sorun, aynı şekilde, bizim sorunumuzdur. Herşeye katlanmak mümkün, fakat şiddet yoluyla toprağın işgali hazmedilemez. İnanın, İslam Konferansı Örgütü tamamen Sizden yanadır..."

Genel olarak İslam İşbirliği Teşkilatı'nın aldığı tüm karar ve belgeler her zaman Azerbaycan'ın lehine olmuştur. Bu prosedür İİT'nin tüm toplantılarında devam etmiş bazen yeni kararlar alınmış bazen de eski kararlar yeniden teyit edilmiştir. Son yıllarda Azerbaycan ve İİT arasındaki ilişkiler yeni bir aşamaya girmiştir. İlk aşama daha çok siyasi belge ve kararların çıkarılmasında daha çok destek toplayarak Karabağ sorununu dünya kamuoyuna duyurmaktan ibaret olmuştur. İkinci aşama ise daha çok "Hocalı'ya Adalet" kampanyası çerçevesinde oluşmuştur. Sonuç olarak İİT'ye üye devletler Azerbaycan'ın haklı davasında taraftar olarak adil bir şekilde toprak bütünlüğü çerçevesinde destek vererek İslam dayanışmasına sadık kalmıştır.²⁰⁹ İkinci Karabağ Savaşı sırasında İslam İşbirliği Teşkilatı Ermenistan'ın işgalci tutumunu, bunun yanı sıra savaş sırasında Ermenistan'ın sivil yerleşim birimlerine yaptığı saldırıları kınamıştır.²¹⁰

---

²⁰⁸ Elvin Mehdiyev, Azərbaycanın İslam ölkələri ilə iqtisadi əməkdaşlığının inkişaf perspektivləri, (Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Yüksək lisans tezi), Bakı 2016, s. 43-45.

²⁰⁹ Elçin Əhmədov, s.873-874.

²¹⁰ Azərbaycan və İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı, <https://azerbaijan.az/related-information/195> (Erişim tarihi: 12.12.2022)

2.4.10. Türk Devletleri Teşkilatı

Türk Devletleri Teşkilatı İkinci Dağlık Karabağ Savaşı sırasında Türk Konseyi olarak anılmaktaydı, konsey bu süreçte Azerbaycan'ın desteğini sağlam bir şekilde sergilemiştir. Bu bağlamda, 28 Eylül 2020 tarihinde Konseyin yaptığı açıklamada, “Azerbaycan'ın egemenliği ve toprak bütünlüğünün altı çizilerek sorunun ivedilikle çözülmesi gerektiğine” vurgu yapılmıştır. Bunun dışında “1993 yılında kabul edilen BM Güvenlik Konseyi kararlarının, Ermenistan silahlı kuvvetlerini Azerbaycan Cumhuriyeti'nin işgal altındaki tüm topraklarından derhal, koşulsuz ve tam olarak çekilmeye çağırıldığı” da belirtilmiştir.”²¹¹

Türk Konseyi'nin desteği bölgesel güç dengesi açısından ve üye olan devletlerin daha sonra temelleri atılacak olan Türk Devletleri Teşkilatı için önemli bir adım olmuştur. Türk Konseyi üye ülkeleri İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'nda Azerbaycan'ın yanında olduklarını ve arabuluculuk tekliflerini ifade etmeleri önemlidir; fakat Türkiye dışındaki üye devletlerden somut bir yardım gelmemiştir. Desteklerin sadece sözde kalmasının sebebinin bölgede güçlü hakimiyete sahip olan Rusya'nın etkisi olduğu yüksek ihtimallerden biridir.

İkinci Karabağ Savaşı sırasında Türk cumhuriyetlerinin kısıp kalmış itirazlarını Türk Konseyi doldurmuştur. Karabağ zaferinin ardından konseyin adı değiştirilirken, çok önemli açıklamalara ve etkinliklere imza atılmıştır. Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'e Türk Konseyi adına “Türk Dünyası Ali Nişanı”nı Cumhurbaşkanı Erdoğan tarafından takdim edilmiştir. Bu nişan, Türk Devletleri Teşkilatı tarafından takdim edilen kurumsal nitelikli bir ödül olduğu için aynı zamanda örgütün bu konudaki politikasının bir göstergesi olarak da kabul edilmelidir.²¹²

---

²¹¹ Ali Gök, “Türk Devletleri Teşkilatı ve Dağlık Karabağ Zaferinin Yarattığı Fırsatlar”, *Güvenlik Strateji Dergisi* 2022, *TDT Özel Sayısı*, (ss.109-145) s. 130.

²¹² Bkz: Ali Asker, Sedanur Şeyban, “İkili ve Çok Taraflı İlişkiler Ekseninde Türk Devletlerinin 2020 Karabağ Savaşına İlişkin Tutumu”, İçinde: *2020 Karabağ Savaşı (İlham Aliyev: Karabağ Azerbaycan'dır!)*, (Editör: Ali Samir Merdan), Nobel Yayınları, Ankara, 2021, (ss.303-324).

3. SAVAŞ SONRASI DÖNEMDE YAŞANAN GELİŞMELER VE BARIŞ İNŞA SÜRECİ

3.1. Savaşın Sonlandırılması ve Üçlü Bildiri'nin İmzalanması

İkinci Karabağ Savaşı Azerbaycan, Ermenistan ve Rusya liderleri; tanınmayan Dağlık Karabağ Cumhuriyeti'nde ateşkes ilan edilmesiyle sonuçlanmıştır. Ateşkes, 10 Kasım 2020'de Rusya'nın arabuluculuğunda yapılan ve Rusya, Azerbaycan ve Ermenistan arasında yapılan Üçlü Bildiri'nin imzalanmasıyla yürürlüğe girmiştir.²¹³ Öncelikle şunu belirtelim ki bu bildiri bir ateşkes imzalanması olmakla birlikte savaşın sonlandırılmasını öngören bir anlaşmadır. Dolayısıyla, nihai bir barış anlaşması değildir, fakat metni itibarıyla, çatışmaları sona erdirmek bakımından kendine özgü önemi haiz bir belgedir. Antlaşma aşağıdaki maddeleri içermektedir.

1. Dağlık Karabağ bölgesinde bulunan ihtilafli alanlarda tam bir ateşkesin sağlanması ve tüm çatışmalara son verilmesi 10 Kasım 2020 Moskova saatiyle gece yarısı 12'den itibaren geçerli olacak şekilde kararlaştırıldı. Bundan böyle "Taraflar" olarak anılacak olan Azerbaycan Cumhuriyeti ve Ermenistan Cumhuriyeti buldukları mevcut konumlarında kalacaktır.
2. Ağdam bölgesi ve Ermenistan Cumhuriyetinin Azerbaycan Cumhuriyetinin Gazah bölgesinde elinde bulundurduğu araziler 20.11.2020 tarihine kadar Azerbaycan Cumhuriyetine iade edilecektir. (Kremlinin internet sayfasında yayımlanan metinde Gazah bölgesi sonradan kaldırılmıştır. Güncel metinde, Ağdam bölgesinin 20.11.2020 tarihine kadar Azerbaycan Cumhuriyeti'ne iade edileceği belirtilmektedir.)
3. Dağlık Karabağ'daki cephe hattı boyunca ve Laçın koridoru boyunca, hafif silahlı 1.960 asker, 90 zırhlı personel taşıyıcı, 380 otomobil ve özel araçtan oluşan Rusya Federasyonu barış gücü konuşlandırılacaktır.
4. Rusya Federasyonu barış gücü, Ermenistan silahlı kuvvetlerinin çekilmesine paralel olarak konuşlandırılacaktır. Rusya Federasyonu barış gücünün görev süresi 5 yıl olup Taraflardan hiçbiri bu hükmün yürürlüğünün sona ermesinden 6 ay önce beyanda bulunmazsa sonraki 5 yıllık dönemler için de devam edecektir.
5. Tarafların ateşkes şartlarını yerine getirip getirmediğinin daha etkin bir şekilde izlenebilmesi ve ateşkesi denetlemek için ateşkes kontrol merkezi kurulacaktır.
6. Ermenistan Cumhuriyeti, Kelbecer bölgesini 15 Kasım 2020'ye, Laçın bölgesini 01.12.2020'ye kadar Azerbaycan Cumhuriyeti'ne iade edecektir. Dağlık Karabağ ile Ermenistan'ın bağlantısını sağlayacak ve aynı zamanda Şuşa şehrini etkilemeyecek olan Laçın koridoru (5 kilometre genişliğinde) Rusya Federasyonu barış gücünün kontrolünde olacaktır. Tarafların anlaşmaları üzerine Dağlık Karabağ ve Ermenistan arasındaki bağlantıyı sağlayacak Laçın koridorunun yeni güzergâh inşaat planı önümüzdeki üç yıl içinde oluşturulacak ve daha sonra bu güzergâhın korunması için Rus barış gücü bölgeye

²¹³ Azerbaijan, *BBC News*, 10.11.2020, <https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-54878139>. (Erişim Tarihi: 04.02.2023)

konuslandırılacaktır. Azerbaycan insanların, araçların ve kargoların Laçin koridoru boyunca her iki yönde seyahat güvenliğini garanti etmektedir.

7. Yerinden edilmiş kişiler ve sığınmacılar, Dağlık Karabağ topraklarına ve çevredeki bölgelere BM Mülteciler Yüksek Komiserliği'nin kontrolü altında dönecektir.
8. Taraflar savaş esirleri, rehinelere, diğer tutukluları ve cenazelerin değişimini gerçekleştirecektir.
9. Bölgedeki tüm ekonomi ve ulaşım bağlantıları üzerindeki engeller kaldırılacaktır. Ermenistan Cumhuriyeti insanların, araçların ve kargoların her iki yönde sorunsuz şekilde seyahat etmesinin organizasyonu amacıyla Azerbaycan Cumhuriyeti'nin batı bölgeleri ile Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti arasındaki ulaşımın güvenliğini garanti etmektedir. Ulaşımın kontrolü, Rusya Federal Güvenlik Servisi'nin (FSB) Sınır Birimi unsurları tarafından gerçekleştirilecektir. Tarafların anlaşması üzerine Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'ni Azerbaycan'ın batı bölgelerine bağlayan yeni bir ulaşım bağlantısı inşa edilecektir.²¹⁴

Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev anlaşmayı bir zafer olarak nitelendirirken, Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan mevcut duruma göre anlaşmaya zorlandığını iddia etse de Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin, üzerinde anlaşmaya varılan hükümlerin “*Dağlık Karabağ krizine adil, uzun vadeli ve geniş çaplı bir çözüm için gerekli koşulları yaratacağını*” söylemiştir.²¹⁵

Antlaşma, Azerbaycan ordusunun Karabağ'ın tamamını işgalden kurtarmaya bir adım kala imzalanmıştır. Bu yüzden işgal sürecinin sona erdirilmesinin tamamlanmadığı konusunda bir nebze “hayal kırıklığı” şeklinde de yorumlanmıştır. Fakat Azerbaycan'da halkın sokaklara dökülmesi, zafer kutlaması yapması, Ermenistan toplumunda ağır bir hüznün ve protestoların yaşanması, ayrıca Ermenistan'ın bu yenilgiyi kabul etmesi ve savaştan arta kalan ordusunu geri çekme yönünde Azerbaycan tarafının artlarını kabul etmesi, İkinci Karabağ Savaşı'nın Azerbaycan'ın zaferiyle sonuçlandığını ortaya koymasından son derece önemlidir. Nitekim antlaşma, 10 Kasım Moskova saatiyle gece yarısından itibaren çatışma bölgesinde tam bir ateşkes ve askeri operasyonların durdurulmasını sağlamış, Azerbaycan ve Ermeni birlikleri bu doğrultuda pozisyonlarını almışlardır. Rus Barış Gücü'nün bölgeye intikali hemen başlamış olup, 1960 Barış Gücü askeri, 90 zırhlı personel taşıyıcı, 380 araç ve özel ekipman bölgeye yerleştirilmiştir. Antlaşma sonucunda ateşkes rejimine uyulup uyulmadığını izlemek için Ağdam'da Türkiye Cumhuriyeti ve Rusya Federasyonu subaylarından oluşan özel

---

²¹⁴ Ferhat Aznevi, *Hukuksal Boyutuyla Türkiye ve Azerbaycan'ın Ortak “Ermeni Sorunu” Yukarı Karabağ ve 10 Kasım 2020 Ateşkes Antlaşması*, Türkiye Barolar Birliği, Ankara, 2021, s.107-108.

²¹⁵ Firuz Bağirov, “Rusya siyasetinin konseptual və praktik komponentləri”, <https://ordu.az/az/news/178133/rusiya-ve-sulhmeramli-emeliyyatlar--rusiya-siyasetinin-konseptual-ve-pratik-komponentleri-i-yazi>, 27.11.2020, (Erişim tarihi: 28.11.2022).

bir kontrol merkezinin kurulması sürecin en önemli mutabakatı olarak değerlendirilebilir. Bilindiği üzere 1992-1994 Karabağ savaşı sonucunda Ermenistan bölgede, sadece Azerbaycan'ın bir parçası olan Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'ne değil, aynı zamanda Azerbaycan Cumhuriyeti'ne bağlı yedi bölgeyi de işgal etmiştir. Antlaşmaya göre, Ermenistan'ın önceki dönemlerde işgal ettiği ve terk etmesi gerekenden daha fazla bölgeyi Azerbaycan'a terk etmesi gerekiyordu. Ayrıca, Hadrut ve Hocavend bölgelerinin bir parçası olan Şuşa şehri de dahil olmak üzere 27 Eylül'e kadar geri alınan bölgeler Bakü'nün kontrolüne geçecektir. 15 Kasım'da Kelbecer ilçesi, 20 Kasım'da Ağdam ilçesi ve Gazah ilçesi köyleri, 1 Aralık Laçın ilçesi Azerbaycan tarafından geri alınacaktır. Dağlık Karabağ ile Ermenistan ilişkileri sağlanacak, ancak Ermeniler Şuşa şehrine girmeden 5 km genişliğindeki Laçın Koridoru'nu kullanabilecekler.²¹⁶ Antlaşma, bölgedeki tüm ekonomik ve ulaşım bağlantılarının kurulmasını, Ermenistan, Rusya Barış Gücü tarafından kontrol edilecek olan Azerbaycan'ın batı illeri ile Nahçıvan Cumhuriyeti arasındaki ulaşım bağlantısının sağlanmasını öngörüyordu.

Türkiye, askeri operasyonların başlamasından bu yana Azerbaycan'a her zaman aktif askeri ve teknik destek sağlamıştır. Diplomatik düzeyde, Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan yapmış olduğu tüm açıklamalarda Azerbaycan topraklarının dokunulmazlık hakkını kararlıkla savunmuştur. Üçlü Bildiri'nin imzalanmasının ardından pek çok uzman, antlaşmanın bazı hükümlerinin uygulanmasının ileride belli başlı sıkıntılar doğuracağına dikkat çekmişlerdir. Bu sorunlardan en önemlisi Rus Barış Gücünün kontrolünde olan Laçın Koridoru'ndan Azerbaycan'a Ermeni silahlarının ve çatışma unsurlarının geçebileceğine dikkat çekmişlerdir. Sonuçları bir bütün olarak ele aldığımızda, ayrıca Üçlü Bildiri'nin imzalanmasının ardından bölgeden yaşanan gelişmeler ve Azerbaycan güçlerinin kararlı duruşu, Ermenilerin yeni bir saldırıda bulunacağı ihtimalinin olmadığını doğrulamıştır. Bu yüzden, Üçlü Bildiri'nin Azerbaycan'ın ulusal ve güvenlik çıkarlarına uygun gelen bir belge olduğu şüphe doğurmamaktadır. Rus Barış Gücü'nün bölgeye intikal etmesi konusunda farklı yorumların yapılması, bu gücün ne kadar kalıcı olacağı, ayrıca Güney Kafkasya'da Rus etkisini ne düzeyde artıracığına ilişkin sorular nihai barış anlaşmasının imzalanmasına

---

²¹⁶ А. Юранец, “Мы настроены на результат: Путин, Алиев и Пашинян встретились в Москве”, 11.01. 2021, газета.ru, https://www.gazeta.ru/politics/2021/01/11_a_13432358.shtml (Erişim tarihi: 12.12.2022).

durumun hala hassas olduğunun bir göstergesidir.

Üçlü Bildiri'nin imzalanmasının hemen ardından Azerbaycan sınır hattı üzerinde mutabakat sağlanması gerektiğini vurgulayarak, yasal şekilde var olan sınırların güvenliğini tesis etme girişimlerinde bulunmuştur.

30 yıllık işgal döneminde işgal altındaki Azerbaycan topraklarını kullanmaya alışan sınırdaki Ermeni köyleri, savaş sonrası dönemde bu imkândan yoksun kalınca, "topraklarının Azerbaycan tarafından işgal edildiğini" iddia etmeye başladılar. Bu şekilde başlarda sınırları kabul etmesi Ermenistan için sancılı başladı. Bazı sınır bölgelerinde Ermenistan ordusu sınırlarına çekilmeyince, Azerbaycan ordusu silahlı çatışmanın yaşanmadığı fiziki müdahale ile kendi sınırlarına ulaşmak zorunda kalmıştır.²¹⁷

Azerbaycan topraklarını geri aldıktan sonra hemen altyapı projelerine başlamıştır. Bu projeler arasında bölgede otomobil yolları ve en az iki havalimanı inşa edilmesi, ayrıca önce Nahçıvan'a sonra ise Türkiye'ye yolların açılması planlanmıştır. Azerbaycan hızla Laçın Koridoru'na alternatif bir yol inşa ettikten sonra, Laçın bölgesi 2021 yılı ağustos ayında Azerbaycan'ın tam kontrolüne girmiştir. Bununla 10 Kasım Bildirisi'nde öngörülen bir başka hüküm de yerine getirilmiş bulunmaktadır.²¹⁸

3.2. Savaş Sonuçlarının Azerbaycan Üzerinde Etkisi

Topraklarının yüzde yirmisi işgal edilen Azerbaycan, yaklaşık 30 yıl sonra 44 Günlük Vatan Savaşı ile toprak bütünlüğünü ve bu bölgedeki tarihi varlığını yeniden tesis etmiştir. Bu savaş, bölgedeki güçler dengesini ve jeopolitik durumu kökten değiştirmiş, Azerbaycan, Güney Kafkasya bölgesinde yeni gerçekleri dikte eden bir taraf haline geldi. İlham Aliyev, Dağlık Karabağ kavramının ve statü meselesinin artık "tarih haline geldiğini" defalarca dile getirmiştir. Artık bundan sonra en iyi halde "Karabağ'ın dağlık bölgesi" veya "Karabağ'ın Ermeniler yaşayan iskân birimleri" vs. ifadeleri kullanılacaktır. Zaten, hukuksal anlamda da Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti 26 Kasım 1991'de özerkliği kaldırıldığı günden tarihe karışmıştır. İkinci Karabağ Savaşı sonrası oluşan duruma binaen söz geçen kavram fiili olarak da kullanımdan kalkmıştır.

---

²¹⁷ Cavid Veliyev, "Ermenistan-Azerbaycan İlişkilerinin Normalleşmesi: Engeller ve Fırsatlar, Kriter Dergi", *Kriter*, Sayı: 79, 2023, <https://kriterdergi.com/yazar/cavid-veliyev/ermenistan-azerbaycan-iliskilerinin-normallesmesi-engeller-ve-firsatlar>(Erişim Tarihi:02.05.2023).

²¹⁸ Prezident İlham Əliyev: Bu gün, avqustun 26-da biz- azərbaycanlılar Laçın şəhərinə qayıtmışıq, *Azer Taç*, 26.08.2022, <https://azertag.az/xeber/Prezident-Ilham-Aliyev-Bu-gun-avqustun-26-da-biz-azerbaycanlilar-Lachin-seherine-qayitmisik-2266604> (Erişim Tarihi: 24.06.2023).

Cumhurbaşkanı İlham Aliyev; “*Karabağ ve Doğu Zengezur ekonomik bölgelerini oluşturduk. Bu sebeple BM üye ülkelerini ve BM Sekreterliğini, topraklarımızdan bahsederken hukukten var olmayan, siyasi taraflı ve manipülatif isimlerin kullanılmasına izin vermemeye çağırıyorum.*”²¹⁹ diyerek Azerbaycan’ın bu konudaki hassasiyetini dile getirmiştir.

Birinci Karabağ Savaşı’nın Azerbaycan toplumu üzerinde psikolojik ve manevi sarsıntılar yarattığı sır değildir. Türkiye dışında, Azerbaycan’ın haklı davasını savunan hiçbir devlet olmadığı gibi, Azerbaycan uzun süre dünya kamuoyunda Ermeni diaspora ve lobisinin kara propagandasına maruz kalmıştır. Bu durum, Azerbaycan toplumunu yalnız psikolojisine itmiştir. İşgal altındaki Karabağ’da domuz ahırına dönüşen tarihi camilerin görüntüleri Azerbaycan halkını çileden çıkarmıştır. Fransa, ABD ve Rusya’dan gelen uluslararası arabulucular daha önce bu bölgelerde inceleme görevleri yürütmüş, ancak bu dini anıtların durumu konusunu hiçbir zaman gündeme getirmemişlerdir. İkinci Karabağ Savaşı’nın zaferle sonuçlanması Azerbaycan’ın maddi ve manevi kültür abidelerinin de kurtuluşu anlamına gelmektedir. Şuşa’nın kurtuluş günü Şuşa camisinde ezan okunup namaz kılınması, zaferin manevi havasını yansıtan son derece önemli bir ritüeldi.

İkinci Karabağ Savaşı’nın zaferle sonuçlanması Azerbaycan toplumunda ordunun itibarını halkın gözünde bir daha yükseltirken, dünya kamuoyunu da hayretler içinde bırakmıştır. 1994’ten beri devam eden ateşkes sürecinde Azerbaycan ordusu yüksek teknolojilerle donatılmış, askerinin savaş ve savunma yeteneğini yüksek tutulmuştur. Burada vurgulanması gereken önemli hususlardan biri de Türk ordusunun sürekli olarak eğitim ve savunma kabiliyetinin geliştirilmesi konusunda Azerbaycan ordusuna önemli destek sağlamasıdır. Savaş sırasında silahlı insansı hava araçlarının kullanılması Azerbaycan ordusunun galibiyetinde son derece önemli bir faktördür.

1990’ların başından beri güçlendirilmeye devam eden Azerbaycan ordusu son dönemde iyi eğitilmiş ve disiplinli, donanımlı, profesyonel bir düzeye getirilmiştir. İkinci Karabağ Savaşı’nda zafer kazanmadaki en önemli faktör, kuşkusuz Azerbaycan’ın askerî üstünlüğü olmuştur. Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki askerî

---

²¹⁹ İkinci Karabağ müharibesinin birinci dönümü: öten müddət ərzində nə dəyişib?, *BBC*,

27.09.2021, <https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-58685829>, (Erişim Tarihi: 05.05.2023).

güç ve silah sistemleri karşılaştırıldığı zaman bu üstünlük açıkça şekilde ortaya çıkmaktadır. ABD merkezli araştırma kuruluşu Global Fire Power'ın 2020 yılına ait, dünya orduları sıralamasında Azerbaycan 64, Ermenistan ise 100. sırada yer almıştır.²²⁰

Savaşta Türk İHA/SİHA'ların kullanımı Azerbaycan'a sadece askerî olarak değil, aynı zamanda psikolojik üstünlük sağlamış olup, Ermeni ordusunun direncini kırılması açısından son derece etkili olmuştur. Bu silahlar ayrıca Savaşta etkili şekilde kullanılan Türk SİHA'ları, uluslararası basında da büyük dikkat çekmiştir.²²¹

Savaş sonrası İngiliz basınında bu konuda yapılan bir yorumun son derece isabetli olduğunu vurgulamak gerekir. İngiliz basınına göre “*Kremlin, Ermenistan ile Azerbaycan arasında Dağlık Karabağ'daki 6 haftalık çatışmayı sona erdiren anlaşmayla Güney Kafkasya'da barışı sağlamış olabilir ancak savaşı Türkiye kazandı.*” Aynı yazıda, “*güçlü Türk siyasi desteği, son teknoloji insansız hava araçları ve deneyimli Türk askeri tavsiyelerinin dengeyi Azerbaycan lehine değiştirdiği*” vurgulanmıştır.²²²

İkinci Karabağ Savaş boyunca Türkiye devleti tarafından verilen siyasi, diplomatik ve askeri desteğin yanı sıra Türk halkı Azerbaycan Türklerinin yanında yer almış, savaşın gidişatını heyecanla izlemiştir; ev ve iş yerlerine Azerbaycan bayrağıyla donatılırken, Ermeni saldırılarını kınayan etkinlikler düzenlenmiş ve Azerbaycan'a insani yardım gönderilmiştir. Bu durum Türkiye'nin Azerbaycan'ın kelimenin gerçek anlamıyla müttefiki olduğunu bir kez daha doğrulamıştır.²²³

Zaferin, Azerbaycan açısından en büyük kazanımlarından biri de Türkiye ile zaten iyi olan ilişkilerin zirveye taşınması olmuştur. Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın Azerbaycan ziyaretleri (15-16 Haziran ve 26 Ekim 2021) ve bu esnada Şuşa Beyannamesi'nin imzalanması en önemli olaylar arasında yer almaktadır.

---

²²⁰ Hülya Kınık, “Karabağ Savaşı ile Yeniden Dirilen Azerbaycan: 2020”, Karadeniz: 2020 Gelişmeleri Işığında Bölgesel Değerlendirmeler, (Editör: Özgür Tüfekçi), Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon, 2021, (ss. 51-77), s. 65.

²²¹ Yukarı Karabağ'da 44 Günde Gelen Zafer: Türkiye-Azerbaycan Kardeşliğinin Nişanesi, Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı, Ankara. 2021, s. 59-60.

²²² Karabağ zaferini İngiliz basını böyle yorumladı: “Savaşın en büyük galibi Türkiye”, <https://www.takvim.com.tr/dunya/2020/11/11/karabag-zaferini-ingiliz-basini-boyle-yorumladi-savas-in-en-buyuk-galibi-turkiye>, 11.11.2020, (Erişim tarihi: 02.02.2023).

²²³ Fatih Erarslan, Fatma Nur Özdemir, s. 329.

Bu beyanname ile Azerbaycan ve Türkiye arasındaki ilişkiler stratejik ortaklıktan müttefiklik düzeyine yükselmiştir. Bu beyanname Azerbaycan ve Türkiye arasındaki siyasi, ekonomik, askeri ve kültürel ilişkilerin somut proje ve antlaşmalarla geliştirilmesine ivme kazandırmıştır.

Beynamede ikili ilişkilere yönelik hükümlerin askeri, güvenlik, siyasi, ekonomik, enerji, insani, kültürel ve medya gibi birçok alt başlıkta etki doğuracak şekilde çok boyutlu hükümler içerdiği görülmektedir. Temelde ise ortak çıkarların korunması amacıyla iki ülkenin siyasi, ekonomik, savunma, kültür, insani, sağlık, eğitim, sosyal, gençlik ve spor alanındaki imkân ve potansiyelin birleştirilmesi hedeflenmiştir. Askeri alandaki iş birliklerinde savunma yeteneklerinin güçlendirilmesi amacıyla ortak eğitim ve tatbikatların artırılması ve böylece iki silahlı kuvvetin birlikte çalışabilirliğinin artması öngörülmüştür... Beyannameye göre taraflardan birisine yönelik herhangi bir tehdit ya da saldırı söz konusu olması durumunda hızlı ve kararlı bir şekilde iki ülkenin birlikte hareket etmesi öngörülmüş özellikle de savunma sanayi alanında ortak üretim ve teknoloji paylaşımına vurgu yapılmıştır. İki ülke arasındaki bu ilişki sadece savaşa ya da tehlike zamanında birlikte hareket etmekle kalmamış herhangi bir tehdit bulunmasa bile iki ülkenin güvenlik konseylerinin milli güvenlikle ilgili konularda düzenli olarak toplantılar gerçekleştirmesi de öngörülmüştür. Ayrıca deniz, hava, uzay ve siber güvenlik ile medya alanında da iş birliği içinde olunması kararlaştırılmıştır.²²⁴

İki ülke arasında, özellikle Karabağ'ın yeniden inşasına dair bazı ikili antlaşmalar da imzalanmıştır. Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın bu ziyareti aynı zamanda bölgesel ve küresel aktörlere de birtakım mesajlar vermesi ve ilişkilerin üst düzeyde olduğunu nümayiş ettirmesi açısından önem taşımıştır. Bu ilişkilerden rahatsız olan kesimler Şuşa Beyannamesi'ni "Pan-Türkizmin belirtileri" şeklinde yorumlanmışlardır.²²⁵

Savaş sonuçlarının bir diğer etkisi Azerbaycan'ın galip bir devlet olarak masada güçlü taraf olarak kabul edilmesidir. Bu yüzden Azerbaycan, artık Karabağ'da herhangi bir şekilde özerklik veya başka bir statüsün söz konusu olmayacağını yüksek sesle dile getirmiştir. Rusya Devlet Başkanı'nın arabuluculuğunda, Azerbaycan Cumhurbaşkanı ve Ermenistan Başbakanı'nın katılımıyla 11 Ocak 2021'de Moskova'da ve 26 Kasım 2021'de Soçi'de üçlü toplantılar yapılmıştır. Gerek bu toplantılarda gerekse diğer görüşmelerde Azerbaycan Ermenistan'la bir barış antlaşmasının bir an önce imzalanması gerektiğine vurgu yaparak, bunun için gereken şartları da ileri sürmüştür. Cumhurbaşkanı İlham Aliyev Mart 2022'de AGİT Dönem Başkanı Zbigniew Rau'yla yaptığı görüşmede, "...Biz barışa doğru ilerlemeliyiz, mümkün olan en kısa sürede

---

²²⁴ Durdu Mehmet Özdemir, Gökmen Kantar, "Şuşa Beyannamesi'nin Önemi ve Olası Etkileri", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 12, Sayı: 2, 2023 (ss. 733-744), s. 739.

²²⁵ Yıldız Deveci Bozkuş, "Karabağ Savaşı Sonrası Türkiye-Azerbaycan-Ermenistan İlişkileri", *Journal of Balkan and Black Sea Studies*, Year: 5, Issue: 8, June 2022, (pp. 127-154), p. 136.

Ermenistan'la barış anlaşması imzalamalıyız. Azerbaycan, bunun için ana prensiplerini takdim etti”²²⁶

Söz konusu maddeler şunlardır:

1. Egemenliğe, toprak bütünlüğüne, uluslararası kabul görmüş sınırların dokunulmazlığına ve birbirlerinin siyasi bağımsızlığına saygının karşılıklı olarak tanınması,
2. Birbirlerine karşı toprak iddialarının bulunmadığının karşılıklı olarak teyidi ve gelecekte böyle bir iddiada bulunmamak için yasal olarak bağlayıcı yükümlülüklerin kabul edilmesi,
3. Devletler arası ilişkilerinde birbirlerinin güvenliğini zedelemekten hem siyasi bağımsızlığa hem de toprak bütünlüğüne karşı tehdit veya kuvvet kullanmaktan ve BM Şartı'nın Amaçlarına aykırı herhangi bir şekilde kullanmaktan kaçınma yükümlülüğü,
4. Ülkeler arasındaki sınırların belirlenmesi ve diplomatik ilişkilerin kurulması,
5. Ulaşım ve diğer iletişim engellerinin kaldırılması, uygun olduğu şekilde diğer iletişimlerin kurulması ve diğer karşılıklı çıkar alanlarında işbirliğinin kurulması.²²⁷

Azerbaycan tarafının, savaş sonrası yaptığı açıklamalarda sürekli olarak barış anlaşmasının imzalanması ve Zengezur Koridoru'nun bir an önce açılması talebinde ısrar etmesi İkinci Karabağ Savaşı'nda kazandığı galibiyetin olumlu bir etkisi olarak yorumlanabilir.

İkinci Karabağ Savaşı sonrası Azerbaycan'ın yürüttüğü dış politika ve diplomaside olumlu yönde yoğun bir trafik seyrettiği, ikili ilişkilerin karşılıklı çıkarların gözetilerek geliştirildiği gözlemlenmektedir. Bu anlamda İran ile ilişkilerin olumlu seyri de kayda değerdir. 27-28 Kasım 2021'de Aşkabat'ta düzenlenen Ekonomik İşbirliği Teşkilatı 15. Zirvesi çerçevesinde Azerbaycan ve İran devlet liderlerinin görüşmesi ikili ilişkilerin gelişmesine katkı sağlamıştır. Görüşmede, “Doğal gazın İran İslam Cumhuriyeti topraklarından geçiş koşullarını belirleyen Anlaşma” imzalanmıştır. 22 Aralık' 2021'de ise İran Dışişleri Bakanı Hüseyin Amir Abdullahyan ilk resmi ziyaretini Azerbaycan'a yapmıştır.²²⁸ Kazakistan ile ilişkiler karşılıklı saygı ve dostluk temelinde devam etmiştir. 21 Haziran 2021'de Kazakistan Başbakan Yardımcısı, Dışişleri Bakanı Muhtar Tleuberdi Azerbaycan'ı ziyaret etti. Kazakistan Ticaret ve Entegrasyon Bakanı

---

²²⁶ Ruslan Rehimov, “Aliyev: Mümkün olan en kısa sürede Ermenistan'la barış anlaşması imzalamalıyız”, *Anadolu Ajansı*, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/aliyev-mumkun-olan-en-kisa-surede-ermenistanla-baris-anlasmasi-imzalamaliyiz/2551234>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

²²⁷ Armen Mirzoyan, “Baku Announces Details of Peace Proposal to Armenia: No Future Territorial Claims”, *Hetq*, <https://hetq.am/en/article/142211>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

²²⁸ Ahmet Sapmaz, “Iran's Foreign Policy Towards Azerbaijan: The Decisiveness of the Second Karabakh War”, *SDE Akademi Dergisi*, 2022, (ss.12-43), s.30.

Bakhit Sultanov, 9 Eylül'de Bakü'de düzenlenen Devletler arası Karma Komisyonun 17. toplantısına katılmış. Türkmenistan ile ilişkiler 2021 yılında karşılıklı saygı temelinde devam etmiştir. Azerbaycan Dışişleri Bakanı Ceyhun Bayramov Türkmenistan'ı ziyaret etmiş ve 21 Ocak 2021'de Azerbaycan Cumhuriyeti Hükûmeti ile Türkmenistan Hükûmeti arasında Azerbaycan'ın hidrokarbon kaynaklarının ortak araştırılması, geliştirilmesi ve geliştirilmesi konusunda bir Hazar Denizi'ndeki Dostluk Sahası Ön Anlaşması tutanağı imzalanmıştır. İki ülke başkanlarının Ekonomik İşbirliği Teşkilatı 15. Zirvesi çerçevesinde Aşkabat'ta bir araya gelmesi ikili ilişkilerin gelişmesine katkı sağlamıştır.

İkinci Karabağ Savaşı ve bu savaşın zaferle sonuçlanması Azerbaycan'da milli şuurun ve milliyetçiliğin yükselişine de yol açmıştır. Özellikle, İran'ın Ermenistan'a verdiği desteğe karşı, Güney Azerbaycan Türklerinin protestoları bu anlamda kayda değerdir.

İkinci Karabağ Savaşı'nı Birinci Karabağ Savaşı'ndan ayıran önemli bir faktör geleneksel ve sosyal medyanın da mücadele içinde yaşanan olayları halka açık tutmasıdır. Özellikle İran'daki Azerbaycan Türkleri gelişmeleri yakından izleme fırsatına sahip olmuştur. Bu durum ise İran'ın Birinci Karabağ Savaşı'ndaki etkili durumunu İkinci Karabağ Savaşı'nda kırmıştır... İran'ın İkinci Karabağ Savaşı sırasında sessizliği İran'ın Türk vatandaşları tarafından sorgulanmıştır. İran'ın Türk vatandaşları, Azerbaycan ordusunun Dağlık Karabağ bölgesi ve çevre yedi vilayetin yaklaşık 30 yıldır süren işgaline son verme operasyonuna destek olarak Tahran, Tebriz, Erdebil, Urmiye ve diğer şehirlerde sokaklara dökülmüştür. Son vakada, Doğu Azerbaycan eyaletinin başkenti Tebriz halkı, sıkı güvenlik önlemlerine rağmen, 18 Ekim Pazar günü şehrin merkezinde toplanmış ve İran-Ermenistan arasında en önemli sınır kapısı olan Norduz'un kapatılmasını talep etmişlerdir. Azerbaycan ordusunun Dağlık Karabağ'ı kurtarma operasyonu, İran'daki Türkler arasında bir milliyetçilik ve kimlik duygusu geliştirmiştir.²²⁹

Azerbaycan Türklerinin bu tepkisi karşısında İran yönetimi sessiz kalmamış, savaşla ve Karabağ'la ilgili tutumuna düzeliş yapma gereksinimi duymuştur. Ayrıca, dünya kamuoyu Azerbaycan Türklüğünün 10 milyon değil, 50 milyon civarında olduğunu bariz şekilde görmüştür.

Zengin bir yapıya sahip olan Karabağ'ın Ermeni işgalinden kurtarılması bölgenin ana transit ülkesi olan Azerbaycan'a büyük avantaj sağlamıştır; bu durum ilerleyen dönemde ülkeyi doğu-batı ve kuzey-güney lojistik hatlarının geçiş noktası olarak, enerji gelirlerine bağımlılığının azaltabilecektir. İşgalde kurtarılan tarım

---

²²⁹ Raheb Mohammadi Ghanbarlou, "İkinci Karabağ Savaşı'nın Azerbaycan Türk Milliyetçiliğine Etkileri", *SDE Akademi Dergisi*, Cilt:2, Sayı: 5, Mayıs- Ağustos 2022, (ss. 12-39).

arazileri, ayrıca önceleri Ermenistan'ın işgalinde bulunan altın madenlerinin ülke ekonomisine katkı sağlayacağı kesindir.²³⁰

İkinci Karabağ Savaşı'nın Azerbaycan'ın zaferiyle sonuçlanması bölgede uzun süredir devam eden statükoyu temelden yıkmıştır. Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in "statükoyu cehenneme gönderdik" ifadesi artık bir daha geri dönmek şartıyla bu durumun ortadan kalktığını bir beyanıdır.

3.3. Savaş Sonuçlarının Ermenistan Üzerinde Etkisi

Savaşın sonlanmasının ardından Ermenistan'da yenilginin nedenleri üzerine tartışmalar başlatılmıştır. Karabağ klanı mensupları, Serj Sarkisyan ve R. Koçaryan, yenilgiden dolayı Başbakan Nikol Paşinyan'ı suçlamışlardır. Fakat bu yenilginin sebebi bir kişiye, yöneticiye veya kuruma bağlamak son derece yanlıştır. Ermenistan'ın İkinci Karabağ Savaş'ında yenilmesinin pek çok nedeni vardır:

1) Ermenistan yönetimi daha önce inşa ettiği istihdamla güvenmiştir ve bu istihdamlar istihkamlar Dağlık Karabağ bölgesinde inşa edilmiştir. Ermeni kurmaylarına göre Azerbaycan ordusu temas hattını kullansa bile, yüksek dağ silsilesini ve beton istihkamları geçemeyecektir.

2) Ermenistan tarafı Azerbaycan'ın asla savaşa girmeyeceğine inanıyordu; Azerbaycan bölgenin ve Avrupa'nın enerji güvenliğini hedefleyen projelerin riske düşme ihtimalini göze alamayacaktır.

3) Ermenistan önemsiz silahlarla silahlanmıştır. Bu silahlar Azerbaycan ordusunun yüksek teknolojilere sahip silahlar karşısında çok zayıftı.

4) Ermenistan yönetimi müttefiklerine güvenerek hata yapmıştır. Zira Rusya bu savaşta tarafsız kalmayı tercih ederken, Ermeni lobisi ve diasporanın Fransa ve ABD'yi etkileyebileceğine dair ümitleri boşa çıkmıştır.

5) Ermenistan, 1990'larda olduğu gibi enformasyon savaşında galip geleceğine dair bir yanlışlık içinde bulunmuştur. Oysa bu yöndeki gelişmeler tamamen

---

²³⁰ Hülya Kınık, s. 73.

farklı şekilde cereyan etmiştir. Azerbaycan haber alma, işleme ve yayma konusunda çok daha hızlı hareket etmiştir.

6) İnternetin kısıtlanması Ermenistan açısından son derece yanlış bir adımdı. Bu durumda Azerbaycan sosyal ağlar üzerinden Ermeni ordusunun kayıplarını görsel olarak kamuoyuna duyurmuştur.

7) Ermenistan'ın, savaşla ilgili kurguladığı hayal gücü adeta patolojik nitelikte olup, Ermeni yönetimi ve toplumunun gerçekleri görmesini engellemiştir.²³¹

Savaş sırasında kayıplarla ilgili Ermenistan Sağlık Bakanlığının konu 3 Şubat 2.021 tarihli verilerine göre savaş sırasında öldürülen Ermeni askeri sayısı 3.450 olmuştur. Ayrıca savaş sırasında Ermeni ordusundan 10000 fazla firar vardır. Savaş boyunca Azerbaycan ordusu tarafından Ermenistan ordusunun sahip olduğu teçhizatın yüzde 50'si imha edilmiştir.²³²

Ermenilerin sözde “Dağlık Karabağ Cumhuriyeti Güvenlik Konseyi Başkanı” Samvel Babayan'ın Aralık 2020'de yaptığı açıklamalara göre savaşın ilk gününde Ermeni güçlerine ait hava savunma sistemlerinin yüzde 50'si ve topların yüzde 40'ı Azerbaycan ordusu tarafından imha edilmiştir. Savaşın ilk günlerinde Azerbaycan ordusu Ermenilere ait yaklaşık 10 adet Osa kompleksi ve S-300 sistemini mahvetmiştir. Seferberliğin ilk günlerinde 15 bin 500 kişilik yedek güçten sadece 7500-8000 kişi silah altına alınmıştır. Sekiz bin kişiden üç bini seferberlik şubelerine gelmeyerek firar etmiştir. Subayların ise yüzde 70 çatışmaya iştirak etmemiştir.²³³ Aslında bahsi geçen durum, Ermenistan ordusunun bir parçasını teşkil eden sözde “Dağlık Karabağ” güçlerinin ne kadar başıbozuk ve adeta bir çete olarak hareket ettiğini, Ermenistan ordusunun cephedeki durumla ilgili verdiği haberlerin sadece propaganda amaçlı olup Ermeni toplumunu yanılttığı savaş sonrası yapılan açıklamalarda itiraf edilmiştir. Savaşı

---

²³¹ Azər Qismət, “Ermənistanın məğlubiyyətinin yeddi səbəbi...”, 31.10.2020, <https://yenisabah.az/ermenistanin-meglubiyyetinin-yeddi-sebebi>, (Erişim tarihi: 12.12.2022).

²³² İbrahim Zeynalov, “Ermenistan'ın İkinci Karabağ Savaşındaki Askeri-Siyasi İflası”, İçinde: *Vatan Savaşı Tarihi: Şahsiyyət Faktörü (24 Eylül-10 Kasım 2020)*, “Qərb-Şərq”, Bakı, 2022, (ss. 393-409), s. 397-398.

²³³ Ermənistanın məğlubiyyət səbəbləri: Babayan etiraflar etdi, <https://ayna.az/ermenistanin-meglubiyyet-sebebleri-babayan-etiraflar-etdi>, 13.12.2020, (Erişim tarihi: 21.12.2022).

başlatan Ermeni hükûmetinin başında duran Başbakan Nikol Paşinyan ise suçu komuta heyeti ve Rusları suçlamıştır.

Paşinyan, 24 Şubat 2021’de lin.am haber portalına verdiği mülakatta, eski Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan’ın Dağlık Karabağ savaşında Rus İskender füzelerinin neden kullanılmadığıyla ilgili eleştirilerinin hatırlatılması üzerine, ‘Sorduğu sorunun cevabını bilmeli ve cevabını bildiği soruları sormalı. İskender füzelerinin neden patlamadığını ya da yüzde 10’unun patladığını söyleyebilir mi?’ dedi. Paşinyan, verdiği mülakatta İskender balistik füze sistemlerinin 80’lerin teknolojisi olduğunu hatırlattı.²³⁴

Ermenistan Askeri Sigorta Vakfı Mütevelli Heyeti üyesi, iktisatçı Mesrop Manukyan’ın yaptığı açıklamaya göre İkinci Karabağ Savaşı sonucunda Ermenilerin uğradığı zararın 38,4 milyar dolar olduğunu vurgulamıştır.²³⁵

Görüldüğü gibi İkinci Karabağ Savaşı’nı başlatması Ermenistan’a ağır maddi, iktisadi ve psikolojik bedellere mal olmuş, onu büyük bir siyasi kaosa sürüklemiştir. Savaş sonrası dönemde siyasi çekişmeler uzun süre devam etmiştir. Halk sokaklara dökülerek Başbakan Nikol Paşinyan’ı ihanetle suçlamış ve derhal istifasını talep ederken, hükûmeti savaş süresince halkı aldatmak ve yalan bilgi servis etmekle suçlamışlardır. Özellikle, daha önce siyasi hayatta uzun süre iktidarı korumayı başaran Karabağ klanı ve aşırı milliyetçiler bu kargaşada boy göstermişlerdir. Ordu ve muhalefetteki siyasi partiler arasında açık bir hoşnutsuzluk sergilemişlerdir. Bu kargaşada yine Karabağ klanının öncü isimlerinden, eski Cumhurbaşkanı Robert Koçaryan öne çıkmıştır. Muhalefetin yoğun baskısı ve savaşı kaybetmenin ağır psikolojik tesiri altında gerçekleşen erken genel seçimler,

Ermenistan’da dün yapılan erken genel seçimi, 20 Haziran 2021’de yapılmıştır. Oyların yarısından fazlasını alan Nikol Paşinyan’ın liderliğindeki Sivil Sözleşme Partisi, seçimleri kazanmıştır. Robert Koçaryan’ın liderliğindeki Ermenistan İttifakı ise oyların sadece yüzde 21’ini alabilmiştir. Nikol Paşinyan seçim sonuçlarıyla ilgili yaptığı açıklamada, “Ermenistan halkı, partimize ülkeyi yönetme, bana da ülkeyi başbakan olarak yönetme yetkisi verdi” demiştir.²³⁶ Koçaryan, seçim sonuçlarının tartışmalı

---

²³⁴Rusya, Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan’ın kamuoyunu yanlış bilgilendirdiğini açıkladı, <https://www.defenceturk.net/rusya-ermenistan-daglik-karabagda-iskender-m-balistik-fuzesi-kullanmadi>, 25.02.2021, (Erişim tarihi: 12.05.2022).

²³⁵ Erməni iqtisadçı: “Ermənistanın İkinci Qarabağ müharibəsindəki itkiləri 38 milyard dollardır”, <https://report.az/qarabag/ermeni-iqtisadci-ikinci-qarabag-muharibesinde-ermenistanin-itkileri-38-milyard-dollardir/>, 12.01.2021, (Erişim tarihi: 21.12.2022).

²³⁶ Ermenistan’da seçim sonrası Paşinyan zafer ilan etti, Koçaryan sonucu tanımadı, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-57549154>, 21.06.2021 (Erişim tarihi: 121.12.2022).

olduğunu beyan etse de bu, sonucu değiştirmemiş ve Nikol Paşinyan başbakanlık görevine devam etmiştir. Milli ve toplumsal uzlaşımın yeniden sağlanma vaktinin ve sosyal uyumu yeniden sağlamanın vaktinin geldiğini söyleyen Paşinyan, “Ermenistan halkı üç yılda ikinci devrimi yaptı. Bu sefer ‘kadife’ yerine ‘çelik’ devrim gerçekleştirdi’ açıklamasında bulunmuştur.²³⁷

Seçim sonuçlarının bu şekilde olması, aslında pek de şaşırtıcı değildi. Zira Ermeni toplumunun savaş sonrası içinde bulunduğu moral çöküşü, onu içinden çıkarabilecek başka bir alternatif bırakmamıştır. Nikol Paşinyan’ın karşısına çıkan Robert Koçaryan ise hem Karabağ klanı mensubu hem de daha önce “denenmiş” bir figürdü. İktidara geldikten sonra Rusya yanlısı bir siyaset izleyeceğine kesin gözüyle bakılan Koçaryan’ın istikrar ve huzur konusunda Ermeni toplumuna vereceği hiçbir şey yoktu. Savaştan yenilgisinden sonra yapılan bu seçimlerde Ermeni toplumu, memnun olmadığı iki seçenek arasında kalınca “ehven-i şer” olanı tercih etmek zorunda kalmıştır. Zira, Ermeni toplumu savaş söylemleriyle devam edecek, ayrıca Rusya’nın yörüngesine teslim olacak bir Ermenistan yönetiminin her hangi bir şekilde başarı olacağını inanmamıştır. Uzun süre savaş söylemleriyle popülaritesini artırmaya çalışan Paşinyan, Karabağ meselesinde kendinden önceki liderler gibi davranarak, bu sorunun Ermenistan’ın lehine çözüleceğine inanmıştır. Oysa, 1994 yılından beri devam eden ateşkes süresi boyunca Azerbaycan tarafının “en yüksek özerklik” önerisini bile kabul etmeyerek, Karabağ’ın Azerbaycan koparılmasına çalışmıştır. Fakat her hangi bir kazanımı olmadığı gibi, derin bir hezimetle karşılaşmış olup, Karabağ’ı ve işgal ettikleri toprakların elden çıkması realitesiyle karşı karşıya kalmışlardır. Ermeni uzmanlardan Richard Giragosian Ermenistan yönetiminin savaş öncesi yürüttüğü siyasete ilişkin yaptığı eleştirel yorum, bu gerçekliği bir daha doğrular niteliktedir. “*Yıllarca pek çok fırsat kaçtı. Ermenistan, 2020 savaşı öncesinde daha fazla taviz verebilirdi, vermeliydi. Bu fırsatlar hep kaçtı. Dağlık Karabağ sınırlarının ötesindeki Azerbaycan topraklarının geri verilmesi gibi.*”²³⁸

---

²³⁷ Ermenistan'daki erken seçimde Başbakan Nikol Paşinyan zafer kazandı, <https://tr.euronews.com/2021/06/21/ermenistan-da-erken-secim-kesin-olmayan-sonuclara-gore-basbakan-pasinyan-zafer-ilan-etti>, 21.06.21, (Erişim tarihi: 12.12.2022).

²³⁸ Savaş Sonrası Ermenistan' ilk kez CNN TÜRK'te, *Milliyet Gazetesi*, <https://www.milliyet.com.tr/gundem/savas-sonrasi-ermenistan-ilk-kez-cnn-turkte-6921928>, 24.03.2023, (Erişim Tarihi: 05.01.2023).

Bu savaş, Ermeni toplumunda uzun süredir devam eden “Rusya’nın desteği” meselesinin sorgulanmasına yol açmıştır. İlginç olan şu ki haksız bir savaşta yenilginin müsebbibi olarak kendi yönetimlerini değil, Rusya’yı suçlamışlardır. Fakat Ermeni ordusunun son kertede yine Rusya’nın eliyle kurtulduğu gerçeğini dikkate alan Ermeni yönetimi her ne kadar Batı ile iş birliğinden yana söylemler geliştirse de Rusya’nın kendileri açısından tek garantör olarak kaldığını düşünmektedirler. Karabağ’ın bir kısmını varlığını sürdüren yerel “Ermeni yönetimi” Rus Barış Gücü’ne sığınırken, Ermenistan yönetimi bundan sonra da Rusya ile yakın çalışmak zorunda kalacağının farkındadır.

İkinci Karabağ Savaşı’nda hezimete uğrayan Ermenistan, Türkiye ile ilişkilerin tesis edilerek geliştirilmesinin ulusal çıkarlara ve bölgesel barışın gereklerine uygun olduğu kanaatinindedir. Aksi bir durumun Ermenistan’ı çıkmaza sokacağı gibi, haklı olarak Azerbaycan’ın Üçlü Bildiri şartları doğrultusunda Ermenistan üzerinde baskı yapacağı kaçınılmazdır.

Savaş sonrası dönemde Ermeni elitleri, siyasiler ve bölge uzmanları tarafından yapılan yorumlara bakıldığında Ermenistan’ın bu savaşı başlatmasının yanlış olduğuna dair tespitler ağır basmaktadır. Nitekim Ermenistan, bu savaşı başlatmakla daha önce edindiği “kazanımları” da kaybetmiştir. Bundan sonra Ermenistan’ın nasıl bir politika izlemesi gerektiğine dair tartışmalar da devam etmektedir. Savaş sonrası dönemde bu konuda ileri sürülen öneriler arasında Temmuz 2021’de yayınlanmış bir rapor dikkat çekmektedir. Robert Aydabiryan, Gerard Libaridian ve Taline Papazian tarafından yazılan ve Portekiz’deki Calouste Gulbenkian Vakfı’nın mali desteğiyle hazırlanan *A White Paper: The Karabakh War of 2020 and Armenia’s Future Foreign and Security Policies* adlı İkinci Karabağ Savaşı sonrasında Ermenistan’ın karşılaştığı sorunları analizi yapılarak bu sorunların çözümine yönelik öneriler ortaya konulmuştur. Raporun içeriği üç soru üzerine şekillenmiştir: 1) Ermenistan tarihinin en kötü ve en tehlikeli anına nasıl geldi? 2) Bundan sonra ne yapılabilir ve yapılmalıdır? 3) Hükümet ve yetkililer herhangi bir adım atarken neleri dikkate almalı? Yazarlar savaş sonrası dönemde üç ihtimal üzerinde durmuşlardır: 1) Ermenistan üçlü deklarasyonu reddederek militarist bir devlete dönüşüyor. Amaç, en güçlü orduyu kurmak ve yeni bir savaşa hazırlanmak; 2) Ermenistan, özellikle iletişimle ilgili olarak beyannamenin hükümlerini yerine getirmeyi reddediyor. Statükonun korunması, Karabağ’ın fiili bir Rus himayesine dönüştürülmesi ana hedeflerdir; 3) Ermenistan hükümleri tam olarak uygular ve

bildiride yalnızca diplomatik olarak değişiklik yapar. Aynı zamanda Azerbaycan ve Türkiye ile ilişkileri tam olarak eski haline getirmekte ve uluslararası aktörlerle diyalog şeklinde Karabağ Ermenileri için en iyisini bulmaya çalışmaktadır. Yazarlara göre birinci seçenek bir intihar anlamına gelmektedir. İkinci seçenek büyük bir başarısızlıkla sonuçlanan 1994-2020 döneminde uygulanan politikanın devamıdır. Yazarlara göre Ermenistan için tek gerçekçi yolu üçüncü yoldur: bu seçeneği eleştirenlerin insanların duygularıyla oynamaktan ziyade, somut ve gerçekçi planlar önermeleri beklenmektedir.

Savaş sonrası dönemde Paşinyan iktidarının yukarıda bahsi geçen üçüncü seçenektan yana olduğu gözlemlenmektedir. Bu doğrultuda atılan bazı adımlar “siyasi konjonktür çerçevesinde, ilişkilerin kademeli olarak normalleştirilmesi için önkoşulsuz olarak Ermenistan’la doğrudan diyaloga başlanmıştır.” Türkiye ve Ermenistan arasında ikili ilişkilerin önkoşulsuz geliştirilmesine yönelik girişimler, özel temsilci atanması, 2 Şubat 2022’den itibaren doğrudan uçuşlar başlaması, 1 Temmuz 2022’de Türkiye-Ermenistan sınırının üçüncü ülke vatandaşlarına açılması ve iki ülke arasında havayolu kargo ticaretinin başlatılması, bu yönde atılan önemli adımlar olarak değerlendirilebilir.²³⁹ Fakat, daha önce de belirtildiği gibi, bugünkü Ermenistan yönetiminin bu süreci ciddi baskı altında yürüttüğü bilinen bir gerçekliktir. Bu yüzden Ermenistan’ın barış süreciyle ilgili bugünkü tutumu adeta bir çelişkiler yumağını andırıyor. Bir taraftan barış anlaşmasının önemini açıklayan ve kurulu durumu antlaşma yoluyla devam ettirmeye çalışan Ermenistan yönetimi, diğer taraftan müzakerelerden kaçınmaya çalışmaktadır. Azerbaycan ise savaş sonrası dönemde ilk günden itibaren taleplerini ısrarlı bir şekilde dile getirerek Ermenistan’ın Üçlü Bildiri şartlarına uyması gerektiğini vurgulamaktadır. Mart 2023’te Cumhurbaşkanı İlham Aliyev’in Terter ilçesine bağlı Talış köyünde yaptığı açıklama, bu anlamda kayda değerlidir: “Ermeni yönetimini bu kirli işlerden kaçınması konusunda uyarıyoruz. Ermenistan’ın arkasında duran bazı ülkeleri de buradan, kurtarılan Talış köyünden bu kirli işlere son vermeleri konusunda uyarıyoruz. Hiçbir dış güç Azerbaycan devletinin ve halkının iradesini etkileyemez.”²⁴⁰ Çeşitli düzeylerde Rusya’nın arabuluculuğunda yapılan görüşmelerin

---

²³⁹ Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, Türkiye-Ermenistan Siyasi İlişkileri, <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-ermenistan-siyasi-iliskileri.tr.mfa> , (Erişim Tarihi: 09.05. 2023).

²⁴⁰ İkinci Qarabağ müharibəsi Ermənistana dər olmayıb, xəbərdir edirik, <https://marja.az/100618/ikinci-qarabag-muharibesi-ermenistana-ders-olmayib-xeberdar-edirik>, 18.03.2023, (Erişim Tarihi: 09.05. 2023).

zorlukla da olsa ilerlemesine rağmen bölgede kalıcı bir barışın tesisi edilmesi ve çok taraflı iş birliğinin tesisine ilişkin tüm aktörler tarafından kabul edilen somut bir anlaşmanın olmadığını vurgulamak gerekir.

3.4. Barış ve İstikrarın Sağlanmasında Azerbaycan'ın Öncelikleri

Karşılıklı çıkarlara dayalı dostane komşuluk ilişkilerinin korunması ve geliştirilmesi, Azerbaycan dış politikasının öncelikli yönüdür. 2021 yılı içerisinde Türkiye, Rusya, İran, Gürcistan, Kazakistan ve Türkmenistan gibi ülkelerle üst düzey ilişkiler sürdürülmüş ve birçok durumda somut projeler hayata geçirilmiştir.

Azerbaycan'ın son beş yıldaki dış politika faaliyetlerinden bahsederken, ülkede çeşitli zirveler, forumlar ve üst düzey temsilci toplantıları düzenlemenin yoğunluğuna dikkat edilmelidir. 2019 yılında Azerbaycan, Bağlantısızlar Hareketi'nin, Türk Dili Konuşan Ülkeler İş birliği Konseyi zirvelerinin ve dünya dini liderlerinin ikinci zirve toplantısının ev sahibi ülkesi oldu.

Rusya, Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki askeri dengeyi korumaya çalışmaktadır. Bu politika, Ermenistan'ın işgal ettiği Azerbaycan topraklarında statükonun devam etmesi sonucunu da doğurmaktadır. Bununla birlikte son gelişmelerde Rusya'nın beklenenden düşük düzeyde bir görüntü sergilemesi dikkat çekmiştir.²⁴¹

Bugün Azerbaycan, dünyanın 120 ülkesini birleştiren Bağlantısızlar Hareketi (birkaç yıl devamlı) Türk Dili Konuşan Ülkeler İş birliği Konseyi ve Karadeniz Ekonomik İş Birliği Teşkilatı gibi çeşitli kuruluşların eş zamanlı başkanıdır. Bu, bölgesel etkileşimin güncel konularını küresel düzeye taşıyan bir iletişimci rolü oynamasına izin verir.

Azerbaycan diplomasisi, önümüzdeki yıllarda Dağlık Karabağ'da bölgesel kalkınma programlarının uygulanmasına ve bu projelere yabancı yatırımcıların aktif katılımına odaklanmaya devam edecek ve aynı zamanda bu projelere katılımını yoğunlaştırmaya çalışacaktır. Uluslararası ve bölgesel gündeme uygun olacak konular ve öncelikli alanlar; enerji güvenliği, terörizm ve aşırıcılıkla mücadele, kültürlerarası diyalog ve ana güç merkezleriyle etkileşimin sağlanmasıdır.

---

²⁴¹ Göknil Erbaş Doğan, "Dağlık Karabağ Meselesi: Bölgesel Güvenlik Dinamikleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Güvenlik Çalışmaları Dergisi*, Cilt: 22, Sayı: 2, 2020, (ss.167-181), s.179.

Bağımsızlığını kazandıktan sonra oldukça elverişli bir jeopolitik konuma sahip olan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin temel görevlerinden biri, ulusal çıkarlarını sağlamak ve aynı zamanda yeni bir dış politika stratejisini başarıyla uygulamaktır. Başka bir deyişle, bu strateji, ülkenin uluslararası kabul görmüş sınırları içinde bağımsızlığını, egemenliğini ve toprak bütünlüğünü korumaya hizmet etmeli ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin güvenliğini uluslararası güvenlik sistemi ile etkin bir şekilde ilişkilendirmelidir. Her bağımsız devlet gibi, Azerbaycan Cumhuriyeti de her şeyden önce dış politikasını ulusal çıkarları elde etmeye yönlendirmelidir²⁴². Üçlü bildiri imzalanıp ilan edildikten sonra bölgedeki sükûnet istikrarını sağlamak adına Rusya'nın aldığı tedbirler önem arz etmektedir.

Azerbaycan, Laçın Koridoru'nun başlangıcında, Ermenistan'dan Azerbaycan topraklarındaki yasa dışı Ermeni silahlı gruplarına insan gücü, mühimmat, mayın ve diğer askeri teçhizatın taşınmasını önlemek için 23 Nisan'da sınır kontrol noktası kurmuştu. Bu durum Ermenistan'da tepkilere neden olmuş, Azerbaycan'dan yapılan açıklamada, Azerbaycan'ın Karabağ bölgesinde yaşayan Ermeni nüfusun bu noktadan çift yönlü olarak Ermenistan ve Azerbaycan'a şeffaf ve düzenli geçişleri için uygun koşulların oluşturulacağı, kontrol mekanizmasının Rus güçleriyle koordineli şekilde hayata geçirileceği ifade edilmişti.²⁴³

Azerbaycan'ın temel ulusal çıkarları; ülkenin egemenliği, toprak bütünlüğü ve ulusal güvenliğidir. Bu bağlamda, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin dış politikasının ilkelerini daha iyi anlamak ve analiz etmek için ulusal çıkarlarını ayrıntılı olarak anlamak önemlidir. Çünkü herhangi bir demokratik sistemde devlet veya hükûmet liderleri karar alırken ulusal çıkarlar ile halkın talepleri arasında bir denge kurmaya çalışır.²⁴⁴

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin dış politikasının kendine has özellikleri vardır. Ayırt edici özelliği, Azerbaycan'ın uluslararası ilişkiler sisteminin katılımcıları arasındaki ilişkilerin gelişme eğilimlerine ve dinamiklerine uygun olarak pragmatik ve dengeli bir dış politika yürütmesi ve komşu ülkelerle kapsamlı ilişkilerin kurulmasına ve geliştirilmesine büyük önem vermesidir. Bölge ülkelerine ek olarak, güçlü ülkelerle karşılıklı yarara dayalı iş birlikleri kurulmasına, bölgedeki çıkarlarının dikkate

---

²⁴² Bkz: Ç.M. Abbasov, *Azərbaycan iqtisadiyyatı qloballaşma yollarında: ilkin şərtlər və nəticələr*, "Qarağac", Bakı, 2007.

²⁴³ İİT Azerbaycan'ın Laçın Koridoru'ndaki sınır kontrol noktası kararını tanıdı, *TRT Haber*, 04.05.2023, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/iit-azerbaycanin-lacin-koridorundaki-sinir-kontrol-noktasi-kararini-tanidi-764956.html>, (Erişim Tarihi: 06.05.2023).

²⁴⁴ *Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi əlaqələrində geosiyasət*, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, Bakı, 2013.

alınmasına ve bu çıkarların Azerbaycan'ın ulusal çıkarlarıyla uyumlu hale getirilmesine özen gösterilmesi, uluslararası ilişkiler sisteminin mevcut durumu üzerinde önemli bir etkiye sahiptir.

Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan arasındaki iş birliğini sürdürme iradesinde çok etkili hususlardan bir diğeri, bölgedeki enerji ve ticaret hatlarının güvenliğini sağlamadır. Jeostratejik çıkarlar, bu üç ülkeyi birbirine yakınlaştırırken Ermenistan ve Rusya'yı da bu iş birliğine karşı politikalar üretmeye yönlendirmektedir. Üçlü iş birliği mekanizması bölgede en çok Ermenistan tarafından olumsuz karşılanmaktadır. Ermenistan, Gürcistan ile ilişkilerinin bozulmasını istememektedir. Gürcü-Ermeni ilişkilerinin bozulması ve bunun iki devlet arasındaki sınırın kapanmasına kadar gitmesi olasılığı yine bölgesel güvenliğin kırılgan unsurlarından birini ortaya koymaktadır. Bölgesel sınırlar, ticaretin devamlılığı gibi konularda devletler birbirine bağlı durumdadır.²⁴⁵

Böylece Azerbaycan Cumhuriyeti, modern uluslararası güvenlik sisteminin temeli olan uluslararası hukuk norm ve ilkelerine dayalı dış politika kursuna bağlı kalmaktadır. Dış politikası gereği, toprak bütünlüğü, dünya devletlerinin bağımsızlığı ve egemenliği ve içişlerine karışmama, Azerbaycan'ın uluslararası dünya ile ilişkilerinin ve etkileşiminin temel ilkeleridir. Uluslararası ilişkiler sisteminde yer alan tüm katılımcılara gelince, Azerbaycan tamamen bağımsız bir dış politika yürütmektedir. Askeri ve ekonomik potansiyelleri ve topraklarının büyüklüğü ne olursa olsun, dünya güçlerinin egemen eşitliği ilkesine dayanmaktadır. Azerbaycan devletinin dış politikasının temel ilkelerinden biri, bu politikanın uygulanmasında şeffaflığı sağlamak, uluslararası ilişkiler sistemindeki gerçek durumu analiz etmek ve önceden belirlenmiş adımları atmaktır. Hem bölgedeki hem de yurtdışındaki tüm ülkelerle dostluk ve karşılıklı yarar sağlayan ikili ve çok taraflı ilişkiler kurmak ve geliştirmek ve bölgede ve bir bütün olarak uluslararası dünyada barış içinde bir arada yaşamının sürekli olarak teşvik edilmesi de Azerbaycan'ın önemli ilkeleridir.²⁴⁶.

Kısacası, Azerbaycan'ın dış politikası, dünyanın önde gelen ülkelerini, bağımsız ve gelişmiş ülkeler arasında değerli bir yer edinmesi için tüm koşulları oluşturmaya hizmet eden cumhuriyetimizin stratejik çıkarları doğrultusunda karşılıklı yarara dayalı iş birliği yoluna itmektedir.

Bölgesel sınırlar, ticaretin devamlılığı gibi konularda devletler birbirine bağlı durumdadır. Özellikle Azerbaycan'ın enerji kaynakları rezervlerinin ortaya çıkmasından sonra bölgeye

---

²⁴⁵ Göknül Erbaş Doğan, s.177

²⁴⁶ L. Alieva, "The Eastern Partnership: the view from Azerbaijan, European Council on Foreign Relations", http://www.ecfr.eu/article/commentary_azerbaijan3023#, (Erişim Tarihi: 016.03.2023).

yatırım yapan çok uluslu şirketler, bölgede istikrarı arzulamaktadır. Ancak istikrarın sağlanması, Dağlık Karabağ sorunun çözüme kavuşturulmasıyla mümkün görünmektedir.²⁴⁷

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin jeopolitik konumu ve mevcut uluslararası durum, dengeli bir dış politika gerektirmektedir. Çünkü, daha önce de belirttiğimiz gibi, dünyanın güç merkezlerinden sadece birine yönelik bir dış politika yürütmek, devletin varlığı için büyük bir tehdit oluşturmakta ve ülkenin uluslararası sistemde saygın bir yer edinebilmesini önemli ölçüde sınırlandırmaktadır. Bu bakımdan Azerbaycan dengeli bir dış politika yürütme ilkesine çok duyarlıdır. Böylece bugün Azerbaycan, bölgede çıkarları olan tüm uluslararası güç merkezleriyle karşılıklı yarar sağlayan ilişkiler kurmuştur.

İkinci Karabağ Savaşı'ndan sonra dengelerin değiştiği Güney Kafkasya'da bölgedeki ülkelerin bölgesel siyaseti de değişime uğramıştır. İlk olarak 30 yıldır saldırgan faaliyetleri ile Karabağ'ı işgal eden Ermenistan'ı hezimete uğratan Azerbaycan, toprak bütünlüğüne kavuşmuştur. İran'ın denge politikası hem kendi içinde hem de bölgede başarısızlığa uğramıştır ve bölgedeki itibarı zedelenmiştir. Azerbaycan'ın zaferi Kafkasya'da ve Güney Azerbaycan'da sevinç gösterileriyle karşılanmıştır. Bu süreçte Azerbaycan'ın en büyük destekçisi olan Türkiye'nin bölgedeki itibarı artmıştır. Savaş sonrası iki kardeş devletin imzaladığı ve yukarıda bahsi geçen Şuşa Beyannamesi başta olmakla, Ankara-Bakü arasında yapılan anlaşmalar resmi nitelik kazanmıştır.

Savaş sonrası açılmasına karar verilen Zengezur Koridoru bölgede etkili devletleri fikir ayrılığına düşürmüştür. Öyle ki Ermenistan bunu egemenliğini yaralayıcı bir karar olarak görürken, Rusya koridoru kontrol yetkisinin kendisinde olmasının bölge üzerinde bir hakimiyet olarak görmüş ve Zengezur Koridoru'nu Üçlü Bildiri'yi imzalayarak kabul etmiştir.

Zengezur Koridoru'nun tamamlanması için Horadiz'den Nahçıvan'a kadar uzanan bir hattın inşa edilmesi gerekmektedir. Horadiz-Ordubad arasında inşa edilecek olan hat yaklaşık olarak 166 km'dir. Bunun 43 kilometresi, Ermenistan'ın yönetiminde olan Zengezur'dan geçecektir. Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki temel mevzuda bu 43 kilometrelik kısmın inşası, durumu ve geleceğidir. Ancak Ermenistan'daki demiryollarının mülkiyeti Rusya'ya aittir. Bu nedenle 43 kilometrelik kısmın inşasında Azerbaycan, Rusya'yla görüşmektedir.²⁴⁸

---

²⁴⁷ Göknül Erbaş Doğan, s.177.

²⁴⁸ Arzu Abioğlu, İkinci Karabağ Savaşı Sonrası Barış Süreci ve Liderlerin Barış Söylemleri, (Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Bölge Çalışmaları Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi), Karabük, 2022, s. 58.

Azerbaycan'ın ulaşım konusunda İran ve Gürcistan üzerinden Batıya ulaşmak yerine Zengezur Koridoru ile Türkiye'ye ve Batı'ya en kısa yoldan ulaşmış olacaktır. Aynı zamanda Kazakistan ve Türkmenistan'la iş birliği sağlayarak bölgesel bir merkez haline gelecektir. Her ne kadar Ermenistan Zengezur Koridoru'nu egemenlik ihlali olarak görse de Ermenistan için katıldığı bölgesel iş birliklerinde dışarıya açılacağı bir kapı olacaktır.

Bölgedeki gerginliğin sona Ermeni ile ülkeler arası ilişkilerin normalleşmesi Üçlü Bildiri imzalandıktan sonra başlamıştır. İlk adımı atan Türkiye Ermenistan'ın işgal ettiği topraklardan çekilmesi ile ikili ilişkilerin normalleşmeye başlayacağını dile getirmiş Üçlü Bildiri imzalandıktan sonraki süreçte Azerbaycan ziyaretinde "Altılı İşbirliği Platformu'nu" önermiştir. Normalleşme yolunda atılan ilk adım olarak görülen bu teklif Ermenistan'ında dahil olduğu 6 ülkeyi (Türkiye, Azerbaycan, Rusya, İran ve Gürcistan ve Ermenistan) kapsamaktadır.

10 Aralık 2021 tarihinde Moskova'da toplanan Altılı İşbirliği Platformu, Dışişleri Bakan Yardımcıları seviyesinde toplantıya katılma kararı almıştır ancak Gürcistan katılmamıştır.²⁴⁹ Türk-Ermeni ilişkilerinde normalleşme adımlarının Türkiye'nin kardeş Azerbaycan'la birlikte istişare ederek aldığı kararlar doğrultusunda ilerlediğini vurgulamak gerekir.

Ermenistan siyaseti savaş sonrasında yönünü Batı'ya çevirmiştir. Ermenistan Batı ile Rusya arasında bir denge politikası izleme eğilimindedir. Bu Türkiye ve Azerbaycan'la olan ilişkilerde uzlaşmaya gitmektedir. Ermenistan'ın iç siyasetinde savaş sonrası tepkileri ve milliyetçilik provokasyonlarını ekonomik refahı arttırarak yatıştırılmaya çalıştığı söylenebilir.²⁵⁰

Bilindiği üzere, Ermenistan, Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrası uzlaşmaz tavırları nedeniyle bölgedeki iş birliklerinden dışlanmış, siyasi, ticari ve sosyal iş

---

²⁴⁹ No: 409, 9 Aralık 2021, Güney Kafkasya'da Kalıcı Barış ve İstikrarın Tesisine Yönelik Bölgesel İşbirliği Platformunun İlk Toplantısı Hk., *Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı*, https://www.mfa.gov.tr/no_-409_-guney-kafkasya-da-kalici-baris-ve-istikrarin-tesisine-yonelik-bolgesel-isbirligi-platformunun-ilk-toplantisi-hk.tr.mfa?fbclid=IwAR35ilXZDbCZYWWXINDsjTp9XbceELO0BpT__YesUmnq367pX5zTLzo1j, (Erişim Tarihi: 30.08.2022).

²⁵⁰ Normalization of Relations with Turkey Will Have Positive Impact on Armenia's economy – PM Pashinyan, *Massis Post*, <https://massispost.com/2022/01/normalization-of-relations-with-turkey-will-have-positive-impact-on-armenias-economy-pm-pashinyan/>, (Erişim Tarihi: 01.09.2022).

birlikleri dışında tutulmuştur. Ermenistan Zengezur Koridoru'nun açılmasına onay verdiği zaman Azerbaycan'dan İran ve Rusya'ya ulaşabilmeyi isteyecek ticaret politikalarını bu şekilde hayata geçireceğini düşünmektedir.²⁵¹ Çünkü Ermenistan'ın en büyük sorunu ekonomidir. Ermenistan, Altılı İşbirliği Platformu vasıtasıyla Türkiye ve Azerbaycan ile ilişkilerini normalleştirmeye ve güçlendirmeye çalışmaktadır.

Gürcistan ise bu hususta Rusya'nın Kafkaslarda etkinliğinin arttırılmamasından yanadır. Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki normalleşme adımlarını desteklemektedir, fakat Zengezur Koridoru'nun açılması Gürcistan'ı jeopolitik konumu açısından rahatsız etmektedir. Gürcistan'ın Batı ile yakın ilişkiler içinde olması dengeleyici bir aktör olarak düşünülmektedir. Bu açıdan bakıldığında Altılı İşbirliği Platformu Kafkasya'daki nüfuzun paylaşılması ve Rusya'nın etkisinin sınırlandırılmasına yönelik tasarlanmıştır. İran ise bu platform ile bölgedeki etkisini sürdürmek istemektedir. Altılı İşbirliği Platformu Güney Kafkasya'da bölgeyi hareketlendirecek bir çok proje gerçekleştirecektir.

Altılı İşbirliği Platformu'nun Rusya için önemi son zamanlarda Batı ile girdiği rekabette yıpranmıştır. Aynı zamanda Rusya'nın Güney Kafkasya'daki bölgesel nüfuzunda zayıflama başlamıştır. Bu yüzden Rusya'nın etkisini çeşitli işbirlikleri, çeşitli örgütlerle sürdürmeye çalıştığı düşünülmektedir. Öncelikli olarak Rusya, Azerbaycan ve Ermenistan üçlü görüşmeleri hem üç devletin ortaklaşa görüşmeleri hem de yanlış anlamaları en aza indirmek açısından üç ülke liderlerinin birbirleriyle yaptıkları ikili görüşmeler vardır. Toplantıların genel içeriği; Azerbaycan ve Ermenistan arasında yapılacak olan barış anlaşması, bu hususta sınırların belirlenmesi, güvenlik, ulaşım altyapısı, ekonomik kalkınma ve bölgesel barıştır.²⁵² Fakat İkinci Karabağ Savaşı sonrasında imzalanan Üçlü Bildiri'nin henüz Ermenistan tarafından uygulanmayan hususlarının olması ve bu konuda bir ilerleme kaydedilmemesi Ermenistan'ın mayın haritalarının tam şekilde teslim etmemesi önemli bir sorun olarak nitelendirilmiştir.²⁵³

---

²⁵¹ В трехстороннем заявлении от 9 ноября нет терминов «коридор», Зангезур, Сюник – Никол Пашинян”, <https://bit.ly/2WSnfTU>, (Erişim tarihi: 03.08.2021).

²⁵² Lillian Avedian, “Pashinyan, Aliyev agree to draft peace deal”, *The Armenian Weekly*, <https://armenianweekly.com/2022/08/31/pashinyan-aliyev-agree-to-draft-peace-deal/>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

²⁵³ Astana'da üçlü görüşme: Rusya Azerbaycan ve Ermenistan Dışişleri Bakanları görüştü”, *Yeni Şafak*, 14.10.2022, <https://www.yenisafak.com/gundem/astanada-uclu-gorusme-rusya-azerbaycan-ve-ermenistan-disisleri-bakanlari-gorustu-3864285>, (Erişim Tarihi: 24.12.2022).

2022 yılının ikinci yarısında Rusya'nın Soçi kentinde, Aliyev ve Paşinyan'la önce ikili görüşmeler ve üçlü görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Üçlü toplantıda açıklanan ortak bildiriye "Bölgesel barışın sağlanması için Azerbaycan ile Ermenistan arasında bir barış anlaşmasının hazırlığına karar verilmiştir. Savaşı sona erdiren Üçlü Bildiri'nin imzalanmasından sonraki süreçte yine üç devlet arasında bölgesel barış ve istikrarın sağlanmasına yönelik üçlü bildirimler imzalanmıştır. Bu belgelerde "güç kullanmaktan veya güç kullanma tehdidinden kaçınma, sorunların BM Şartı ile 1991 tarihli Almatı Deklarasyonuna uygun olarak egemenlik, toprak bütünlüğü ve sınırların dokunulmazlığının karşılıklı tanınması temelinde çözümü konusunda" mutabakata varıldığı görülmektedir. İki ülke arasında sınırların belirlenmesi bölgede barışın korunması açısından son derece elzemdir. 2022'de Soçi'de yapılan üçlü toplantıda, öncelikli konunun Azerbaycan-Ermenistan sınırının belirlenmesi olmuştur. Buna istinaden sınırların belirlenmesinde SSCB'den kalan haritaların üzerinde ilerlenebileceği söylenmektedir.²⁵⁴

Daha önce de belirtildiği üzere, bölgesel barışın sağlanması açısından Türkiye ve Ermenistan arasındaki ilişkilerin normalleştirilmesi büyük önem taşımaktadır. Böyle bir normalleşme süreci Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerine de olumlu yönde tesir edecektir. Azerbaycan ve Türkiye'nin bu konuda eşgüdüm ve sürekli iletişim içinde hareket ettikleri bilinmektedir. İkinci Karabağ Savaşı sonrası Türkiye ile Ermenistan arasında ilişkilerin normalleştirilmesine dair karar alınmış ve taraflar özel temsilci atamıştır. Ermenistan Dışişleri Bakanlığı ise en kısa zamanda kara ulaşımının açılması niyetinde olduklarını belirtmişlerdir.²⁵⁵ Taraflar arasındaki birkaç defa toplantılar gerçekleştirilmiştir. Toplantılar sonrasında normalleşme adımlarının sinyalleri olarak ülkeler arası uçuş gerçekleştirilmesine karar verilmiş ve direkt uçuşlar başlamıştır.

Azerbaycan yönetimi bugüne kadar devam eden barış inşa süreci boyunca Ülkenin egemenliği, toprak bütünlüğü, sınırların dokunulmazlığı ilkelerinden hareket

---

²⁵⁴ Gözde Kılıç Yaşın, "Soçi Zirvesi: Barış Anlaşması Arayışında Yeni Durak", *AVİM*, 02 Kasım 2022, <https://avim.org.tr/tr/Analiz/SOCI-ZIRVESI-BARIS-ANLASMASI-ARAYISINDA-YENI-DURAK>, (Erişim Tarihi: 25.12.2022).

²⁵⁵ Ermenistan ile ilk tur olumlu, *Hürriyet*, 15.01.2022, <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/ermenistan-ile-ilk-tur-olumlu-41982423>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

ederek, bölgede yaşanan gelişmeleri kontrol altında tutmakta olup, yaşanan ihlallere karşı tepkilerini göstermiştir.²⁵⁶

Gerek Rus Barış Gücü'nün Azerbaycan'ın egemen haklarına yönelik işlemiş olduğu ihlaller, gerekse Ermenistan'ın açık ve dolaylı eylemleri Azerbaycan tarafından mercek altına alınmıştır. 2022'de, Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) Liderleri Gayri Resmi Zirvesinde Ermenistan Laçın Koridoru'nun Rus Barış Gücü askerlerinin Karabağ'daki "eylemsizliğine" tepki göstermiştir. Bu esnada Azerbaycanlı çevreci sivil toplum kuruluşları Azerbaycan topraklarındaki madenlerin yasa dışı işletilmesinin önlenmesi için Laçın Koridoru'nda protesto gösterisi başlatmıştır.

3.5. Sınırların Düzenlenmesi ve Açılması

İkinci Karabağ Savaşı sonrası başlayan diplomatik müzakerelerde AB Konseyi Başkanı Michel; savaş sonrası barış anlaşmasının hazırlanması dışişleri bakanlarının görüşmeleri ile gerçekleşeceği, Soçi bildirisini ile ülkeler arasında sınırların belirlenmesi için komisyon kurulacağı, sınırdaki mayınların temizlenmesi için gerekli desteğin verileceği ve iki ülke arasında bağlantı sağlayan demiryolunun oluşturulması ve kara ulaşım yollarının yeniden yapılandırılması için görüşmeler gerçekleştirildiğini açıklamıştır. AB Konseyi Başkanı, atılan adımları destekleyici bir şekilde dile getirerek kara yolları içinde aynı adımların atılması temennisinde bulunmuş ve ekonomik olarak bu projelere destek verebileceğini dile getirmiştir. Azerbaycan barış sürecinde Ermenistan'a 5 maddeden oluşan şartlarını bildirmiştir ve Ermenistan'dan gelen olumlu cevap ile birlikte barış müzakereleri başlamıştır. Azerbaycan'ın beş maddelik teklifleri şunlardır:

1. Devletlerin birbirlerinin egemenliğini, toprak bütünlüğünü, uluslararası sınırların dokunulmazlığını ve siyasi bağımsızlığını karşılıklı olarak tanıması;
2. Devletlerin birbirlerine karşı toprak iddiasında bulunmadığı ve gelecekte de bu tür iddialarda bulunulmama konusunda yasal bir zorunluluklarının olduğunun karşılıklı teyidi;
3. Birbirlerinin güvenliğini tehdit etmekten, siyasi bağımsızlık ve toprak bütünlüğüne karşı tehdit ve güç kullanmaktan ve BM Antlaşması'nın amaçlarıyla bağdaşmayan diğer durumlardan kaçınmak;

---

²⁵⁶ Bu konuda bkz: Ali Asker, "İkinci Karabağ Savaşı Sonrası Gelişmeler ve Azerbaycan'ın Egemenlik Hakkına Yönelik İhlaller", İçinde: Karabağ. Dünü, Bugünü, Yarını (Editörler: Okan Yeşilot, Bihter Gürışık Köksal), Selenge yayımları, İstanbul, 2021 (ss. 323-334).

4. Sınırların belirlenmesi ve diplomatik ilişkilerin kurulması;

5. Ulaştırma ve iletişim hatlarının açılması, diğer ilgili iletişim ağlarının kurulması ve çıkar alanlarında iş birliği.²⁵⁷

İlk üç madde BM'nin devletler arasında sağlam ilişkilerin kurulması adına temel ilkeleri ön gören maddelerdir. Son iki madde ise Ermenistan'ın savaş sonrası üçlü bildirimlerle kabul ettiği yükümlülüklerin yerine getirilmesi ile ilgilidir. Savaş sonrası atılan bir adım da Zengezur Koridoru ile ilgili gelişmelerdir. Yaklaşık otuz yıldır sınırları netleşemeyen iki ülkenin nihai sınırlarına kavuşması Şuşa Beyannamesi'nde de Zengezur Koridoru'nun açılmasına karar verilmiştir Zengezur Koridoru'nun en önemli özelliklerinden biri bütün bölge devletlerinin faydalanabilecek bir lokasyonda bulunmasıdır.

Savaştan uzun süre geçmesine rağmen devam eden müzakere sürecinin ana konuları; nihai barış antlaşması, bölgesel ulaşım için yeni yolların açılması, sınırların belirlenmesiyle ilgili sorunların çözümüdür. Savaş sonrası Azerbaycan'ın tutumu, iki ülkenin uluslararası hukuka uygun olarak toprak bütünlüğünün tanınması ve yeni ilişkilerin kurulması yönündedir. 2022'nin Ekim ayında her iki ülkenin liderleri ve arabulucu devletler, Prag ve Soçi'de kabul edilen bildiride toprak bütünlüğünün tanınmasının önemini vurgulamışlardır. Fakat Ermenistan hükûmetinin bildirimlerden sonraki açıklamalarına yansıyan tutum ve davranışları barış müzakerelerinde anlaşmazlığa sebep vermiştir. Öyle ki Azerbaycan'ın yapıcı bir tutum sergilemesine karşılık Ermenistan 1990'lerde Karabağ coğrafyası haricinde talan ederek işgal ettiği 8 köyü iade etme konusunda oldukça tedirgin davranmaktadır. Barış müzakereleri sürecinde mayınlı alanlar konusunda doğru bilgi vermekten kaçan Ermeni devleti Birinci Karabağ Savaşı'nda kaybolan insanların bilgilerini gizliyor ve kültürel mirasın tahrip edilmesi konusunda uluslararası kuralları ihlal ettiğini kabul etmiyor. Sonuç olarak İkinci Karabağ Savaşı'ndan sonra Rusya, AB ve ABD'nin de arabuluculuk faaliyetlerini üstlendiği müzakerelerde Ermenistan'ın tutumu, müzakerelerin tamamlanmasındaki en büyük engel olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁵⁸

---

²⁵⁷ Cavid Veliyev, "Azerbaycan ve Ermenistan nihai barış için önemli adımlar attı", *Anadolu Ajansı*, 08.04.2022, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/azerbaycan-ve-ermenistan-nihai-baris-icin-onemli-adimlar-atti/2558506>, (Erişim Tarihi: 12.05.2023).

²⁵⁸ Metin Memmedli, "Azerbaycan-Ermenistan normalleşmesi neden gecikti?", *Yeni Şafak*, 23.06.2023, <https://www.yenisafak.com/dusunce-gunlugu/azerbaycanermenistan-normallesmesi-neden-gecikti-4540579>, Erişim Tarihi: 05.07.2023.

3.6. Ulaşım Yollarının Açılması ve Zengezur Koridoru

Kafkaslar, dünyanın stratejik bağlamında önemli bir yere sahip olduğu herkesçe kabul edilen bir realitedir. Genel olarak Hazar havzası, doğalgaz ve petrol kaynakları bakımından elverişlidir ve bu kaynakların büyük ve önemli kısmı Hazar havzasının Azerbaycan kısmında yer alır. Azerbaycan, bulunduğu coğrafya açısından doğal kaynaklara, askeri stratejik coğrafya, gibi imkanlara sahiptir. Tarihsel olarak bu coğrafya üzerinde bölge halkları ya da bölge dışı unsurlar arasında yaşanan çok sayıda çatışmaya şahit olunmuştur. Halbuki, bölgede barış ve sükûnetin tesisi edilmesiyle her ülkenin ve her toplumun faydalanabileceği, karşılıklı çıkarlara cevap verecek önemli projeler geliştirilebilir. Bu yaklaşım bölge ülkelerine refah ve yükselişin kapılarını açacaktır. Bu anlamda, bölgenin en önemli projelerinden biri, kısmen yukarıda değindiğimiz Zengezur Koridoru olacaktır. İkinci Karabağ Savaşı'nı sonlandıran Üçlü Bildiri'de ismi geçmese de Zengezur Koridoru'ndan bahsedilmiştir. Üçlü Bildiri'nin 9. maddesinde belirtildiği gibi

Bölgedeki tüm ekonomik ve ulaşım bağlantıları açılacaktır. Ermenistan, vatandaşların, araçların ve malların her iki yönde engelsiz hareketini organize etmek için Azerbaycan'ın batı bölgeleri ile Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti arasındaki ulaşım bağlantısının (транспортного сообщения) güvenliğini garanti edecektir.²⁵⁹

Ulaştırma hattının kontrolü Rusya tarafından sağlanacaktır. Mevcut demir yolu hatlarının yanında bir ulaşım ağını daha beraberinde getirmiştir. Bunun yanında, Uzak Doğu, Orta Asya, Türkiye ve Avrupa'ya kadar uzayan çeşitli ulaşım hatlarının Azerbaycan'dan geçmesi bu koridorun ulaşım potansiyelini artıracaktır. Zengezur Koridoru'nun açılması ile ilgili da Brüksel'de yapılan görüşmelerde Ermenistan'ın kararsız kaldığı aşıkardır. İkinci Karabağ Savaşı'nın sona ermesinden sonra Azerbaycan ve Türkiye tarafından giderek daha fazla teşvik edilirken, Ermenistan, "koridor mantığının" üçlü olarak imzalanan ateşkes bildirisinden saptığını savunarak sürekli olarak buna karşı çıkmaktadır. Halbuki bu koridor, ilerleyen dönemlerde Uzak Doğu'dan başlayarak Orta Asya üzerinden geçen ve Avrupa'ya kadar uzayabilecek pek çok ulaşım hattını bünyesine ala bilecektir. Bu anlamda Zengezur Koridoru'nun Ermenistan açısından da ekonomik getirisi büyük olacaktır.

---

²⁵⁹ Kenan Aslanlı, "Karabağ Meselesi için '3 Boyutlu' Analitik Perspektif Önerisi, *Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar (ULİSA) Enstitüsü Dergisi*, Sayı:8, 2020, (ss.01-39), s.12.

Zengezur Koridoru'nun açılması hem jeopolitik hem jeostratejik açıdan önemli olduğu kadar bazı kesimlere göre Turan koridorunun oluştuğu anlamına da gelmektedir. Bu sebeple Ermenistan kadar Gürcistan ve İran da bu koridorun oluşumuna şüpheyle bakmaktadır. Mevcut dönemde Kafkasya, Rusya ve Orta Asya'nın enerji geçiş yeri olma özelliğiyle bölgede öne çıkan Azerbaycan, daha önce de değinildiği gibi Türk dünyası ile arasındaki politik, tarihi ve kültürel ilişkileriyle de öne çıkmaktadır. Azerbaycan, Ermenistan'ın aksine dünya ile hem global ilişkiler hem konjonktürel gelişmeler bakımından hem de bünyesinde bulunan petrolün fiyat artışı sebebiyle ekonomik açıdan konumunu giderek kuvvetlendirmektedir.²⁶⁰

Zengezur Koridoru, geleceğin ekonomik tablosu açısından bölgedeki en stratejik önemi haiz proje olarak değerlendirilmektedir. Koridorun açılması Ermenistan'ın kendisi ve diğer birçok ülke için büyük fırsatlar yaratacaktır. Rusya, Türkiye, Çin, AB gibi küresel oyuncuların bu koridorla ilgilendiğini ve bu koridorun kontrolü için şiddetli bir jeopolitik rekabetin beklendiğini de hesaba katarsak, bu koridorlar konusunda Ermenistan üzerinde baskıların artacağı söylenebilir. Çok şey Ermenistan tarafının ekonomik yaratıcılığına ve açıklığına bağlıdır. Örneğin, şimdi Azerbaycan'ın Türkiye'ye olan tüm kargo akışları Gürcistan'dan geçiyor, bir diğeri Zengezur Koridoru'ndan geçecektir.

Zengezur Koridoru'nun özelliklerine bakıldığında öncelikle koridorun tarihi Sovyetler Birliği dönemine kadar dayanmaktadır. Ancak hattın bir kısmı işlek durumda değildir. Önemli bir kısmı işgal dönemi zamanında Ermeniler tarafından tahrip edilmiştir. Ancak Bakü'den Fuzuli ilinin Horadiz kasabasına kadar olan demiryolu hattı aktiftir. Zengezur Koridoru'nun tamamlanması için Horadiz'den Nahçıvan'a kadar uzanan bir hattın inşa edilmesi gerekmektedir. Horadiz-Ordubad arasında inşa edilecek olan hat yaklaşık olarak 166 km'dir. Bunun 43 kilometresi, Ermenistan'ın yönetiminde olan Zengezur'dan geçecektir.²⁶¹

Öte yandan aynı yoldan Ermenistan Rusya'ya mal gönderebilir, bunun için Azerbaycan'daki altyapı hizmetlerinin tamamı kurmuştur. Ermenistan büyük bir transit ve lojistik potansiyele sahip olsa da çatışmalar nedeniyle kapalı kalmıştır; çatışma sorunu çözüldükten sonra bölgesel ekonomik projelerin bir parçası olmak ve kalkınmak için büyük fırsat vardır. Azerbaycan hala Gürcistan üzerinden Türkiye'ye ulaşım sağlamaktadır ve yakın bir zaman içerisinde Zengezur Koridoru'ndan da geçiş sağlayacaktır.

Savaşın sonlandırılması Azerbaycan içindeki demiryolu ve karayolları ağının da gelişmesine, Karabağ bölgesinin kalkınması için gereken altyapı hizmetlerinin verimli

---

²⁶⁰ Abdulvahap Akıncı, Sayime Gül Kaba, "Kafkasya'nın Jeopolitik Önemi: Dağlık Karabağ ve Zengezur Koridoru Örneği", *Ekonomi İşletme Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi*, Sayı:9 2023, (ss.88-106); Yıldız Deveci Bozkuş, (pp. 127-154).

²⁶¹ Arzu Abioğlu, s.58.

işleyişine olanak sağlayacaktır. Azerbaycan demiryolları planları arasında Berde'den Ağdam'a bir demiryolu hattının inşası ve ardından Hankendi'ye bir yan hat döşenmesi yer alıyor. Ayrıca Şuşa şehri istikametinde bir demiryolu hattı tasarlama çalışmaları da devam etmektedir.

SONUÇ

Karabağ konusu ve Azerbaycan Ermenistan Savaşı ayrıca Ermeni meselesi Azerbaycan ve Türkiye'yi yakında ilgilendiren bir konudur. Zira tüm bu meselelerin temelinde Ermeni milliyetçiliğinin ortaya çıkmasından bugüne kadar kesintisiz şekilde sürdürülen Türk düşmanlığı yatmaktadır. 19. yüzyıldan başlayarak gelişen bu süreç, farklı tarihi gelişim aşamalarından geçerek günümüze kadar gelmiştir. Bu süreçlerde Ermeni saldırganlığının yoğun veya zayıf olmasının tek nedeni, olayların yaşandığı dönemlerde iktidarın tavrı ve tepkilerine bağlı olmuştur. Bahsi geçen saldırılar iki istikamette gelişmiştir: Anadolu ve Kafkasya Türklüğü. 19. yüzyılın başlarına gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu ve Türk/Müslüman toplumuna yönelik Anadolu'daki emellerini gerçekleştiremeyen Ermeniler Kafkasya'ya yönelerek, buradaki Müslümanlara karşı büyük saldırı ve kıyımlarda bulunmuşlardır. 20. yüzyıl boyunca, önce Çarlık Rusya, ardından Bolşevik/Sovyet sisteminin baskı ve sömürgeci altında bulunan Azerbaycan topraklarında Ermeniler kendilerine devlet kurmakla kalmamış, Azerbaycan topraklarını da gasp etmişlerdir. Sovyet totaliter sisteminin mevcudiyeti döneminde iktidar değişimi ve rejim kapsamında yaşanan dönüşümler her zaman Ermeniler açısından bir fırsat olarak değerlendirilmiştir. Bu sürecin en önemli kırılma noktası ise 1985'te Mihail Gorbaçov'un iktidara gelmesiyle başlatılan "perestroyka" ve "glasnost" politikaları olmuştur. Bu durumu fırsat olarak değerlendiren Ermeniler Azerbaycan'a karşı toprak iddialarını yüksek sesle dile getirmiş, diaspora ve lobi örgütlerinin de desteği ile devletler ve uluslararası kuruluşlar nezdinde girişimlerde bulunmuş, kendilerini mağduriyet kurbanı bir halk gibi gösterirken, diğer taraftan silahlı örgütlenmeler kurarak, tıpkı 20. yüzyılın başlarında olduğu gibi Azerbaycan Türklerine saldırılar organize ederek, onları yurtlarından etmişlerdir. Azerbaycan Türkleri baskı ve şiddet altında tarih boyunca yaşadıkları Batı Azerbaycan'dan tamamen kovulmuştur. Bunun dışında Azerbaycan ülkesinin sınırları içinde sayısı 800 bin ila bir milyon arasında Azerbaycan Türkü de evlerinden ve yurtlarından edinerek mülteci durumuna düşürülmüşlerdir. Gerilim ve çatışmaların derinleşmesi Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarına saldırması ve neticede ülke topraklarının yüzde 20'sinin işgali ile sonuçlanmıştır. Zaten pasif ve Ermeni yanlısı tutum sergileyen büyük devletler ve uluslararası kuruluşların kayıtsızlığı Azerbaycan'ı çaresiz duruma düşürmüş olup, 1994'te mecburen Bişkek'te bir ateşkes antlaşmasının imzalamaya zorlamıştır. O tarihten itibaren devam eden ateşkes rejimi sorunu çözmede yararlı olmadığı gibi,

Azerbaycan halkını fiili duruma alıştırmayı hedeflemiştir. Fakat Azerbaycan böyle bir durumla barışmadığı gibi defalarca, açık bir şekilde gerekirse kendi topraklarını savaş yoluyla alacağını beyan etmiştir. Nisan 2016'da yaşanan Dört Gün savaşı ve 2020 yazında yaşanan Tovuz savaşı Azerbaycan'ın bu konuda ne kadar hazırlıklı ve kararlı olduğunu ortaya koymuştur. Fakat Ermenistan yönetimi savaş söylemlerinde bulunmaya devam ederek işgalci planlarını uygulama yönünde mesajlar vermiştir. 27 Eylül 2020'de saldırıya geçen Ermenistan ordusu daha fazla toprak işgal etme ve bu sayede Azerbaycan'a yönelik taleplerini kabul ettirmeyi amaçlamıştır. Fakat savaş hazırlıkları üst düzeye getirilmiş olan Azerbaycan ordusu taarruz geçerek bu planları alt üst etmiştir. 44 gün devam eden ve tarihe İkinci Karabağ Savaşı olarak geçen savaş sonucunda Azerbaycan toprakları Ermenistan'ın işgalinden kurtulmuştur. Azerbaycan'ın bu savaştan zaferle çıkması son derece önemli bir olay olup Azerbaycan'ın iç ve dış egemenliğinin tesis edilmesi ve genel olarak Azerbaycan'ın bağımsız devlet olgusunu ilgilendiren bir konudur. Zira ülkesi üzerinde egemen haklara sahip olmak devlet olmanın vazgeçilmez unsurlarındandır. Bu olayın bir başka önemli boyutu Türkiye ve Azerbaycan arasındaki ilişkilerin en yüksek zirveye ulaşmasına vesile olmasıdır. Savaş sırasında Türkiye devleti ve toplumunun Azerbaycan'a verdiği topyekûn destek gerek devletler gerekse toplumlar düzeyinde ikili ilişkileri çok ileri boyutlara taşımıştır. Bu doğrultuda savaş sonrası dönemde iki ülke arasındaki ilişkiler stratejik ortaklıktan müttefiklik düzeyine ulaşmıştır.

Tez çalışmasının ana konusunu oluşturan İkinci Karabağ Savaşı sırasında aktörlerin tutumu son derece önemli bir olay olarak görülmüştür. Özellikle, burada Rusya Federasyonu'nun tutumu üzerinde durulması gereken bir konudur. Rusya Federasyonu savaşın Azerbaycan topraklarında devam ettiğini, bu yüzden her hangi bir üçüncü gücün müdahalesinin meşru ve hukuka uygun olmayacağını, bunun yanı sıra Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü'nün de böyle bir müdahaleden uzak durması gerektiğini açıklamıştır. Rusya'nın tutumu Ermenistan'ı ve Ermeni toplumunu ciddi hayal kırıklığına uğratmıştır. Şunu da belirtelim ki Rusya'nın tarafsızlık tutumu görece karakter taşımış olup, Rus ordusu içinden belli kesimlerin Ermenistan'a destek verdiğine dair çok sayıda deliller vardır. Nitekim savaş sonrası yaşanan tartışmalar sırasında İskender-M gibi büyük dağıtıcı güce sahip ve satışı yasak olan bir silahın Ruslar tarafından temin edildiği dolaylı yoldan Ermenistan başbakanı Nikol Paşinyal tarafından dile getirilmiştir. Bu ve benzeri destek olayları Ermenistan ordusu tarafından yürütülen

operasyonlara güç katacak boyutlarda olmamıştır. Ayrıca, Türkiye'nin Azerbaycan'a vermiş olduğu destek Rusya Federasyonu'nu bu savaşta taraf tutma konusunda dengelenmiştir.

Rusya Federasyonu'nun yanı sıra, Fransa, ABD ve İran gibi etkin aktörlerin, ayrıca, uluslararası örgütlerden Birleşmiş Milletler Avrupa Birliği, Türk Devletler Teşkilatı, İslam İşbirliği Teşkilatı ve diğer aktörlerin tutumunu irdelemek savaşın gidişatını değerlendirmek açısından önemlidir.

Savaşın gerçekleştiği dönem ABD de başkanlık seçimlerine denk geldiği için Trump yönetimi, yaşananlara pek ilgi ve alaka gösterememiştir. Bu durum, geleneksel olarak ABD'nin desteğini arkalarında hisseden Ermeniler açısından derin moral bozukluğu anlamına gelmiştir. En çelişkiyi tutumu ise İran İslam Cumhuriyeti sergilemiştir. İran'ın Müslüman-Şii kimliğine rağmen Ermenilere destek veren çıkarıcı siyaseti Azerbaycan'la zaman zaman gerilimlerin yaşanmasına neden olmuştur. Güney Azerbaycan Türklerinin İran yönetimi üzerinde baskısı bu dönemde hissedilir düzeyde olmuştur. Savaşın gidişatında Azerbaycan ordusunun açık üstünlüğünü gözlemleyen İran yönetimi yanlış tutumunu değiştirmek zorunda kalmış, Karabağ'ın Azerbaycan'a ait olduğu, ayrıca Şii-Müslüman kardeşliğine vurgu yapmayı tercih etmiştir.

İkinci Karabağ Savaşı döneminde Türk cumhuriyetleri mesafeli tutum sergilemişlerdir. O yüzden savaş boyunca verdikleri açıklamalar zayıf kalmıştır. Bir süre sonra Türkiye'nin öncülüğünde bu zayıf halka Türk Devletleri Teşkilatı aracılığıyla onarılmıştır. Yani Türk Devletleri Teşkilatı Türk cumhuriyetlerinin yapmakta zorlandığını açıklamaları kesim ve kararlı bir dille gündeme taşımıştır.

Savaş sonrası dönem Kasım 2020 de Rusya'nın arabuluculuğu ve katılımıyla yayınladığı Üçlü Bildiri ile başlamıştır. Bildirinin kabul edilmesinden bugüne dek bu süreç çeşitli zorluklarla, fakat birtakım somut adımların atılmasıyla devam etmektedir. Bu bağlamda tez çalışmasında edinilen bulguları şu şekilde ifade edebiliriz.

1) Süreç büyük ölçüde Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki ikili görüşmelerle gelişmektedir. Önceki dönemlere nazaran Ermenistan nispeten serbest hareket etmeye çalışmaktadır. Rusya'nın baskısına rağmen siyasi realiteyi dikkate alarak yapıcı önerilere daha yakın bir tutum sergilendiği gözlemlenmektedir. Ermenistan yönetiminin bu siyasetinin doğru bir tercih olduğu Ermeni toplumunu önemli bir kısmı tarafından da takdir görmektedir. Nitekim savaş sonrası ülkenin içinde bulunduğu ağır

koşullarda, halkın Nikol Paşinyan'ın partisine oy vermesi bu tutumun bariz bir göstergesidir.

2) Azerbaycan İkinci Karabağ Savaşı'nda elde ettiği zaferin kazanımları sayesinde masada güçlü taraf pozisyonunu ve sağlam duruşunu özgüvenli bir şekilde nümayiş etmektedir. Batının bazen dolaylı bazen açık, Ermenistan'ın da ısrarlı bir şekilde vurgu yaptığı Karabağ Ermenileri "özerklik/bağımsızlık" statüsü türünden önerilerini kesinlikle reddetmektedir. Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in vurguladığı üzere Karabağ bölgesinde yaşayan Ermeniler ya Azerbaycan vatandaşlığını kabul edecek ya da yaşamak için kendilerine başka bir ülke bulacaklardır. Real politik bakış açısıyla dile getirilen bu söylem Karabağ Ermenilerini barış görüşmelerinde bir aktör olarak yer almasını istisna etmektedir. Hâlihazırda Azerbaycan hükûmeti Karabağ'daki Ermenilerin sosyal sorunlarını iç entegrasyon kapsamında ele alan bir uyum sürecini de başlatmış bulunmaktadır.

3) Rusya bu süreçte etkin aktör rolünü hala korumakta ve iç ve dış kamuoyuna kendisinin barış sürecinin öncüsü olduğuna dair mesaj vermektedir. Paşinyan yönetiminin Batı eğilimi Rusya'dan mümkün olduğu kadar uzak durmayı gerektirse de Ermeni toplumu ve siyasi elitlerin önemli bir kısmı Rusya'yı Ermenistan açısından bir güvence olarak görmektedirler. Bu bakış açısı Ermenistan'ı Rusya'ya bağımlı kalmaya zorlarken Rusya'nın da Ermenistan üzerinde etkisini sürdürmeye vesile olmaktadır. Ukrayna-Rusya Savaşı'nın ardından Rusya'nın uluslararası alanda gittikçe derinleşen olumsuz imajı ve yalnızlığa itilmesi, savaşın hala devam etmesi, Rusya'nın Batı kaynaklı güvenlik endişeleri Azerbaycan-Ermenistan çatışmaları üzerindeki etkisini zayıflatırken onu bu konuda daha tedbirli ve sağ duyulu davranmaya zorlamaktadır. Rusya'nın Türkiye'yle iş birliğine duyduğu ihtiyaç bu durumu etkileyen en önemli faktörlerin başında gelmektedir.

4) Türkiye barış sürecinin en önemli aktörleri arasında yer almaktadır. Her ne kadar Türkiye, Rusya gibi Azerbaycan-Ermenistan ikili görüşmelerinde yer almasa da fiilen Azerbaycan'ın çıkarlarını gözeten ve kollayan taraf olarak sürecin merkezindeki konumunu korumaktadır. Azerbaycan ve Türkiye arasında yapılan antlaşmalar Azerbaycan'a olan güveni artırırken Türkiye'nin bölgedeki rolünü de güçlendirmektedir. Türkiye'nin Rusya ile sürdürdüğü siyasi ve diplomatik müzakereler ve iş birliği Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki barış sürecini olumlu etkilemektedir.

5) İran bu sürecin pasif ve bertaraf edilmiş bir aktörü konumuna itilmiştir. Bu durumun ortaya çıkmasına sebep İran'ın dış politikada yol vermiş olduğu yanlışlıklar ve Azerbaycan toplumunun nazarında Ermenistan'ı savunan bir devlet imajı oluşturmasından kaynaklanmaktadır. Türkiye ve Azerbaycan arasındaki ilişkilerin gelişmesi ve bu gelişmenin Azerbaycan-Ermenistan barış sürecini olumlu yönden etkilemesi İran'ı, yakın dönemde bu yöndeki politikalarını revize etmek zorunda bırakacaktır.

6) 10 Kasım 2020 Üçlü Bildiri sonrasında Rusya'nın arabuluculuğu ile yapılan barış görüşmeleri yukarıda bahsedilen hususları da dikkate aldığımızda zorlu bir şekilde yürümektedir; fakat bu yönde somut adımların atıldığını ayrıca vurgulamakta yarar vardır. 11 Ocak 2021 tarihinde Moskova'da gerçekleşen görüşme sonucunda kabul edilen bildirgede daha ziyade bölgede ekonomik ve ulaşım bağlantılarının restorasyonu, demir yolları ve kara yolların ulaşımına açılması, projelerin geliştirilmesi, taşımaların organizasyonu ve yeni ulaşım altyapı tesislerinin onarılması gibi somut öneriler yer almaktadır. 2023 Mayıs ayında yapılan son açıklamaların birinde gerek ABD gerekse Rusya, barış antlaşmasında birçok madde üzerinde ortak mutabakat sağlandığını vurgulamışlardır.

Netice itibarıyla Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki barış sürecini zorlu bir süreç olduğunu vurgularken Türkiye ve Rusya'nın etkileyici güç olması, ayrıca Ermenistan kamuoyunda "bölgede barış ve refahın sağlanması için adil bir anlaşmaya varmanın kaçınılmaz olduğu düşüncesi" bu sürecin başarı oranını yükseltmeye hizmet etmektedir.

KAYNAYKÇA

- Abbasov Ç.M., *Azərbaycan iqtisadiyyatı qloballaşma yollarında: ilkin şərtlər və nəticələr*, “Qarağac”, Bakı, 2007.
- Abdullahzade Cavid, “Dağlık Karabağ Sorununda Ermenistan’ın Rolü ve Sorumluluğu”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 69/4,1994, (ss. 1541-1568).
- Abioğlu Arzu, İkinci Karabağ Savaşı Sonrası Barış Süreci ve Liderlerin Barış Söylemleri, (Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Bölge Çalışmaları Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi), Karabük, 2022.
- Adıgüzel Hüseyin, *Zirve. Haydar Aliyev’in Hayatı*, İleri Yayınları, İstanbul, 2007.
- Aghayev Azer, Azerbaycan’da “Ermeni Meselesi, (Karabük Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Bölge Çalışmaları Anabilim Dalında, Yüksek Lisans Tezi), Karabük, 2022.
- Akıncı Abdulvahap, “Milliyetçiliğin Kökenleri: Etnisite/Ulus (Millet) İlişkisi”, *İnsan&İnsan*, Cilt: 6, Sayı:21, 2019, (ss. 413-430).
- Akıncı Abdulvahap, Sayime Gül Kaba, “Kafkasya’nın Jeopolitik Önemi: Dağlık Karabağ ve Zengezur Koridoru Örneği”, *Ekonomi İşletme Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi*, Sayı:9, 2023, (ss.88-106).
- Akyüz Yakup, *Ütopyalarda Din ve Siyaset İlişkisi* (Necmettin Erbakan Üniversitesi SBE Felsefe ve Din Bilimleri Ana Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya 2013.
- Alieva L., “The Eastern Partnership: the view from Azerbaijan, European Council on Foreign Relations”, http://www.ecfr.eu/article/commentary_azerbaijan3023#. (Erişim Tarihi: 016.03.2023).
- Anderson Benedict, *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, Metis Yayınları, (Çev. İskender Savaşır), İstanbul, 1995.
- Aras İlhan, “Avrupa Birliği’nin Dağlık Karabağ Sorunundaki Rolü”, *Avrasya Etüdləri*, 51, 2017, (ss.95-122).
- Arısoy İbrahim Alper, “Avrupa Birliği ve Azınlıklar” (Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Avrupa Birliği Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 2002.

- Arsava Ayşe Füsün, *Azınlık Kavramı ve Azınlık Haklarının Uluslararası Belgeler ve Özellikle Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesinin 27. Maddesi Işığında İncelenmesi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Basımevi, Ankara, 1993.
- Asker Ali, “Askeri Hegemonya Politikasında Yeni Adım: Rusya-Ermenistan Ortak Silahlı Birlik Anlaşması”, *IV. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu*, 26-28 Nisan 2017, Niğde, (ss. 67-70).
- Asker Ali, “İkinci Karabağ Savaşı Sonrası Gelişmeler ve Azerbaycan’ın Egemenlik Hakkına Yönelik İhlaller”, İçinde: *Karabağ. Dünü, Bugünü, Yarını* (Editörler: Okan Yeşilot, Bihter Gürışık Köksal), Selenge yayınları, İstanbul, 2021 (ss. 323-334).
- Asker Ali, “İkinci Karabağ Savaşı Sonrası Gelişmeler ve Azerbaycan’ın Egemenlik Hakkına Yönelik İhlaller”, İçinde: *Karabağ. Dünü, Bugünü, Yarını* (Editörler: Okan Yeşilot, Bihter Gürışık Köksal), Selenge yayınları, İstanbul, 2021 (ss. 323-334).
- Asker Ali, “Rusya’nın Yakın Çevre Siyaseti: Karadeniz-Hazar (Güney Kafkasya) Bölgesi”. İçinde: *100. Yılında Türkiye Rusya İlişkileri ve Karadeniz (Moskova Antlaşması’ndan Günümüze)*, (Editörler: Mehmet Okur, Yüksel Küçüker, Ahmet Nafiz Ünalnış), Akçağ Yayınları, Ankara, 2021, (ss. 97-141).
- Asker Ali, “The Advanced Stage of Russia-Armenia Military Cooperation: The Joint Military Force (Translated by: Salih Işık Bora), *Rewiew of Armenian Studies*, No: 35, 2017, (pp. 59-90).
- Asker Ali, Öğütcü Özge Nur, “Borçalı Türkleri: İslam, Mezhep ve Din Temelli Sorunlar”, İçinde: *Gürcistan’daki Müslüman Topluluklar: Azınlık Hakları, Kimlik, Siyaset* (Editörler: Ayşegül Aydınğün, Ali Asker, Aslan Yavuz Şir), AVİM Yay., Terazi Yayıncılık, Ankara, 2016 (ss. 219-244).
- Asker Ali, Reza Talebi, “Iran Dış Politikasında Karabağ”, İçinde: *2020 Karabağ Savaşı (İlham Aliyev: Karabağ Azerbaycan’dır!)*, (Editör: Ali Samir Merdan), Ankara, 2021, (285-301).
- Asker Ali, Sedanur Şeyban, “İkili ve Çok Taraflı İlişkiler Ekseninde Türk Devletlerinin 2020 Karabağ Savaşına İlişkin Tutumu”, İçinde: *2020 Karabağ Savaşı (İlham Aliyev: Karabağ Azerbaycan’dır!)*, (Editör: Ali Samir Merdan), Nobel Yayınları, Ankara, 2021, (ss.303-324).
- Asker Ali, Sedanur Şeyban, “Kürekçay Anlaşmasının Tarihi Arka Planı, Hukuki Niteliği ve Siyasi Sonuçları”, *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 2021, 7(1), (ss. 34-50).

- Asker Ali, Serap Bozpolat Ayan, “Tarihe Tanıklık: Mir Mahsun Nevvab ve 1905-1906 Yıllarında Ermeni-Müslüman Çatışması”, *Savaş ve Toplum: Savaş Üzerine Yazılar* (Editörler: Gürsoy Akça-İkbâl Vurucu), Eğitim yayınevi, Konya, 2016 (ss. 381-400).
- Asker Ali, Zeynep Gizem Özpınar, “Azerbaycan’ı Zafere Götüren Büyük Taarruz: 44 Günlük Savaşın Anatomisi”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 1, 2021, (ss.83 – 106).
- Aslanlı Kenan, “Karabağ Meselesi için ‘3 Boyutlu’ Analitik Perspektif Önerisi, *Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar (ULİSA) Enstitüsü Dergisi*, Sayı:8, 2020, (ss.01-39).
- Astana’da üçlü görüşme: Rusya Azerbaycan ve Ermenistan Dışişleri Bakanları görüştü”, *Yeni Şafak*, 14.10.2022, <https://www.yenisafak.com/gundem/astanada-uclu-gorusme-rusya-azerbaycan-ve-ermenistan-disisleri-bakanlari-gorustu-3864285>, (Erişim Tarihi: 24.12.2022).
- Aşkın Muhittin, “Kimlik ve Giydirilmiş Kimlikler”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 2, 2007 (ss.213-220).
- Atasoy Emin, “Rusya Federasyonu Sınırları İçinde Yer Alan Özerk Cumhuriyetlerin Etnografya Işığında Değerlendirilmesi”, *Journal of Turkish Studies*, Cilt: 3, Sayı: 7, Yı: 2008, (ss. 83-124).
- Avedian Lillian, “Pashinyan, Aliyev agree to draft peace deal”, *The Armenian Weekly*, <https://armenianweekly.com/2022/08/31/pashinyan-aliyev-agree-to-draft-peace-deal/>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).
- Aydın Rifat, “Ulus, Uluslaşma ve Devlet: Bir Modern Kavram Olarak Ulus Devlet”, *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 1, 2018, (ss.229-256).
- Aydın Gün Ayşegül, Ali Asker, “Gürcistan: De Jure Üniter, De Facto Parçalı”, İçinde: *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Azerbaycan, Gürcistan ve Ukrayna*, (Edit: İsmail Aydın Gün- Çiğdem Balım), Atatürk Kültür Merkezi 2012 (ss. 117-208).
- Aydoğdu Hüseyin, “Modern Kimlikte Öznenin Ölümü”, *Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt: 0, Sayı:10, 2004, (ss. 115-147).
- Azadi Sevinc, “Qarakənd faciəsi: Erməni məkrinin daha bir qanlı təzahürü”, <https://ikisahil.az/post/265416-qarakend-faciəsi-ermeni-mekrinin-daha-bir-qanlı-tezahuru>, 20.11.2021, (Erişim tarihi: 20.12.2021).
- Azerbaijan, *BBC News*, 10.11.2020, <https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-54878139>, (Erişim Tarihi: 04.02.2023).

- Azərbaycan Ermenistan çatışmalarında 27 Eylül 2020 günü ve bilançosu”, 27.09.2020, <https://www.defenceturk.net/azerbaycan-ermenistancatismalarinda-27-eylul-2020-bilancosu>, (Erişim Tarihi:13.06.2021).
- Azərbaycan Ermenistan çatışmalarında 27 Eylül 2020 günü ve bilançosu”, 05.05.2023 <https://www.defenceturk.net/azerbaycan-ermenistancatismalarinda-27-eylul-2020-bilancosu> , (Erişim Tarihi:13.06.2021)
- Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini ləğv etmək haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı şəhəri, 26 noyabr 1991-ci il, № 279-XII.
- Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi əlaqələrində geosiyasət*, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, Bakı, 2013. - 242 s.
- Azərbaycan və İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı, <https://azerbaijan.az/related-information/195> (Erişim tarixi: 12.12.2022).
- Aznevi Ferhat, *Hukuksal Boyutuyla Türkiyə və Azərbaycan'ın Ortak “Ermeni Sorunu” Yukarı Karabağ ve 10 Kasım 2020 Ateşkes Antlaşması*, Türkiye Barolar Birliği, Ankara 2021.
- Bağirov Firuz, “Rusiya siyasətinin konseptual və praktik komponentləri”, <https://ordu.az/az/news/178133/rusiya-ve-sulhmeramli-emeliyyatlar--rusiya-siyasetinin-konseptual-ve-praktik-komponentleri-i-yazi>, 27.11.2020, (Erişim tarixi: 28.11.2022).
- Bakan Çavuşoğlu: Ermenistan barış yerine kışkırtmayı tercih ediyor, <https://www.trthaber.com/haber/gundem/bakan-cavusoglu-ermenistan-baris-yerine-kiskirtmayi-tercih-ediyor-708347.html>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).
- Balayev Aydın, Rasim Mirzə, *20 yanvar hadisələri, sənədlər, mövqelər, şərhlər (1990-2000)*, “Çaşıoğlu” nəşriyyatı, Bakı, 2000.
- Balibar Étienne, “İrkçilik və Milliyətçilik”, Balibar, E. & Wallerstein, I. (ed). *İrk Ulus Sınıf; Belirsiz Kimlikler*, (ss. 51-86) Metis Yayınları İstanbul 2007, (ss. 51-86).
- Baysal Başar, Çağla Lüleci, “Kopenhag Okulu ve Güvenlikleştirme Teorisi”, *Güvenlik Stratejileri*, Sayı: 22, 2011, (ss.61-96).
- Beriş H. Emrah, “Egemenlik Kavramının Tarihsel Gelişimi ve Geleceği Üzerine Bir Değerlendirme”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 63 Sayı: 01, 2008, (ss.55-80).
- Bilgin Abdülcelil, “Din, Dindar, Dindarlık: Özeleştiril Bir Değerlendirme”, *Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:2, Sayı: 2, 2014, (ss.75-84).
- Bilgin Nuri, *Kolektif Kimlik*, Sistem Yayıncılık, İstanbul, 1999.

- Bir Uluslar arası Kuruluşun Başarısızlık Hikâyesi: AGİT Minsk Grubu, *TRT Haber*, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/bir-uluslararası-kuruluşun-başarısızlık-hikayesi-agit-minsk-grubu-717141.html>, (Erişim Tarihi: 08.04.2023)
- Birleşmiş Milletler Antlaşması, TBMM İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu, T. C. Adalet Bakanlığı, https://inhak.adalet.gov.tr/Resimler/SayfaDokuman/2212020141836bm_01.pdf, s.12
- Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Yüksek Komiserliği İnsan Hakları Bilgi Kitapçığı No.18 Azınlık Hakları, s. 8, http://ihop.org.tr/wp-content/uploads/2007/04/BM_Bilgi_Kitapçigi_18-Azinlik.pdf (Erişim Tarihi:16.06.2022).
- Biten Semih, “Bir Toplumsal Barış Projesi: Arabuluculuk”, *İGİAD Bülten*, 2019, (ss.04-09).
- Boyras Hacı Mehmet, Oğuz Güngörmez, “Karabağ Zaferinin Anatomisi”, [karabağzaferininanatomisi, avrupaaraştırmalarıhacı mehmet boyras, oğuzgüngörmez | seta \(setav.org\)](http://karabağzaferininanatomisi.avrupaaraştırmalarıhacımehmetboyras.oğuzgüngörmezseta.setav.org), Erişim Tarihi: 09.04.2022.
- Boyras Hacı Mehmet, Yunus Mazı, “Avrupa’nın Dağlık Karabağ Tutumu”, 04.12.2020, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/avrupa-nin-daglik-karabag-tutumu/2065476>, (Erişim Tarihi: 06.01.2023).
- Bozkuş Yıldız Deveci, “Karabağ Savaşı Sonrası Türkiye-Azerbaycan-Ermenistan İlişkileri”, *Journal of Balkan and Black Sea Studies*, Year: 5, Issue: 8, June 2022, (pp. 127-154).
- Caferov Nazim, Araz, Aslanlı, “Karabağ Sorununda Ateşkes ve Rusya”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı:53, 2016, (ss.239-260).
- Chalabizada Günel, “Ermenistan’ın İkinci Karabağ Savaşı Sırasında Gerçekleştirdiği Uluslararası Silahlı Çatışmalar Hukuku İhlalleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 128 Sayı: 252, 2021, (ss.133-152).
- Coşkun Ali, “Din ve Kimlik”, *Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 24 (2003/1), (ss. 5-23).
- Cumhurbaşkanı Erdoğan: Bütün dünya bilsin ki Azerbaycan’ın yanındayız, <https://tr.euronews.com/2021.06.16/cumhurbaskan-erdogan-butun-dunya-bilsin-ki-azerbaycan-n-yan-nday-z>, Euro News, (Erişim Tarihi: 10.04.2023).
- Çağdaş Tülin, “Federal ve Üniter Devletlerin Yerinden Yönetim Birimlerinin Benzerlik ve Farklılıkları Açısından İncelenmesi”, *İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 6 (1), 2019, (ss.161-180).

- Çavuşoğlu Naz, Uluslararası İnsan Hakları Hukukunda Azınlık Hakları, (İstanbul: Bilim Yayınları,1999), aktaran M. Çağatay Okutan, “Teori ve Uluslararası Metinlerde Azınlık Tanımı”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sayı: 59, Cilt:2, 2004, (ss.59-75).
- Çebi Tuba, “Güney Kafkasya Ekseninde Azerbaycan-İsrail İlişkileri”, <https://www.turksam.org/detay-guney-kafkasya-ekseninde-azerbaycan-israil-iliskileri>, 02.07.2023 (Erişim tarihi: 22.07.2023).
- Çelik Nuriye, “Max Weber’de Etnisite Kavramı”, *Sosyoloji Dergisi Sayı: 29, 2013*, (ss.23-38).
- Çelik Sinem, “Avrupa Birliği’nin Self-Determinasyon Yaklaşımı”, *Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 2, 2021, (ss. 639-672).
- Dadaşova Ramilə, “BMT Təhlükəsizlik Şurasının `Dağlıq Qarabağ Münaqişəsinə Dair` Qətnamələrinin Azərbaycan Respublikası Tərəfindən İcra Edilməsi və Nəticələri”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 11, 1, 2022, (ss.17-38).
- Dağlık Karabağ Konusunda Dengeli Tutum Sergiliyoruz, *Voa, Amerika:* , <https://www.voaturkce.com/a/amerika-daglik-karabag-konusunda-dengeli-tutum-sergiliyoruz-91049159/883168.html>, (Erişim Tarihi: 04.04.2010).
- Dalbay R. Saim, Nazmi Avcı, “Kimlik İnşasına İlişkin Temel Yaklaşımlar ve Bu Yaklaşımların Türkiye’ye Yansımaları”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 23, Sayı: 1, 2018, (ss.17-39).
- Dalbay Ramazan Saim, “Kimlik’ ve ‘Toplumsal Kimlik’ Kavramı”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 2, Sayı:31, 2018, (ss. 161-176).
- De Wall Tomas, Karabağ, *Barış ve Savaş Süreçlerinde Ermenistan ve Azerbaycan*, Hrant Dink Vakfı, İstanbul, 2014.
- Demirtaş Buğra, “Chadwick Alger”, İçinde: *Barış Çalışmaları*, Liberte Yayınları, Ankara, 2018 (ss.209-211).
- Dizdaroğlu Cihan, “Barış İnşası, Güvenlik Yazıları Serisi”, No.13,2019. https://trguvenlikportali.com/wpcontent/uploads/2019/10/BarisInsasi_CihanDizdaroglu_v.2.pdf (Erişim Tarihi:15.06.2023).
- Durgut Burak, Demokratik Barış Teorisi’ne Bir Bakış: Mülkiyet Hakkı Perspektifi, (TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler, Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2017.
- Əhmədov Elçin, “20 Yanvar – müstəqilliyə yol açan şərəf və qəhrəmanlıq salnaməsi”, 19.01.2021,

https://azertag.az/xeber/Elchin_Ahmedov_20_Yanvar_Azərbaycan_tarixine_m_usteqilliyeyol_achan_seref_ve_qehremanliq_salnamesi_kimi_yazildi-1390786, (Erişim tarihi: 22.12.2021).

Əhmədov Elçin, *Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü: təhlili xronika: 1987-2011*, Letterpress, Bakı 2012.

Ehtibarlı Yaşar, “Uluslararası Hukukta Self Determinasyon Hakkı ve Hakkın Ekonomik Boyutu”, (Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Konya, 2016.

Ekşi Zeynep, “Etnik Kimlik İnşası ve Dönüşümü” Sancaktepe’de Yapılan Niteliksel Bir Araştırma, 2010 (Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2012.

El-Alvânî Tâhâ Cabir, “Azınlık Fıkhnına Giriş (Temellendirici Bazı Mülâhazalar)”, (Çev. H. Mehmet Günay), *Usul İslam Araştırmaları*, Cilt: 1, Sayı: 1, 2004.

Erarslan Fatih, Fatma Nur Özdemir, “Azerbaycan-Türkiye İlişkilerinde Önemli Bir Kavşak: İkinci Karabağ Savaşı”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 129, Sayı: 255, Kasım- Aralık 2021, (ss. 315-334).

Erbaş Doğan Göknül, “Dağlık Karabağ Meselesi: Bölgesel Güvenlik Dinamikleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Güvenlik Çalışmaları Dergisi*, Cilt: 22, Sayı: 2, 2020, (ss.167-181).

Erdal Selen, “Siyasal Düşünürler ve Modern Egemenlik”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt:18, Sayı:2, 2010, (ss.83-115).

Eren M. Yusuf, Uluslararası Uyuşmazlıkların Çözümünde Arabuluculuk Yöntemi, (Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2014.

Erkan Erol, “Postmodern Dönemde Ontolojik Anlam Aracı Olarak Dinî Kimlik”, *Journal of Turkish Studies*, Sayı 8, 2013, (ss. 1825-1837).

Erməni iqtisadçı: “Ermənistanın İkinci Qarabağ müharibəsindəki itkiləri 38 milyard dollardır”, <https://report.az/qarabag/ermeni-iqtisadci-ikinci-qarabag-muharibesinde-ermenistanin-itkileri-38-milyard-dollardir/>, 12.01.2021, (Erişim tarihi: 21.12.2022).

Ermenistan ile ilk tur olumlu, *Hürriyet*, 15.01.2022, <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/ermenistan-ile-ilk-tur-olumlu-41982423>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).

- Ermenistan'da seçim sonrası Paşinyan zafer ilan etti, Koçaryan sonucu tanımadı, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-57549154>, 21.06.2021 (Erişim tarihi: 121.12.2022).
- Ermenistan'daki erken seçimde Başbakan Nikol Paşinyan zafer kazandı, <https://tr.euronews.com/2021/06/21/ermenistan-da-erken-secim-kesin-olmayan-sonuclara-gore-basbakan-pasinyan-zafer-ilan-etti>, 21.06.21, (Erişim tarihi: 121.12.2022).
- Ermənistanın məğlubiyyət səbəbləri: Babayan etiraflar etdi, <https://ayna.az/ermenistanin-meglubiyyet-sebebleri-babayan-etiraflar-etti>, 13.12.2020, (Erişim tarihi: 21.12.2022).
- European Charter for Regional or Minority Languages, Strasbourg, 5.XI.1992, 2, <https://rm.coe.int/1680695175> (Erişim tarihi: 17.06.2022).
- Framework Convention for the Protection of National Minorities, Strasbourg, 1.II.1995, <https://rm.coe.int/168007cdac> (Erişim Tarihi:17.06.2022).
- Gellner Ernest, *Uluslar ve Ulusçuluk*, İnsan Yayınları, (Çev.: Büşra Ersanlı Behar; Günay Göksu Özdoğan), İstanbul, 1992.
- Ghanbarlou Raheb Mohammadi, “İkinci Karabağ Savaşı'nın Azerbaycan Türk Milliyetçiliğine Etkileri”, *SDE Akademi Dergisi*, Cilt:2, Sayı: 5, Mayıs- Ağustos, 2022, (ss. 12-39).
- Göçmen Doğan, “Hegel’de Tanrı ve Din Üzerine Kısa Bir Deneme”, *Sofist*, Sayı: 2, 2021, (ss.45-82).
- Gök Ali, “Türk Devletleri Teşkilatı ve Dağlık Karabağ Zaferinin Yarattığı Fırsatlar”, *Güvenlik Strateji Dergisi 2022, TDT Özel Sayısı*, (ss.109-145).
- Göka Erol, *İnsan Kısım Kısım (Topluluklar, Zihniyetler, Kimlikler)*. 2. baskı. Aşına Kitaplar, Ankara 2006.
- Gözler Kemal, *Anayasa Hukukunun Genel Teorisi*, Ekin Basın Yayın Dağıtım, Bursa, 2011.
- Gözübüyük Şeref, *Anayasa Hukuku (Anayasa Metni ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi)*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2004.
- Gün Osman, “Fransız Medyasının Karabağ Savaşı Değerlendirmesi, Yorum No : 2016 /27”, <https://avim.org.tr/tr/Yorum/FRANSIZ-MEDYASININ-KARABAG-SAVASI-DEGERLENDIRMESI>, 03.05.2016, (Erişim tarihi: 05.04.2023).
- Həsənov Cəmil, *Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920)*, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1993.

Hobsbawm Eric J., *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik: "Program, Mil, Gerçeklik"*, (Çev. Osman Akınhay), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1995.

Hocalı Katliamı'nın 16. Yılında Dağlık Karabağ Sorunu, TASAM, https://tasam.org/tr-TR/Icerik/809/hocali_katliaminin_16_yilinda_daglik_karabag_sorunu, 04.03.2008, (Erişim Tarihi: 02.04.2023).

<https://sozluk.gov.tr/>

İİT Azerbaycan'ın Laçın Koridorundaki sınır kontrol noktası kararını tanıdı, *TRT Haber*, 04.05.2023, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/iit-azerbaycanin-lacin-koridorundaki-sinir-kontrol-noktasi-kararini-tanidi-764956.html>, (Erişim Tarihi: 06.05.2023).

İkinci Karabağ Savaşı, <https://www.virtualkarabakh.az/tr/post-item/52/2871/ikinci-karabag-savasi.html>, (Erişim Tarihi: 05.04.2023).

İkinci Qarabağ müharibəsi Ermənistana dərs olmayıb, xəbərdar edirik, <https://marja.az/100618/ikinci-qarabag-muharibesi-ermenistana-ders-olmayib-xeberdar-edirik>, 18.03.2023, (Erişim Tarihi: 09.05. 2023).

İkinci Qarabağ müharibəsinin birinci ildönümü: ötən müddət ərzində nə dəyişib?, *BBC*, 27.09.2021, <https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-58685829>, (Erişim Tarihi: 05.05.2023).

İlham Aliyev: Türkiye'nin üst düzey SİHA'ları ordumuzu güçlendirdi, kayıplarımız azaldı, Euro News, <https://tr.euronews.com/2020.10.05/ilham-aliyev-turkiyenin-ust-duzey-siha-lar-ordumuzu-guclendirdi-kay-plar-m-z-azald>, (Erişim Tarihi: 10.04.2023).

İlhan Suat, *Türkiye'nin ve Türk Dünyasının Jeopolitiği*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1993.

Emine Vildan Özyılmaz, "Geçmişten Günümüze Dağlık Karabağ", *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15 /2, 2013, (ss.191-208).

Karabağ zaferini İngiliz basını böyle yorumladı: "Savaşın en büyük galibi Türkiye", <https://www.takvim.com.tr/dunya/2020/11/11/karabag-zaferini-ingiliz-basini-boyle-yorumladi-savasin-en-buyuk-galibi-turkiye>, 11.11.2020, (Erişim tarihi: 02.02.2023).

Karasu Koray, "Yönetim ilişkisi ve Yerel Özerklik", *Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilimler Fakültesi Ulusal Yerel Yönetimler Sempozyumu*, Ankara, 2013, (ss.397-429).

- Kaya Mevlüt Alper, “Egemenlik Kavramı ve Siyasi Düşünürler”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi (NEÜHFD)*, Cilt: 5, Sayı: 1 2022, (ss.213-235).
- Kazımlı Elnur, “Azerbaycan’ın Jeopolitik Konumu ve Karabağ Sorunu. Karadeniz ve Kafkaslar: Riskler ve Fırsatlar”, TASAM, İstanbul, 2018, (ss. 101-112).
- Keser İnan, *Kent Cemaat Etnisite*, Ütopya Yayınları, Ankara 2008.
- Kılavuz İdil, “Dağlık Karabağ Müzakerelerinin Geleceği”, *Avrasya Etüdları*, 52/2 (2017), (ss.51-78).
- Kılıç Mehmet, “Milliyetçilik Algısında Yaşanan Değişim Üzerine Bir Deneme”, *The Journal of Europe- Middle East Social Science Studies*, Cilt: 1, Sayı: 1, 2015, (ss. 49-58).
- Kılıç Yaşın Gözde, “Soçi Zirvesi: Barış Anlaşması Arayışında Yeni Durak”, *AVİM*, 02 Kasım 2022, <https://avim.org.tr/tr/Analiz/SOCI-ZIRVESI-BARIS-ANLASMASI-ARAYISINDA-YENI-DURAK>, (Erişim Tarihi: 25.12.2022).
- Kılınç Doğan, “Self Determinasyon İlkesinin Azınlıklar Açısından Değerlendirilmesi”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: XII, Sayı: 1-2, 2008, (ss. 949-982).
- Kınık Hülya, “Karabağ Savaşı ile Yeniden Dirilen Azerbaycan: 2020”, *Karadeniz: 2020 Gelişmeleri Işığında Bölgesel Değerlendirmeler*, (Editör: Özgür Tüfekçi), *Karadeniz Teknik üniversitesi Yayınları*, Trabzon, 2021, (ss. 51-77).
- Mammadov Novruz, “About the main directions in the foreign policy of Azerbaijan”, *Azerbaijan Focus*, №.2, 2010.
- Mecek Mehmet, “Bir Mülki (Taşra) İdare Birimi Olarak Türkiye’de İl Yönetimleri ve Hukuki – Örgütsel Yapıları”, *Ekonomi İşletme Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi (JEBPIR)* 6(2), 2020, (ss.296 – 325).
- Mehdiyev Elvin, *Azərbaycanın İslam ölkələri ilə iqtisadi əməkdaşlığının inkişaf perspektivləri*, (Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Yüksək lisans tezi), Bakı, 2016.
- Mehmet Emin Akgül, *İdari Örgütlenme ve Siyasi Yönetim İlkesi Olarak Özerklik Kavramı*, Turhan Kitapevi, Ankara, 2013.
- Memmedli Metin, “Azerbaycan–Ermenistan normalleşmesi neden gecikti?”, *Yeni Şafak*, 23.06.2023, <https://www.yenisafak.com/dusunce-gunlugu/azerbaycanermenistan-normallesmesi-neden-gecikti-4540579>, Erişim Tarihi: 05.07.2023.

- Məmmədov Ramazan, *Sumqayıt hadisələri Dağlıq Qarabağ problemi kontekstində*, Sumqayıt 2010
- Merdanov Samir, “Azerbaycan-ABD İlişkilerinde Belirsizlik Dönemi (1991-1994)”, *Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi*, 2 (1), (ss. 47-70).
- Mikail Elnur Hasan, Hakan Çora, “2020 Dağlık Karabağ Savaşı ve AGİT Minsk Grubu’nun Başarısızlığı”, *II. Uluslararası Soğuk Savaş Sonrası Sosyal, Ekonomik ve Siyasal Gelişmeler Bağlamında Güney Kafkasya Sempozyumu Bildiri Kitabı (12 -13 Mayıs 2022)*, (Editörler: Vefa Kurban, Telman Nusretoğlu, Seçil Öraz Beşikçi, Recep Efe Çoban), Iksad Publishing House, 2022 (ss. 59-70).
- Mirzoyan Armen, “Baku Announces Details of Peace Proposal to Armenia: No Future Territorial Claims”, *Hetq*, <https://hetq.am/en/article/142211>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).
- Miş Nebi, “Güvenikleştirme Teorisi ve Siyasal Olanın Güvenikleştirilmesi”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, Cilt: 6 Sayı: 2, 2014 (ss.345-381).
- Miş Nebi, *Güvenikleştirme Teorisi ve Türkiye’de Güvenikleştirme Siyaseti 1923-2003*, (Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi), Sakarya, 2012.
- Nalbant Atilla, *Üniter Devlet (Bölgeselleşmeden Küreselleşmeye)*, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2012.
- Nəvvab Mir Möhsün, *1905-1906-cı illərdə erməni-müsləman davası*, “Azərbaycan” nəşriyyatı, Bakı 1993. Mir Möhsün Nevvab, *Ermeni-Müslüman Çatışması. 10905-1906* (Yayına hazırlayanlar: Ali Asker-Serap Bozpolat Ayan), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2020.
- No: 149, 12 Temmuz 2020, Azerbaycan’a Yönelik Ermeni Saldırısı Hk.,” Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, 2011, http://www.mfa.gov.tr/no_-149_-azerbaycan-a-yonelik-ermeni-saldirisi-hk.tr.mfa. (Erişim tarihi:21.07.2020).
- No: 409, 9 Aralık 2021, Güney Kafkasya’da Kalıcı Barış ve İstikrarın Tesisine Yönelik Bölgesel İşbirliği Platformunun İlk Toplantısı Hk., *Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı*, https://www.mfa.gov.tr/no_-409_-guney-kafkasya-da-kalici-baris-ve-istikrarin-tesisine-yonelik-bolgesel-isbirligi-platformunun-ilk-toplantisi-hk.tr.mfa?fbclid=IwAR35ilXZDbCZYWWXINDsjTp9XbceELO0BpT__YesUmnq367pX5zTLzo1j, (Erişim Tarihi: 30.08.2022).
- Normalization of Relations with Turkey Will Have Positive Impact on Armenia’s economy – PM Pashinyan, *Massis Post*, <https://massispost.com/2022/01/normalization-of-relations-with-turkey-will->

have-positive-impact-on-armenias-economy-pm-pashinyan/, (Erişim Tarihi: 01.09.2022).

Ordubadi Məmməd Səid, *Qanlı illər: 1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi* (Əsəri ərəb əlifbasından çevirən, sadələşdirən və çapa hazırlayan, Əkrəm Bağırov), “Qafqaz” nəşriyyat evi, Bakı, 2007.

Ordubadi Məmməd Səid, *Qanlı sənələr*, Səda mətbəəsi, Bakı, 1911.

Öğüt Selman, Rümeysa Ülkü, “Türkiye’nin II. Karabağ Savaşı’ndaki Rolünün Uluslararası Hukuk Açısından Değerlendirilmesi”, *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 2023, (ss.310-325).

Öğütçü Büşra, Barışı İnşa Sürecinde Bir Çatışma Çözüm Stratejisi Olarak Uluslararası Arabuluculuk: Bosna Hersek ve Dağlık Karabağ Örnekleri, (Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Uluslararası İlişkiler Bilim Dalı, Doktora Tezi), Bursa, 2022.

Öğütçü Büşra, Muzaffer Ercan Yılmaz, “Dağlık Karabağ Sorununda Uluslararası Arabuluculuk”, *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Sayı:7-1,2021, (s.162-191).

Öraz Beşikçi Seçil, “Bağımsızlık Sonrası Dönemde Azerbaycan Dış Politikasındaki Stratejik Değişimler ve Yönelimler”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Sayı:02, 2016, (ss.237-252).

Özarslan Bahadır Bumin, “Bir Özerk Cumhuriyet Örneği Olarak Nahçıvan”, *Kastamonu Üniversitesi 1. Milletlerarası Türkiye-Azerbaycan Münasebetleri Sempozyumu, 12-14 Mayıs Bildiriler*, Kastamonu, 2016, (ss.578-589).

Özdağ Ümit, “Neden Üniter-Milli Devlet Modeli Üstün Devlet Modelidir?”, www.21yyte.org (Erişim Tarihi: 06.03.2023).

Özdaşlı Esmâ, “İkinci Karabağ Savaşında Ermenilerin Sivillere Saldırıların Uluslararası İnsancıl Hukuk Açısından Değerlendirmesi”, *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 2021, (ss. 51-83).

Özdemir Cevdet, “Kimlik ve Söylem”, *Osman Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 2, 2001, (ss. 107-122).

Özdemir Durdu Mehmet, Gökmen Kantar, “Şuşa Beyannamesi’nin Önemi ve Olası Etkileri”, *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 12, Sayı: 2, 2023 (ss. 733-744).

Özdemir Hakan, “Ulus Devlet ve Ulusçuluğun Küreselleşmeyle Etkileşimi: Vazgeçilemeyen Ulus Devlet, Yükselen Ulusçuluk”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: XIV, Sayı: 1, 2012, (ss.39-59).

- Özgül Muhammed, “Kolektif ve Bireysel Kimlikler Bağlamında Sosyal Bütünleşme”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:28, 2017, (ss. 383-400).
- Özgül Süleyman, “Kimlik ve Ulusal Kimlik Kavramlarının Toplumsal Niteliği”, *Millî Folklor*, Sayı:74, 2007, (ss. 9-16).
- Özer Çağlar, “İkinci Dağlık Karabağ Savaşından Sonra Bölgedeki Gelişmelerin Bölgesel Aktörler ve Türkiye Açısından İncelenmesi”, *International Marmara Social Sciences Congress*, 2021, (ss.118-125).
- Özkan Murat Sultan, 17. ve 18. Yüzyıllarda Doğal Hukukun Pozitif Hukuka ve Siyaset Felsefesine Etkileri, (Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi), Erzurum, 2016.
- Özkaya Ömer, “Egemenlik Kavramının Gelişim Serüveni: Klasikten Küresele”, *Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 1, 2021, (ss.46-61).
- Özkırmımlı Umut, *Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış*, Doğu Batı Yayınları, İstanbul, 2008.
- Özyılmaz Emine Vildan, “Geçmişten Günümüze Dağlık Karabağ”, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15 /2, 2013, (ss.191-208).
- Özyurt Cevat, “Hegel’in Din Yorumunun Sosyolojik Analizi, Dinin Tin ile İmtihanı”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 2, 2014, (ss. 137-174).
- Pamuk Akif, *Kimlik ve Tarih: Kimliğin İnşasında Tarihin Kullanımı*, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul, 2014.
- Prezident İlham Əliyev: Bu gün, avqustun 26-da biz – azərbaycanlılar Laçın şəhərinə qayıtmışıq, Azer Taç,26.08.2022,<https://azertag.az/xeber/Prezident-Ilham-Aliyev-Bu-gun-avq-ustun-26-da-biz-azerbaycanlilar-Lachin-seherine-qayitmisiq-2266604> (Erişim Tarihi: 24.06.2023)
- Putin, Karabağ’da “Çözüm” İçin Aliyev ve Paşinyan’la Bir Araya Geldi, Bianet, 27.12.2022, <https://m.bianet.org/bianet/siyaset/272055-putin-karabag-da-cozum-icin-aliyev-ve-pasinyan-la-bir-araya-geldi>, (Erişim Tarihi: 11.04.2023).
- Qasımlı Musa, *Azərbaycan, Ermənistan və Türkiyə: Gerçek Tarih Arayışı (1920-1994)*, (Çeviren: Ali Asker, Nurlana Mustafayeva), Atatürk Kültür Merkezî Başkanlığı, Ankara 2019.
- Qismət Azər, “Ermənistanın məğlubiyyətinin yeddi səbəbi...”, 31.10.2020, <https://yenisabah.az/ermenistanin-meglubiyetinin-yeddi-sebebi>, (12.12.2022).

- Ramilə Dadaşova, “Azərbaycanlıların və türklərin soyqırımını ilə nəticələnən global təhlükəli erməni terrorları”, XX əsrdə türk-müsəlman xalqlarına qarşı soyqırımları mövzusunda həsr olunmuş IV beynəlxalq elmi konfransın materialları. *Elmi əsərlər. Xüsusi buraxılış*, AMEA, Tarix İnstitutu 64, 65, 66/2017 (ss. 506-510).
- Rehimov Ruslan, “Aliyev: Mümkün olan en kısa sürede Ermenistan’la barış anlaşması imzalamalıyız”, *Anadolu Ajansı*, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/aliyev-mumkun-olan-en-kisa-surede-ermenistanla-baris-anlasmasi-imzalamaliyiz/2551234>, (Erişim Tarihi: 31.09.2022).
- Rehimov Ruslan, “Azerbaycan Ordusunun Bir yıl Önce 44 Günde Elde Ettiği Zaferler 30 Yıllık İşgali Sonlandırdı”, *Anadolu Ajansı*, <https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/azerbaycan-ordusunun-bir-yil-once-44-gunde-elde-ettiği-zaferler-30-yillik-ısgali-sonlandirdi/2375890>, (Erişim Tarihi: 09.04.2023).
- Rusya, Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan’ın kamuoyunu yanlış bilgilendirdiğini açıkladı, <https://www.defenceturk.net/rusya-ermenistan-daglik-karabagda-iskender-m-balistik-fuzesi-kullanmadi>, 25.02.2021, (Erişim tarihi: 12.05.2022).
- Rüstemova Tohidi Solmaz, “Bakü’de ‘1918 Mart Soyqırımı’ - Ermenilerin Azərbaycanlılara Karşı Toprak İddialarının Yeni Bir Boyutu”, *Yeni Türkiye*, 2014, Ermeni Meselesi Özel Sayısı: III., Sayı: 62.
- Sandıklı Atilla, Bilgehan Emeklier, “Güvenlik Yaklaşımlarında Değişim ve Dönüşüm”, *Kocaeli Üniversitesi Uluslararası Balkan Kongresi: 21. Yüzyılda Uluslararası Örgütlerin Güvenlik Yaklaşımları ve Balkanlar’ın Güvenliği Bildiri Kitabı*, Kocaeli, 2011, (ss.03-67).
- Sandıklı Atilla, Erdem Kaya, “Barış Kavramına Teorik Yaklaşımlar ve Küresel Yönetişim”, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimleri Dergisi*, Sayı:23, 2013, (s.59-79).
- Sapmaz Ahmet, “Iran’s Foreign Policy Towards Azerbaijan: The Decisiveness of the Second Karabakh War”, *SDE Akademi Dergisi*, 2022, (ss.12-43).
- Sapmaz Ahmet, “İran’ın Azerbaycan’a Yönelik Dış Politikası: İkinci Karabağ Savaşı’nın Belirleyiciliği”, *SDE Akademi*, Cilt:2, Sayı: 4, Ocak- Nisan 2022, (ss. 12-43).
- Sariahmetoğlu Karagür Nesrin, “Azerbaycan Tarihçiliğinde Bakü Mart Olaylarının Yeniden Değerlendirilmesi (31 Mart 1918)”, *OAKA*, Cilt:5, Sayı: 9 (ss. 82-100).
- Sarıkaya Yalçın, “Azerbaycan-Ermenistan Çatışmasında Son Cephe: Tovuz”, 26.07.2020, <https://www.tasav.org/index.php/azerbaycan-ermenistan-catismasinda-son-cephe-tovuz.html>, (Erişim Tarihi: 15.04.2023).

- Savaş Sonrası Ermenistan' ilk kez CNN TÜRK'te, *Milliyet Gazetesi*, <https://www.milliyet.com.tr/gundem/savas-sonrasi-ermenistan-ilk-kez-cnn-turkte-6921928>, 24.03.2023, (Erişim Tarihi: 05.01.2023).
- Seven Özlem, "Lozan'da Azınlık Kavramı ve İki Dünya Savaşı Arası Dönemdeki Uygulamaları" (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2007.
- Smith Anthony D., *Milli Kimlik*, İletişim Yayınları, (Çev.: Bahadır Sina Şener, İstanbul, 1994.
- Aleskerov Alesker, Eski Sosyalist Ülkelerde Siyasi Rejim Değişmeleri (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Anabilim Dalı/Genel Kamu Hukuku Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2007.
- Sönmez İrfan, Ulusların Kendi Kaderini Tayin Hakkı, (İstanbul Ticaret Üniversitesi Dış Ticaret Enstitüsü, Dış Ticaret Enstitüsü, Uluslararası Ticaret Hukuku ve Avrupa Birliği Ana Bilim Dalı Doktora Tezi), İstanbul, 2019.
- Şadıhanov Emil, "Sovyetler Birliği'nin Dağılma Sürecinde Etkili Olan Bölge Sorunları ve Milliyetçilik Hareketleri", *Sosyoloji Konferansları*, Sayı: 33, 2006, (ss.01-22).
- Şahin Yakup, "Çatışma Kuramları ve Kimlik Temelli Çatışmalar; Teorik Bir Giriş", *Bariş Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi*, Cilt: 1, Sayı:1, 2013, (ss.32-55).
- Şen Muzaffer, "I. Dünya Savaşı Sonuna Kadar Macaristan" (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi), Elazığ, 2016.
- Şener Habib, "David Hume'un Tanrı Anlayışı ve Antropomorfizm Eleştirisi", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:5 Nisan, 2017, (ss.241-269).
- Şihaliyev Emin, Azerbaycan-Ermenistan İlişkilerinde Rusya ve İran Faktörü (1828-2000), (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih/Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Doktora Tezi) Ankara, 2004.
- Şimşek M. Şerif, *Yönetim ve Organizasyon*, Günay Ofset Yayınevi, Konya, 2002, (ss.01-264).
- Şimşek Sefa, "Günümüzün Kimlik Sorunu ve Bu Sorunun Yaşandığı Temel Çatışma Eksenleri", *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 3, 2002, (ss. 29-39).
- Taşdemir Fatma, "Terörizm ve Silahlı Çatışmaları Düzenleyen Hukuksal Çerçeve", *Uluslararası Sosyal & Hukuk Çalışmaları Kongresi*, (Editör: Mustafa Çakır), Legal Yayıncılık, İstanbul, 2011, (ss.713-731).

- Taşdemir Fatma, “Uluslararası Hukukta Toprak Bütünlüğü İlkesi, Tanıma Doktrini ve Bir Norm Olarak Ayrılma Hakkı”, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18/3, 2016, (ss.644-668).
- Taşkıran Cemalettin, *Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi*, Genelkurmay Basım Evi, Ankara, 1995.
- Terzioğlu Süleyman Sırrı, *Bir Uluslararası Hukuk Kişisi Olarak İslâm İşbirliği Teşkilâtı*, Adalet Yayınevi, Ankara, 2013.
- Teziç Erdoğan, *Anayasa Hukuku (Genel Esaslar)*, Beta Yayınları, İstanbul, 2012.
- Topxana meşəsinin qırılması (1988), (Erişim tarihi: 26.10.2020).
- Tuncel Turgut Kerem, “Güney Kafkasya’da 2-5 Nisan 2016’da Yaşanan 4 Gün Savaşı”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 53, 2016, (ss. 301-338).
- Tuncel Turgut Kerem, “Karabağ’da Yaşanan 4 Gün Savaşı’nın Kısa Bir Değerlendirmesi”, 14.04.2016, <https://avim.org.tr/tr/Yorum/KARABAG-DA-YASANAN-4-GUN-SAVASI-NIN-KISA-BIR-DEGERLENDIRMESI>, (Erişim Tarihi: 20.05.2023).
- Tunç Hasan, “Uluslar Arası Sözleşmelerde Azınlık Hakları Sorunu ve Türkiye”, *Ankara Hacı Bayram Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 2, 2004, (ss. 139-198).
- Azınlık. Sözlük Anlamı. Türk Dil Kurumu, <https://sozluk.gov.tr/>, (Erişim Tarihi: 16.06.2022).
- Türkiye Büyük Millet Meclisi İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu, Ermenistan’ın Azerbaycan’a Saldırması ile Başlayan Gerilim ve Çatışma Sürecinde Yaşanan Hak İhlalleri ve Türkiye’deki Ermeni Vatandaşlarımızın Durumu Alt Komisyonu, Ermenistan’ın Azerbaycan’a Saldırması ile Başlayan Gerilim ve Çatışma Sürecinde Yaşanan Hak İhlalleri ve Türkiye’deki Ermeni Vatandaşlarımızın Durumuna İlişkin Rapor, 2021, https://www.tbmm.gov.tr/Files/Komisyonlar/insanHaklari/docs/2021/azerbaycan_rapor.pdf.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi, Medenî ve Siyasî Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşmenin Onaylanmasının Uygun Bulduğuna Dair Kanun Tasarısı ve Dışişleri Komisyonu Raporu (1/589), <https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d22/c016/tbmm22016089ss0150.pdf>, (Erişim tarihi: 17.06.2022).
- Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, Türkiye-Ermenistan Siyasi İlişkileri, <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-ermenistan-siyasi-iliskileri.tr.mfa>, (Erişim Tarihi: 09.05. 2023).

- Ulusoy Demet Çelik, “Federal Sistemlerde Hükümetlerarası Eğilimler”, *Ankara Üniversitesi, Hukuk Fakültesi Dergisi*, 64 (4) 2015, (ss.1071-1112).
- Veliyev Cavid, “Azerbaycan ve Ermenistan nihai barış için önemli adımlar attı”, *Anadolu Ajansı*, 08.04.2022, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/azerbaycan-ve-ermenistan-nihai-baris-icin-onemli-adimlar-atti/2558506>, (Erişim Tarihi: 12.05.2023).
- Veliyev Cavid, “Azerbaycan’a atılan İskender-M füzelerinin sorumlusu kim?”, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/azerbaycana-atilan-iskender-m-fuzelerinin-sorumlusu-kim/2207390>, 13.04.2021, (Erişim Tarihi: 11.04.2023).
- Veliyev Cavid, “Ermenistan-Azerbaycan İlişkilerinin Normalleşmesi: Engeller ve Fırsatlar, Kriter Dergi”, *Kriter*, Sayı: 79, 2023, <https://kriterdergi.com/yazar/cavid-veliyev/ermenistan-azerbaycan-iliskilerinin-normallesmesi-engeller-ve-firsatlar>(Erişim Tarihi:02.05.2023).
- Vergin Nur, *Siyaset Sosyolojisi*, Doğan Kitap, İstanbul, 2003.
- Vuori Juha A., “Illocutionary Logic and Strands of Securitization: Applying the Theory of Securitization to the Study of Non-Democratic Political Orders”, *European Journal of International Relations*, 14 (1), 2008, (ss. 79-93).
- Waever Ole, *Securitisation: Taking Stock of a Research Programme in Security Studies*, (Unpublished Draft, 2003), <https://docplayer.net/62037981-Securitisation-taking-stock-of-a-research-programme-in-security-studies.html>.
- Yada Vakfı sözlüğü, <https://www.sivilsayfalar.org/sozluk/baris-insasi-peacebuilding/>
- Yalaman Tuba, Orta Doğu’daki Mezhepler ve Bu Mezheplerin Bölgesel Güvenlik Üzerindeki Etkileri, (Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Bölge Çalışmaları Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Karabük, 2022.
- Yaman Aslan, “Karabağ Savaşında İran Kimin Yanında?”, *21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü*, 0912.2020, <https://www.21yyte.org/tr/merkezler/bolgesel-arastirma-merkezleri/guney-kafkasya-iran-pakistan-arastirmalari-merkezi/karabag-savasinda-i-ran-kimin-yaninda> ,(Erişim Tarihi: 02.02.2023).
- Yanık Celalettin, “Etnisite, Kimlik ve Milliyetçilik Kavramlarının Sosyolojik Analizi”, *Kaygı Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, Sayı: 20, 2013, (ss. 225-237).
- Yıldırım Mustafa, “Rönesans ve Reformasyon”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 8, Sayı:1 (ss.184-210).

- Yıldız Ünal, Üniter ve Federal Devletlerde Yerel Yönetimler: Latin Amerika Ülkeleri Üzerinden Bir İnceleme, (Başkent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2018.
- Yılmaz Meşkure, “Karabağ Savaşı ve Adım Adım Hocalı Soykırımı”, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, 9/2, 2013, (ss. 95-104).
- Yukarı Karabağ’da 44 Günde Gelen Zafer: Türkiye-Azerbaycan Kardeşliğinin Nişanesi*, Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı, Ankara, 2021.
- Yurttaş Süleyman, “Toplumsal Kimlik Okuryazarlığı”, *BAİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 19, Sayı: 3, 2019, (ss. 825-842).
- Yüce Cumhur, Uluslararası Hukukta Self-Determinasyon İlkesi ve Günümüz Uygulamaları, (Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı Uluslararası İlişkiler Programı, Yüksek Lisans Tezi), Trabzon, 2008.
- Yüce M. Emin, Çatışma Üzerine Yapısal Kuramlar: Ukrayna ve Yemen Örnekleri Üzerinden Karşılaştırmalı Bir İnceleme, (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi), Muğla, 2019.
- Zeynalov İbrahim, “Ermenistan’ın İkinci Karabağ Savaşındaki Askeri-Siyasi İflası”, İçinde: *Vatan Savaşı Tarihi: Şahsiyet Faktörü (24 Eylül-10 Kasım 2020)*, “Qərb-Şərq”, Bakı, 2022, (ss. 393-409).
- Ziyadxan Nəbibəyli. *20 yanvar 1990-cu il faciəsi və fəxarəti*, “Adiloğlu”, Bakı, 2018.
- В трехстороннем заявлении от 9 ноября нет терминов «коридор», Зангезур, Сюник – Никол Пашинян”, <https://bit.ly/2WSnfTU>, (Erişim tarihi: 03.08.2021).
- Юранец А., “Мы настроены на результат: Путин, Алиев и Пашинян встретились в Москве”, 11.01. 2021, газета.ru, https://www.gazeta.ru/politics/2021/01/11_a_13432358.shtml (Erişim tarihi: 12.12.2022).

ÖZGEÇMİŞ

Sevlan GASIMOV, Bakü Slavyan Üniversitesinde lisans eğitimini tamamlamıştır. Yüksek lisans eğitimini Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Uluslararası Ana Bilim Dalı'nda tamamlayan Gasimov, Azerbaycan tarihi, Güney Kafkasya, çatışmalar ve barış inşası konularıyla ilgilenmektedir.